

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 95

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2024

**Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень (категорія «Б»)**

**Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Варшава, Польща).**

Статті збірника привіюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях

Редакційна колегія

академік НАН України Ю. С. Шемшученко, д.ю.н. Г. П. Тимченко (головний редактор),
д.ю.н. О. В. Скрипнюк (відповідальний редактор), д.ю.н. О. Ф. Андрійко, д.ю.н.
О. В. Батанов, д.ю.н. У. Е. Батлер (W. E. Butler, США), д.п.н. О. В. Батрименко, д.ю.н.
А. А. Бутирський, д.п.н. К. М. Вітман, д.п.н. В. П. Горбатенко, д.п.н. Л. Донай
(Lukasz Donaj, Польща), д.ю.н. В. В. Дудченко, д.ю.н. О. О. Кармаза, д.ю.н. О. О. Кваша,
д.і.н. Л. І. Кормич, д.ю.н. С. О. Коросд, д.ю.н. О. В. Кресін, д.п.н. І. О. Кресіна, д.ю.н.
П. Ф. Кулинич, д.п.н. Л. В. Лешенко (Larysa Leszczenko, Польща), д.п.н. С. М. Наумкіна,
д.п.н. А. І. Некряч, д.п.н. Д. В. Неліпа, д.ю.н. Н. М. Оніщенко, д.ю.н. Н. М. Пархоменко,
д.п.н. Н. О. Піпченко, д.ю.н. Я. В. Сімутіна, д.п.н. М. В. Співак, д.п.н. О. М. Стойко,
д.п.н. Н. М. Хома, д.п.н. А. Шептицький (Andrzej Szeptycki, Польща), д.п.н. В. А. Явір.

Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.
Д36 Випуск 95 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ:
Вид-во «Юридична думка», 2024. 312 с.

ISSN 1563-3349

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного, аграрного, кримінального та інших галузей права. Проблеми сучасної політичної науки розкриваються у розділах з теорії та методології політологічних досліджень, історії політичної думки, правової, міжнародної, порівняльної та прикладної політології, етнополітології та конфліктології.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з юридичних і політичних наук.

УДК 34; 32

Адреса редакції

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 211
E-mail: polit@ln.ua, polit4211@gmail.com
Тел. 279-73-96, факс 278-54-74
www.derzhava-i-pravo.com.ua

© Автори статей, 2024

© Інститут держави і права

імені В. М. Корецького НАН України, 2024

© Видавництво «Юридична думка», 2024

Частина 1
ЮРИДИЧНІ
НАУКИ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-4

В. І. ТИМОШЕНКО
Н. В. ІВАНЧУК

ПРАВА ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Досліджуються права людини як пріоритет національної безпеки України, аналізуються порушення та обмеження прав людини як фактор, що загрожує національній безпеці, визначаються допустимі обмеження прав людини. Увага акцентується на такому аспекті забезпечення безпеки людини, як захист від раптових та небезпечних потрясінь, що руйнують звичний спосіб життя. Відсутність дієвої системи профілактики правопорушень, слабо розвинена матеріально-технічна та правова система забезпечення попередження організованої злочинності та тероризму, правовий нігілізм та зниження кількості та кваліфікації кадрів підвищують ступінь впливу загроз на національну безпеку. У випадку терористичної загрози можливі обмеження прав людини, однак основний принцип протидії тероризму має бути непорушним. Це відповідність засобів і методів протидії рівню терористичної загрози.

Ключові слова: загрози, правопорушення, тероризм, верховенство права, держава.

© ТИМОШЕНКО Віра Іванівна – доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ; ORCID: 0000-0003-2947-5627; e-mail: tymvera@ukr.net

© ІВАНЧУК Наталія Віталіївна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ ORCID: 0000-0001-6452-4602; e-mail: inv1980@ukr.net

Tymoshenko Vira, Ivanchuk Natalia. Human rights in the context of national security of Ukraine

Human rights are studied as a priority of Ukraine's national security, violations and limitations of human rights are analyzed as a factor threatening national security, permissible limitations of human rights are determined. Rights and freedoms can be threatened by various factors, such as the war waged by Russia against Ukraine, corruption, injustice, a deep stratification of society into rich and poor, criminalization of social relations, imperfection and obsolescence of the legislative framework, deformation of the legal awareness of the population, reduction of the moral potential of society. Attention is focused on such an aspect of ensuring human safety as protection against sudden and dangerous shocks that destroy the usual way of life. A significant role in ensuring human safety belongs to criminal law regulation, implementation of the protective function of criminal law. When high-ranking persons are brought to criminal responsibility, constitutional norms are significantly violated, but only to the benefit of the offenders themselves.

Key words: threats, offenses, terrorism, the rule of law, the state.

Вступ. Проблема забезпечення прав людини та національної безпеки для сучасної України є пріоритетною. Як відомо, права людини є невід'ємним надбанням усіх людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження або будь-яких інших обставин. Права людини включають право на життя і свободу, свободу від рабства та тортур, свободу переконань та їх вільне вираження, право на працю та освіту й багато інших. Вказані права повинні мати всі люди, без будь-якої дискримінації. При цьому права людини розглядаються паралельно з обов'язками. Порушення цього правила призводить до зловживання правами і свободами, негативних наслідків для соціуму і держави, загрожує національній безпеці.

Національна безпека України, згідно з п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», – це «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [1]. Тобто сутність національної безпеки охоплює наявність можливості відвернення небезпеки та забезпечення належної захищеності людини, суспільства та держави від будь-яких загроз, а також захист національних інтересів у різних галузях та напрямках.

Зміст національної безпеки охоплює безпеку людини, суспільства і держави. Особиста безпека передбачає: відсутність загроз від будь-кого у межах кордонів держави; використання громадянами всіх передбачених конституцією прав; верховенство закону, юридична рівність та справедливість; можливість брати участь у суспільному житті та реалізувати всі законні інтереси.

Вказаним правам і свободам можуть загрожувати різні фактори. Національній безпеці загрожує війна, що веде Росія проти України, корупція, несправедливість, глибоке розшарування суспільства на багатих і бідних, до числа останніх вже належить більшість громадян. Нині особливої гостроти набуває загроза криміналізації суспільних відносин, поява нових правопорушень, які раніше такими не визнавалися. Причини цього в істотних прорахунках, що мали місце на початкових етапах проведення реформ у різних сферах, насамперед в економіці та правоохоронній діяльності, недосконалість та застарілість законодавчої бази, деформація правосвідомості населення, зниження морального потенціалу суспільства. Проблемою є також відсутність контролю за виконанням обов'язків як громадянами, так і державою щодо громадян. Держава сама в деяких випадках змушена обмежувати права громадян з огляду на загрози національній безпеці. Однак є певні межі, за які держава не повинна виходити. Позначення вказаних меж є істотним завданням юридичної науки. Відповідно тема статті важлива та актуальна.

Мета статті: дослідження прав людини як пріоритету національної безпеки України, аналіз порушень та обмежень прав людини у якості фактора, що загрожує національній безпеці, визначення допустимих обмежень прав людини.

Стан розробки проблеми. Окремі аспекти прав людини та національної безпеки привертали увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних авторів. Так, філософсько-правові аспекти взаємозв'язку прав людини і національної безпеки дослідили О. П. Дзьобань і С. Б. Жданенко [2]. Суспільну безпеку в Україні аналізує Г. І. Мелеганіч [3]. Відшкодування шкоди у випадку порушення прав людини розглядає Б. Суонні [4]. Ставлення громадськості до покарань за порушення прав людини досліджено О. Зарплі [5]. Порушення прав дітей під час війни проаналізували П. Феррара, І. Камміса, М. Зона, І. Джардіно, М. Пасторе та М. Петтоелло-Ман-

товані [6]. Вплив штучного інтелекту на права людини розглядає Н. Надь [7]. Праці вказаних авторів є істотним внеском у дослідження проблеми прав людини та проблем національної безпеки. Однак поза увагою авторів залишилася проблема взаємозв'язку порушень та обмежень прав людини та загроз національній безпеці. Таке дослідження було б корисним не лише для юридичної науки, а й для політико-правової практики. Це причина звернення авторів до даної теми.

Методологічною основою статті став діалектичний підхід, завдяки якому досліджено причини процесів, що зачіпають права людини та призводять до їх обмеження, визначено негативні наслідки порушення прав людини для неї самої, суспільства та держави. Застосовано також формально-логічний, структурно-функціональний та системний методи.

Виклад основного матеріалу. Ідея прав людини одержала свій розвиток у низці міжнародних актів, серед яких Статут Організації Об'єднаних Націй (ООН) 1945 р., у ст. 1 та 55 якого йдеться про повагу до прав людини й основоположних свобод, незалежно від раси, статі, мови та релігії [8]. У преамбулі Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р., вказано, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав, є основою свободи, справедливості та загального миру [9]. Положення Декларації та інші міжнародні конвенції та пакти стали основою національних конституцій. Зокрема, в ст. 3 Конституції України закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [10]. Держава, як суб'єкт забезпечення національної безпеки, визнає за собою обов'язок утверджувати та забезпечувати права і свободи людини через органи законодавчої, виконавчої і судової влади.

Безпеку суспільства зазвичай тлумачать як захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства загалом, за якої забезпечується їх всебічний прогресивний розвиток [11, с. 115]. Безпека держави є умовою найкращої реалізації життєво важливих інтересів людини та суспільства. Сама держава може бути в безпеці тільки за дотримання наступних умов: її територія не перебуває під загрозою; громадяни, всі особи, що проживають на території держави відчують себе в безпеці (тобто незалеж-

но від того, в якому регіоні вони живуть, їх існування і розвиток гарантовано, а їх права і свободи захищені); влада є суверенною та існує відповідно до конституції [12].

У 2023 р. центром внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) проведено експертне опитування щодо загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики [13]. Було виявлено низку ризиків, зумовлених корупцією, обмеженням прав і свобод, неефективністю влади, демографічними втратами, відсутністю визначеної перспективи для майбутнього країни.

Загрози безпеці виникають переважно не через фактори, що впливають на державу, тобто політичну боротьбу партій, взаємодію гілок влади, зміни урядів тощо. Здебільшого вони залежать від факторів, які впливають на громадянське суспільство, таких, як зниження якості та рівня життя, економічні та фінансові кризи, рівень злочинності, міжнаціональні конфлікти. Саме незбалансованість у соціальній практиці інтересів суспільства, держави, різних соціальних груп та конкретної особистості є однією з найбільш серйозних проблем країни, від вирішення якої залежить стабільність соціуму.

На особливу увагу заслуговує особиста безпека, економічна, політична, продовольча, екологічна, суспільна безпека, якій загрожують раптові та небезпечні потрясіння, що руйнують звичний спосіб життя. Держава зобов'язана захищати своїх громадян у випадку викликів, загроз безпеці та з появою будь-яких ризиків.

Значна роль у забезпеченні безпеки людини належить кримінально-правовому регулюванню, реалізації охоронної функції кримінального права. Організація кримінально-правової охорони людини від злочинних посягань являє собою лише частину багатопланової проблеми забезпечення безпеки особи. За необхідності держава має створювати та утримувати мережу спеціальних установ для маргінальних верств населення: алкоголіків, наркоманів, волоцюг, соціально небезпечних дітей та підлітків, які не досягли віку кримінальної відповідальності, а також контролювати виконання санітарно-гігієнічних норм. У всіх розвинених країнах діють спеціалізовані медико-реабілітаційні центри для десоціалізованих категорій громадян, і цей факт не розглядається як порушення прав людини.

Нині головна проблема реального забезпечення прав людини у кримінальному процесі лежить, на жаль, не в процесуальній, а політичній площині. При притягненні до кримінальної відповідальності олігархів та високопоставлених осіб чинне законодавство нерідко порушується, причому завжди на користь правопорушників. Щодо пересічних громадян ситуація протилежна: до них нерідко застосовуються методи протиправного впливу в процесі проведення як оперативних та слідчих заходів, так і при відбуванні покарання. Суспільство дедалі переконується, що сьогодні держава захищає не стільки економічну безпеку держави, скільки безпеку вузької групи осіб та структур, що привласнили національні багатства та низку функцій держави.

Нині кримінальне законодавство не бездоганне. Гуманним і справедливим у сфері кримінально-правових відносин є не одностороннє послаблення особам, які вчинили злочин, завдали шкоди і страждань людям, а дотримання прав і законних інтересів постраждалих осіб. Виправданими були б більш тяжкі покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини, наприклад за терористичний акт. Нині світ стикається з такими викликами, як недовіра до правових норм, криза національної ідентичності, фінансова нестабільність, безробіття. Ці проблеми перетворюють суспільства на сприятливе середовище для глобального тероризму. Останній же являє собою соціальну проблему, яка поширюється в соціальній структурі суспільства, впливає на безпеку людини в медичних, соціальних, політичних, продовольчих, економічних і екологічних вимірах [14]. Відсутність дієвої системи профілактики правопорушень, слабо розвинена матеріально-технічна та правова система забезпечення попередження організованої злочинності й тероризму, правовий нігілізм та зниження кількості та кваліфікації кадрів підвищують ступінь впливу цих загроз на національну безпеку. Трагічні події останнього часу, зокрема російсько-українська війна, тероризм, зростання показників злочинності, корупція, а також очевидна нездатність працівників правоохоронних органів забезпечити безпеку громадян зумовлюють необхідність вирішення таких проблем, як співвідношення конституційних прав на свободу (з одного боку) і гарантій безпеки та ефективності засобів забезпечення безпеки, що нині застосовуються (з іншого боку).

Суспільство дедалі усвідомлює, що заради безпеки людини її свобода може бути обмежена [15].

Істотну загрозу безпеці людини становить несправедливість, нерівність, зокрема економічна. Величезний розрив між бідними і багатими призводить до виключення людини з низькими доходами із суспільства, що провокує соціальну нестабільність та порушення прав людини. На перший погляд, права людини виявляються безсилими та неефективними у боротьбі зі зростаючою економічною нерівністю, адже вони орієнтовані на мінімальні або достатні потреби, тому їх недостатньо для досягнення справедливості. Проте права людини є причиною обмеження нерівності, вони можуть певною мірою допомогти обмежити національну та глобальну економічну нерівність і заповнити простір глобальної справедливості. Якщо існують глобальні норми справедливості крім прав людини, вони, ймовірно, дадуть додаткові причини небезпеки матеріальної нерівності [16].

Права людини нерідко обмежують у зв'язку з терористичною загрозою. Поняття «тероризм» дедалі більше використовується як ширма обмеження особистої недоторканності, втручання у особисте життя у вигляді обшуків і стеження. Ще 8 вересня 2006 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН було прийнято Глобальну контртерористичну стратегію, де зафіксовано, що дотримання прав людини не є перешкодою для національної безпеки, більше того, це вихідна позиція у боротьбі з тероризмом. При цьому тероризм розглядається як насильницький акт, що не має виправдання, а особам, причетним до терористичних діянь, не може надаватися політичний притулок на території інших держав, і вони мають бути притягнуті до суду.

У процесі боротьбі з тероризмом важливо знайти компроміс між правами людини і національною безпекою. Для цього держави, міжнародні організації мають дотримуватися низки принципів, заснованих на ідеї верховенства права, а саме: не можна порушувати право на життя, свободу думки та совісті, незворотність дії закону в часі, цілковита заборона катувань та інших дій, що принижують людську гідність, заборона рабства та інших видів дискримінації. Передбачається, що уряди держав повинні всіма можливими демократичними методами сприяти зміцненню принципу верховенства права, а також створити надійний механізм захисту

прав людини, що ґрунтується на дотриманні загальновизнаних принципів міжнародного права та забезпечений національним законодавством. Міжнародні урядові та неурядові організації, серед яких Рада Безпеки ООН, Рада з прав людини ООН, Міжнародна амністія, а також Міжнародний кримінальний суд та інші наглядові органи мають всіляко сприяти захисту прав людини, для цього вони повинні постійно стежити за станом дотримання прав людини у світі, проводити дослідження та публікувати доповіді для прийняття необхідних міжнародних документів. Саме на глобальному рівні мають бути поставлені високі стандарти захисту прав людини.

22 червня 2023 року Генеральна Асамблея ухвалила резолюцію 77/298 про восьмий огляд Глобальної контртерористичної стратегії Організації Об'єднаних Націй, тим самим підтримавши консенсус щодо цієї стратегії [17]. Із заявою від імені Європейського союзу та його держав-членів виступив посол Олоф Скуг, глава делегації ЄС в ООН. За його словами, необхідно «боротись з усіма формами насильницького екстремізму, включаючи політично мотивований насильницький екстремізм і тероризм, а також із загрозами з боку крайніх правих і крайніх лівих. ... необхідно продовжувати протидіяти цій загрозі там, де вона існує і де вона має транснаціональний вимір» [18].

Нині дедалі більшої актуальності набувають проблеми адекватності обмежень прав і свобод, їх відповідності наявним або прогнозованим загрозам, а не уявним, а також законного встановлення механізмів та меж таких обмежень. Будь-які обмеження мають переслідувати загальнокорисні цілі, а не вузькогрупові, кланові чи інші подібні інтереси. Лише підвищена увага громадянського суспільства до всіх, навіть потенційно можливих невинуватених випадків обмежень прав людини у повсякденному житті, створення правових традицій, що відповідають принципам правової держави, може убезпечити особу та суспільство від свавілля й всіх пов'язаних з ним небезпек.

Висновки. На державу покладається обов'язок забезпечення національної безпеки, запобігання загрозам щодо добробуту суспільства та якості життя громадян країни. Головною умовою захисту прав громадян є сильна державна влада, яка спирається на закон, та дієве громадянське суспільство, що толерантно ставиться

до принципів правової держави. Потрібний розумний баланс між правами та обов'язками, між інтересами особистості, суспільства та держави.

Безпека людини, як об'єкт наукового пізнання, визначається двома складовими: об'єктивними умовами її становлення, розвитку і функціонування та суб'єктивними факторами, призначення яких полягає у тому, щоб забезпечити її оптимальне функціонування для збереження життя, здоров'я людини та реалізації її прав і законних інтересів.

Специфіка юридичних гарантій особистої безпеки полягає в тому, що, захищаючи особисту безпеку законослухняних громадян, часто доводиться обмежувати не лише права і свободи правопорушників у ході примусового впливу на останніх, а й права та свободи законослухняних громадян. Процедура та межі цього примусового впливу мають бути чітко визначені у законодавстві.

Існують істотні суперечності між функціонуванням ефективної системи протидії тероризму та правами людини. У разі терористичної загрози права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені, однак основний принцип протидії тероризму має бути непорушним. Це відповідність засобів і методів протидії рівню терористичної загрози.

Юридична наука мусить обґрунтувати як механізми забезпечення прав людини в державі, так і способи подолання суперечностей між правами і свободами людини та необхідністю, що можливо на основі усвідомлення цінності людської особистості та узгодження їх із факторами стабільності держави, забезпечення національної безпеки.

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018р. № 2469-VIII: станом на 31 березня 2023 р. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> 2. Дзюбань О.П., Жданенко С.Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. 2020. № 2 (33). С. 9-22. URL.: https://ippi.org.ua/sites/default/files/3_16.pdf 3. Мелеганіч Г.І. Суспільна безпека в Україні: теоретичний та практичний аспекти. *Політичне життя*. 2019. № 4. С. 39-44. DOI 10.31558/2519-2949.2019.4.6 4. Swannie B. Individual communications: Can they provide effective redress for human rights violations? *Alternative Law Journal*. 2023. Vol. 48(4). P. 258-263. <https://doi.org/10.1177/1037969X231199504> 5. Zarpli O. To sanction or not to sanction:

Public attitudes on sanctioning human rights violations. *Conflict Management and Peace Science*. 2023. <https://doi.org/10.1177/07388942231172204>

6. Ferrara P., Cammisa I., Zona M., Giardino I., Pastore V., Pettoello-Mantovani M. War inflicts severe violations on the fundamental human rights of children. *Global Pediatrics*. 2024, March. Vol. 7. <https://doi.org/10.1016/j.gped.2024.100140>

7. Nagy N. "Humanity's new frontier": Human rights implications of artificial intelligence and new technologies. *Hungarian Journal of Legal Studies* (published online ahead of print 2023). <https://doi.org/10.1556/2052.2023.00481>

8. Статут Організації Об'єднаних Націй. 26 червня 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

9. Загальна декларація прав людини. 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

10. Конституція України: Закон України від. 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

11. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційноправові засади): підручник: НАДУ, 2011. 730 с.

12. Gierszewski J. The Image of People and Property Security Personnel as Perceived by the Residents of Słupsk city. *Security Dimensions*. 2018. № 28. P. 35-50. doi: 10.5604/01.3001.0013.1613

13. Павленко І., Нагірний В., Потапенко В., Маляревський Є. Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. 2023. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.06>

14. Alsawalqa R.O. Dialectical Relationship Between Terrorism and Human Security: A Sociological Approach. *Utopía y Praxis Latinoamericana*. 2021. Vol. 26(1). P. 275-285. doi.org/10.5281/zenodo.4556274

15. Anyanwu Ch. Fear of communicating fear versus fear of terrorism: A human rights violation or a sign of our time? *International Journal of Speech - Language Pathology*. 2018. Vol. 20(1). P. 26-33. doi: 10.1080/17549507.2018.1419281

16. Charles Jones. Are human rights enough? On human rights and inequality. *Ethics & Global Politics*. 2021. Vol. 14(4). P. 218-233. doi: 10.1080/16544951.2021.1991138

17. United Nations Global Counter-Terrorism Strategy. Adopted by the UN General Assembly on September 8, 2006. URL.: <https://www.un.org/counterterrorism/un-global-counter-terrorism-strategy>

18. EU Statement – 8th Review of the UN Global Counterterrorism Strategy: Adoption of Resolution. New York. 22.06.2023. URL.: https://www.eas.europa.eu/delegations/un-new-york/eu-statement-%E2%80%93-8th-review-un-global-counterterrorism-strategy-adoption-resolution_en?s=63

References

1. Pro natsional'nu bezpeku Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 21.06.2018r. № 2469-VIII: stanom na 31 bereznya 2023 r. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

2. Dz'oban' O.P., Zhdanenko S.B. Prava lyudyny i natsional'na bezpeka: filosofs'ko-pravovi aspekty vzayemozv'yazku. *Informatsiya i pravo*. 2020. № 2 (33). S. 9-22. URL.: https://ippi.org.ua/sites/default/files/3_16.pdf

3. Melehanych H.I. Suspil'na bezpeka v Ukrayini: teoretychnyy ta praktychnyy aspekty. *Politychne zhyttya*. 2019. № 4. S. 39-44.

DOI 10.31558/2519-2949.2019.4.6 **4.** Swannie B. Individual communications: Can they provide effective redress for human rights violations? *Alternative Law Journal*. 2023. Vol. 48(4). P. 258-263. <https://doi.org/10.1177/1037969X231199504> **5.** Zarpli O. To sanction or not to sanction: Public attitudes on sanctioning human rights violations. *Conflict Management and Peace Science*. 2023. <https://doi.org/10.1177/07388942231172204> **6.** Ferrara P., Cammisa I., Zona M., Giardino I., Pastore V., Pettoello-Mantovani M. War inflicts severe violations on the fundamental human rights of children. *Global Pediatrics*. 2024, March. Vol. 7. <https://doi.org/10.1016/j.gpeds.2024.100140> **7.** Nagy N. “Humanity’s new frontier”: Human rights implications of artificial intelligence and new technologies. *Hungarian Journal of Legal Studies* (published online ahead of print 2023). <https://doi.org/10.1556/2052.2023.00481> **8.** Statut Orhanizatsiyi Ob’yednanykh Natsiy. 26 chervnya 1945 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text **9.** Zahal’na deklaratsiya prav lyudyny. 10 hrudnya 1948 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text **10.** Konstytutsiya Ukrainy: Zakon Ukrainy vid. 28.06.1996 № 254k/96-VR: stanom na 1 sichnya 2020 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%B4%96-%D0%B2%D1%80#Text> **11.** Sytnyk H.P. Derzhavne upravlinnya u sferi natsional’noyi bezpeky (kontseptual’ni ta orhanizatsiynopravovi zasady): Pidruchnyk: NADU, 2011. 730 s. **12.** Gierszewski J. The Image of People and Property Security Personnel as Perceived by the Residents of Słupsk city. *Security Dimensions*. 2018. № 28. P. 35-50. doi: 10.5604/01.3001.0013.1613 **13.** Pavlenko I., Nahirnyy V., Potapenko V., Malyarev’s’kyi YE. Analiz zahroz natsional’niy bezpetsi u sferi vnutrishn’oyi polityky. 2023. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.06> **14.** Alsawalqa R.O. Dialectical Relationship Between Terrorism and Human Security: A Sociological Approach. *Utopía y Praxis Latinoamericana*. 2021. Vol. 26(1). P. 275-285. doi.org/10.5281/zenodo.4556274 **15.** Anyanwu Ch. Fear of communicating fear versus fear of terrorism: A human rights violation or a sign of our time? *International Journal of Speech – Language Pathology*. 2018. Vol. 20(1). P. 26-33. doi: 10.1080/17549507.2018.1419281 **16.** Charles Jones. Are human rights enough? On human rights and inequality. *Ethics & Global Politics*. 2021. Vol. 14(4). P. 218-233. doi: 10.1080/16544951.2021.1991138 **17.** United Nations Global Counter-Terrorism Strategy. Pryynyata Heneral’noyu Asambleyeyu OON 8 veresnya 2006 r. URL.: <https://www.un.org/counterterrorism/un-global-counter-terrorism-strategy> **18.** EU Statement – 8th Review of the UN Global Counterterrorism Strategy: Adoption of Resolution. New York. 22.06.2023. URL.: https://www.eeas.europa.eu/delegations/un-new-york/eu-statement-%E2%80%93-8th-review-un-global-counterterrorism-strategy-adoption-resolution_en?s=63

Tymoshenko Vira, Ivanchuk Natalia. Human rights in the context of national security of Ukraine

Human rights are studied as a priority of Ukraine's national security, violations and limitations of human rights are analyzed as a factor threatening national security, permissible limitations of human rights are determined. Rights and freedoms can be threatened by various factors, such as the war waged by Russia against Ukraine, corruption, injustice, a deep stratification of society into rich and poor, criminalization of social relations, imperfection and obsolescence of the legislative framework, deformation of the legal awareness of the population, reduction of the moral potential of society. Attention is focused on such an aspect of ensuring human safety as protection against sudden and dangerous shocks that destroy the usual way of life. A significant role in ensuring human safety belongs to criminal law regulation, implementation of the protective function of criminal law. When high-ranking persons are brought to criminal responsibility, constitutional norms are significantly violated, but only to the benefit of the offenders themselves. The lack of an effective crime prevention system, poorly developed material, technical and legal system for preventing organized crime and terrorism, legal nihilism and a decrease in the number and qualifications of personnel increase the degree of influence of these threats on national security. In the process of fighting terrorism, it is important to find a compromise between human rights and national security. For this, states and international organizations must adhere to a number of principles based on the idea of the rule of law, namely: the right to life, freedom of thought and conscience, the irreversibility of the law over time, the complete prohibition of torture and other actions that degrade human dignity cannot be violated. prohibition of slavery and other types of discrimination. In the case of a terrorist threat, the rights and freedoms of a person and a citizen may be limited, but the basic principle of combating terrorism must be inviolable. This is the correspondence of means and methods of countermeasures to the level of the terrorist threat.

Key words: threats, offenses, terrorism, the rule of law, the state.

ТЕХНІКО-ЮРИДИЧНІ ПРАВИЛА ФОРМУЛЮВАННЯ ДОДАТКІВ ДО ЗАКОНІВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Досліджено проблематику конструювання додатків до законів у аспекті застосування правил і засобів законодавчої техніки. Здійснено аналіз поняття, ознак, змісту, доцільності застосування, позначення, нормативного регулювання використання додатків до законів, на підставі чого запропоновано низку техніко-юридичних правил їхнього формулювання. Встановлено, що використання додатків до законів доцільно для формулювання положень, які за змістом відрізняються від основного нормативно-правового масиву, втім змістовно зв'язані між собою. У додатках доцільно формувати нетипові правові приписи, змістовні межі яких обумовлюються змістом норм права, які вони «супроводжують». Неприйнятним є використання винятків із норм права та підстроєних посилань у додатках. З'ясовано особливості конструювання переліків у додатках до законів.

Ключові слова: закон, законодавча техніка, засоби і правила законодавчої техніки, норми права, структура закону, додаток до закону.

Dzeiko Zhanna. Technical and legal rules for the formulation of annexes to laws: theoretical and legal aspects

The problems of designing annexes to laws in the aspect of the application of rules and means of legislative technology are investigated. An analysis of the concept, features, content, expediency of application, designation, regulatory regulation of the use of annexes to the laws has been carried out, on the basis of which a number of technical and legal rules for their formulation have been proposed. It is established that the use of annexes to the laws is advisable for the formulation of provisions that differ in meaning from the main regulatory and legal array, but are meaningfully interconnected. In the annexes, it is advisable to formulate atypical legal prescriptions, the substantive boundaries of which are determined by the content of the rules of law that they «accompany.» It is unacceptable to use exceptions to the rules of law and subpar links in applications. The features of designing lists in applications to laws are clarified.

© ДЗЕЙКО Жанна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії права та держави Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0000-0002-2644-8474; e-mail: Dzeiko@ukr.net

Key words: *law, legislative technique, means and rules of legislative technique, rules of law, law structure, article of law, annex to the law.*

Вступ. Найважливішою умовою підвищення якості законів з формального та змістовного аспектів є ефективне застосування законодавчої техніки. Значною мірою досягнення цієї мети залежить від наукової розробки проблем формулювання додатків до законів в аспекті застосування правил і засобів законодавчої техніки.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз техніко-юридичних правил формулювання додатків до законів; **завданнями** є аналіз поняття, ознак, змісту, доцільності застосування, формулювання, нормативного регулювання застосування додатків до законів.

Стан розробки проблеми. У сучасній юридичній науці техніко-юридичні правила формулювання додатків до законів досліджуються в аспекті побудови структури закону, як засобу юридичної та законодавчої видів техніки (Ж. О. Дзейко, В. С. Ковальський, І. П. Козінцев, І. І. Онишук, А. Ф. Ткачук, А. О. Шуліма, І. Д. Шутак та ін.). Проте плюралізм їхнього розуміння та застосування зумовлюють проблеми у процесах створення та реалізації законів та вимагають подальших теоретико-правових досліджень.

Методологічними засадами статті є система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. В якості основного використано діалектичний метод, а також формально-логічний, герменевтичний, системно-структурний, системно-функціональний та інші методи.

Виклад основного матеріалу. У сучасній вітчизняній теоретико-правовій науці розроблено різноманітні підходи щодо доцільності, змістовного наповнення та правил формулювання додатків до законів, їхнього тлумачення та практичної реалізації [1, с. 257-258; 2, с. 52-54; 3, с. 113-114; 4, с. 27; 5, с. 141]. Так, В. С. Ковальський та І. П. Козінцев слушно пишуть, що «додаток – це складова нормативно-правового акта, яка слугує доповненням до нього» [3, с. 113]. Здебільшого науковці схиляються до думки про доцільність, в разі необхідності, з метою ефективнішої реалізації закону, застосування додатків до законів, та формулювання у них таблиць, схем, переліків, зразків документів та ін. [1, с. 257; 3, с. 113; 4, с. 27; 5, с. 141].

На нашу думку, додаток до закону характеризується такими основними ознаками: 1) є елементом правової системи, в якій виконує особливі функції, основними серед яких є доповнення, конкретизація, деталізація, роз'яснення змісту норм права, які закріплюються у законах; 2) узагальнює соціальні явища та процеси у сфері законодавчого регулювання; 3) є засобом і результатом застосування законодавчої техніки; 4) це факультативний структурний елемент закону (він не обов'язково повинен бути у складі структури закону); 5) має прикладний, «допоміжний» характер щодо закону, який він «супроводжує»; 6) він не повинен містити самостійні класичні норми права; у додатку доцільно розмішувати нетипові правові приписи; 7) у додатку формулюються положення, які за змістом відрізняються від основного нормативно-правового масиву, автономні від нього, втім які змістовно зв'язані між собою; 8) у тексті закону обов'язково повинна бути пряма вказівка на використання додатку, в зв'язку із чим він офіційно вважається невід'ємною частиною відповідного закону; 9) має таку саму юридичну силу, як і відповідний закон; 10) позначається, як правило, за допомогою власне терміну «Додаток», його номера за допомогою арабських цифр нарастаючим підсумком (якщо додатків декілька) із зазначенням дати прийняття та номера відповідного закону, а також назви додатку. Отже, додаток до закону – це елемент правової системи суспільства, засіб та результат застосування законодавчої техніки, складовий елемент структури закону, про наявність якого у тексті закону повинна бути пряма вказівка, у зв'язку із чим він офіційно вважається невід'ємною частиною відповідного закону та має таку ж юридичну силу, як і цей закон; у ньому формулюються положення у формі нетипових правових приписів, які за змістом автономні від основного нормативно-правового матеріалу, виступає формою доповнення, конкретизації, деталізації, роз'яснення змісту норм права, які закріплюються у законі та має особливі позначки у формі терміна «Додаток» та, в разі наявності декількох додатків, – цифр.

Правила конструювання додатків до законів нормативно закріплені у пункті 22 Міжінституційної угоди Європейського Парламенту, Ради Європейського Союзу та Комісії європейських співтовариств від 22.12.1998 р. «Про загальне керівництво щодо якості підготовки законопроектів у Співтоваристві»: «технічні аспекти

акта мають міститись у додатках, на які робиться окреме посилання у постановляючій частині акта, і не повинні містити нове право чи обов'язок, що їх не встановлено у постановляючій частині акта» [6, с. 633]. У ст. 41 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. [7] врегульовано основні правила формулювання додатків до нормативно-правових актів, втім їх слід конкретизувати стосовно до особливостей конструювання додатків до законів.

Науковцями висловлюється позитивне ставлення щодо доцільності використання додатків до законів, втім пропонуються дещо відмінні варіанти випадків їх застосування. І. Д. Шутак та І. І. Онищук перераховують такі питання, які можуть відображатися у додатку до закону: «угоди в законах про ратифікацію», «переліки суб'єктів, об'єктів, форми та зразки документів тощо» [5, с. 141]. В. С. Ковальський та І. П. Козінцев вважають, що «формами додатків можуть бути таблиці, схеми, діаграми, переліки та інші інформаційно-довідкові матеріали» [3, с. 113]. На нашу думку, доцільно враховувати переваги та недоліки у застосуванні додатків до законів. З одного боку, додатки підвищують ефективність реалізації закону, оскільки вони сприяють збереженню структурної цілісності акта, логічності і лаконічності викладу тексту закону, досягненню його ясності та чіткості, однозначному розумінню закону. У додатках, як правило, можуть міститися малюнки, таблиці, схеми, графіки, розрахунки, тарифи, карти, переліки скасованих актів та інші переліки, програми заходів, пов'язаних із реалізацією закону, зразки документів та бланків, малюнки, які ілюструють нормативні приписи закону та полегшують розуміння змісту його статей та ін. Ці матеріали, як правило, мають додаткове, прикладне значення щодо основного тексту акта, тому їх включення в якості додатків окремо від закону є досить доцільним та виправданим. Якби такі приписи розташовувалися в самих актах, то останні перетворилися б на громіздкі та незручні для використання.

З іншого боку, слід враховувати те, що використання додатків до закону можуть ускладнювати його цитування, тлумачення та реалізацію. Адже людська свідомість сприймає додаток до закону як нерівноцінний порівняно з основним текстом закону. Тому додатки слід використовувати обережно, лише в разі необхідності, не зловживати та не перенавантажувати ними закон. Видається, можливість і доцільність застосування додатків до законів зумов-

люється їх основними функціями, а саме: додатки спрямовані на доповнення, конкретизацію, деталізацію, роз'яснення закріплених у законах норм права. Отже, використання додатків до законів бажано і необхідно для формулювання положень, які за змістом відрізняються від основного нормативно-правового масиву, автономні від них, втім які змістовно зв'язані між собою.

Виникає питання щодо того, чи можуть положення, які формулюються у додатку, змінювати зміст основного тексту закону, містити самостійні норми права, виходити за межі відповідних норм права, сформульованих у основному тексті закону. Виходячи із правової природи додатків до закону, їхнього призначення та функцій, можна дійти висновку про те, що положення, які викладаються у додатках, не можуть змінювати зміст норм права, які сформульовані у основному тексті закону. На нашу думку, недоцільно формулювати самостійні класичні норми права у додатках до законів. Адже сам факт розміщення самостійних норм права у додатку створює враження, що ці норми мають нерівноцінне, другорядне, допоміжне значення у порівнянні з тими, які знаходяться у основному тексті закону.

Вважаю, що положення, закріплене у додатку, є лише елементом відповідної норми права, сформульованої у основному тексті закону. Грунтуючись на змісті основних функцій додатку та його «супровідного», «допоміжного» характеру щодо норм права, які закріплюються у основному тексті закону, можна стверджувати, що зміст положень додатків до законів не повинен виходити за межі відповідних норм права. Змістовні межі правових приписів, які включено до додатків, обумовлюються змістом норм права, які вони «супроводжують». Якщо ж є потреба у викладі положень, котрі виходять за межі норм права, які закріплюються у основному тексті закону, то оптимальним варіантом щодо закріплення відповідних положень закону, якщо їх виклад не порушить логіку викладу тексту закону, є створення самостійних статей чи їх розміщення безпосередньо у тексті тієї структурної одиниці, якої вони стосуються. Можливий варіант – прийняття окремого закону, особливо у разі наявності великого за обсягом матеріалу. З огляду на це неприйнятним видається й використання винятків у додатках. Оскільки відхилення від загального правила, сформульоване у додатку, суперечить нормі права, сформульованій у основному

тексті закону. Отже, особливістю додатків до законів є те, що в них повинні закріплюватися саме нетипові правові приписи, однак не самостійні класичні моделі норм права, тобто в них повинні формулюватися положення, які сприяють більш ефективній реалізації закріплених у законах класичних норм права.

У додатках до законів можуть формулюватися переліки. Може виникнути потреба визначити поняття за допомогою переліків елементів, які входять до їхніх обсягів, зазначити їхні кількісні та/чи якісні характеристики. Тому при конструюванні переліків у додатках до законів за необхідності доречно зазначати про те, чи складові частини переліку елементів є рівнозначними, чи розміщені за пріоритетом. За потреби доцільно вказувати про те, чи до обсягу поняття, яке підлягає визначенню у законі, включаються один, декілька чи усі перераховані складові елементи. У процесі конструювання переліків у додатках до законів постає питання щодо основних критеріїв застосування вичерпного та приблизного видів переліків. У юридичній науці та практиці склалася правильна точка зору, що оптимальним варіантом є створення вичерпних переліків. Так, на слушну думку А. М. Ришелюка, у разі неможливості створити вичерпні переліки формулюються приблизні переліки [8, с. 178]. На нашу думку, орієнтовними критеріями у застосуванні таких видів переліків є правова природа та мета нормативно-правових приписів, які закріплюються у законах. Відповідно «при вирішенні цього питання законодавцю потрібно застосовувати правила та засоби законодавчої техніки, перш за все, керуючись змістом загальнодозвільного і спеціально-дозвільного типів правового регулювання» [2, с. 53].

На основі аналізу абз. 2 ч. 1 ст. 41 та ч. 2 ст. 41 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. [7] можна зробити висновок: якщо у тексті закону є пряма вказівка на використання додатку, то він офіційно вважається невід'ємною частиною відповідного закону. Додатки розміщуються заради збереження структурної цілісності акта після тексту закону. Вони позначаються, як правило, за допомогою власне терміна «Додаток», його номера за допомогою арабських цифр наростаючим підсумком (якщо додатків декілька) із зазначенням дати прийняття та номера відповідного закону. Додатки мають назви, які сприяють розумінню їхнього змісту. У формулюванні переліків у додатках до законів використову-

ються пункти, які нумеруються арабськими цифрами, а також абзаци тощо. Інколи додатки можуть містити примітки до відповідних пунктів. У пунктах, абзацах, розділах додатків до закону досить часто формулюються таблиці. Щодо підстрочних посилань у додатках до законів (зокрема й у формі приміток), то, на нашу думку, це недоцільно робити. Найкращим варіантом щодо закріплення таких положень закону є формулювання відповідних самостійних структурних одиниць закону чи їх розміщення безпосередньо у тексті тієї структурної одиниці, якої вони стосуються. Додатки можуть додаватися до усього акта чи стосуватися певного розділу, глави чи статті закону. У назвах додатків доцільно було б зазначати інформацію, якого саме елемента закону вони стосуються.

Висновки. Доцільність застосування додатків до законів зумовлюється їх основними функціями: доповнення, конкретизація, деталізація, роз'яснення закріплених у законах норм права. Використання додатків до законів необхідно для формулювання положень, які за змістом відрізняються від основного нормативно-правового масиву, автономні від них, але є змістовно зв'язані між собою. Особливістю додатків до законів є те, що в них повинні закріплюватися нетипові правові приписи, однак не самостійні класичні моделі норм права. У них повинні формулюватися положення, які сприяють реалізації закріплених в законах класичних норм права. Зміст приписів у додатку не повинен виходити за межі відповідних норм права, сформульованих у основному тексті закону. Змістовні межі правових приписів, які включено до додатків, обумовлюються змістом норм права, які вони «супроводжують». Неприйнятним є використання винятків та підстрочних посилань у додатках до законів. Слід враховувати особливості конструювання різних видів переліків у додатках до законів: вичерпних та приблизних, рівнозначних та сконструйованих за пріоритетом та ін. У застосуванні законодавчої техніки потрібен загальносистемний підхід, подальша уніфікація та конкретизація відповідних норм права на рівні закону.

1. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження : Монографія. Київ: Вид.-поліграф. центр «Київ. університет». 2007. 360 с. 2. Дзейко Ж. О. Правила побудови переліків при створенні та систематизації законів. *Підприємництво, господарство і право*. 2006.

№ 11. С. 51-54. 3. Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 192 с. 4. Ткачук А. Ф. Законодавча техніка: практ. посіб. Київ: Інститут громадянського суспільства, 2002. 80 с. 5. Шутак І. Д., Оніщук І. І. Юридична техніка: навч. посіб. для вищих навч. закладів. Івано-Франківськ, 2013. 496 с. 6. Про загальне керівництво щодо якості підготовки законопроектів у Співтоваристві. Міжінституційна угода Європейського Парламенту, Ради Європейського Союзу та Комісії європейських співтовариств від 22.12.1998 р. Богачова О. В., Зайчук О. В., Копиленко О. Л. Законотворчий процес зарубіжних країн. Київ: Реферат, 2006. С. 628-634. 7. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. *Голос України*. 2023. 19 верес., № 32. 8. Ришелюк А. М. Законотворчий процес в Україні. Київ: Вид-во НАДУ, 2004. 217 с.

References

1. Dzeiko Zh. O. Zakonodavcha tekhnika v Ukraini: istoryko-teoretychne doslidzhennia: Monohrafiia. Kyiv: Vyd.-polihraf. tsentr «Kyiv. universytet» 2007. 360 s. 2. Dzeiko Zh. O. Pravyla pobudovy perelikiv pry stvorenni ta systematyzatsii zakoniv. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2006. № 11. S. 51-54. 3. Kovalskyi V. S., Kozintsev I. P. Pravotvorchist: teoretychni ta lohichni zasady : monohrafiia. Kyiv: Yurinkom Inter, 2005. 192 s. 4. Tkachuk A. F. Zakonodavcha tekhnika: praktychnyi posibnyk. Kyiv: Instytut hromadianskoho suspilstva, 2002. 80 s. 5. Shutak I. D., Onishchuk I. I. Yurydychna tekhnika: navch. posib. dlia vyshehlykh navch. zakladiv. Ivano-Frankivsk, 2013. 496 s. 6. Pro zahalne kerivnytstvo shchodo yakosti pidhotovky zakonoproektiv u Spivtovaryystvi. Mizhinstytutsiina uhoda Yevropeiskoho parlamentu, Rady Yevropeiskoho Soiuzu ta Komisii yevropeyskykh spivtovaryystv vid 22.12.1998 r. Bohachova O. V., Zaichuk O. V., Kopylenko O. L. Zakonotvorchyi protses zarubizhnykh krain. Kyiv: Referat, 2006. S. 628-634. 7. Pro pravotvorchu diialnist: Zakon Ukrainy vid 24.08.2023 r. № 3354-IX. *Holos Ukrainy*. 2023. 19 veres., № 32. 8. Ryshehlyuk A. Zakonotvorchyi protses v Ukraini. Kyiv: Vyd-vo NADU, 2004. 217 s.

Dzeiko Zhanna. Technical and legal rules for the formulation of annexes to laws: theoretical and legal aspects

The purpose of this work is a theoretical and legal study of the problems of formulating annexes to laws in the context of the application of rules and means of legislative technology. As a result of the study of existing scientific approaches to understanding annexes to laws, their legal nature, functions, content, forms of expression, the author proposed a number of technical and legal rules for formulating annexes to laws.

The expediency of applying annexes to laws is determined by their main functions, namely: applications are aimed at supplementing, specifying, detailing, explaining the rules of law enshrined in the laws. The use of annexes to the laws is desirable and necessary for the formulation of provisions that are

meaningfully different from the main regulatory and legal array, autonomous from them.

The peculiarity of the annexes to the laws is that they should contain atypical legal provisions, but not independent classical models of the norms of law, or they should formulate provisions that contribute to a more effective implementation of the classical norms of law enshrined in the laws. The content of the regulations in the annex should not go beyond the relevant rules of law formulated in the main text of the law. The substantive limits of legal regulations, which are included in the annexes, are determined by the content of the rules of law that they «accompany.» It is unacceptable to use exceptions to the rules of law and subpar links in applications. It is necessary to take into account the peculiarities of designing different types of lists in annexes to laws: exhaustive and approximate, equivalent and constructed according to priority, etc. It is concluded that in the field of application of technical and legal rules for the formulation of annexes to laws, a system-wide approach is required at the doctrinal, normative and practical levels and the specification of the relevant norms of law at the level of laws.

Key words: Law, legislative technique, means and rules of legislative technique, rules of law, law structure, article of law, annex to the law.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 929(477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-25

А. І. МЕЛЬНИК

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА В ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РР.): СТАН І НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Подано історіографічний огляд праць та джерельної бази дослідження, який є спробою зібрати відомості про історіографічні джерела, які висвітлюють політичні, економічні, соціальні та правові чинники формування та розвитку української політико-правової думки у міжвоєнний період у Галичині. Аргументовано, що в її становленні можна виокремити три етапи. На першому етапі українська політико-правова думка пройшла шлях від декларацій про українську автономію, як коронного краю Австро-Угорської монархії, до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки як українського державного утворення на теренах Галичини. На другому етапі відбулася еволюція від соціально-демократичних і народницьких ідей до власної традиції радикально-націоналістичного мислення (1923–1930 рр.), а на третьому етапі розпочався пошук нових шляхів і засобів визвольної боротьби (1930–1939 рр.).

Констатовано, що здійснений сучасними українськими вченими аналіз розвитку теоретичних державно-правових поглядів, ідей, теорій та уявлень українських мислителів дав змогу виявити відмінність науково-теоретичних концепцій відновлення української державної незалежності представниками різних ідеологічних напрямів політико-правової думки з метою формування розуміння засадничої цінності права і держави в сучасній Україні.

Ключові слова: українська політико-правова думка, історіографічний огляд, джерельна база, державно-правові погляди, націонал-демократи, соціалісти-радикали, соціал-демократи, консерватори, націоналісти.

Melnyk Andriy. Ukrainian political and legal thought in Galicia in the interwar period (1918-1939): state and directions of scientific research

The publication presents a historiographic review of works and the source base of the research, which is an attempt to collect information about historiographical sources (scientific-analytical articles, historical-memoir and journalistic works, etc.), which highlight the political, economic, social and legal factors of the formation and development of Ukrainian political legal opinion in the interwar period. It is argued that three stages can be distinguished in its formation. At the first stage, Ukrainian political and legal thought went from declarations of Ukrainian autonomy as the crown land of the Austro-Hungarian monarchy to the proclamation of the West Ukrainian People's Republic as a Ukrainian state entity on the territory of Galicia. In the second stage, the national consciousness of Ukrainians evolved from social-democratic and populist ideas to their own tradition of radical-nationalist thinking (1923-1930), and in the third stage, the search for new ways and means of the liberation struggle began (1930-1939).

It was established that the analysis of the development of theoretical state-legal views, ideas, theories and ideas of the best representatives (thinkers) of the Ukrainian people carried out by modern Ukrainian scientists made it possible to reveal the difference in the scientific-theoretical concepts of the restoration of Ukrainian state independence by representatives of different ideological directions of political and legal thought for the purpose of forming understanding the fundamental value of law and the state in modern Ukraine.

Key words: Ukrainian political and legal opinion, historiographic review, source base, state-legal views, national democrats, radical socialists, social democrats, conservatives, nationalists.

Постановка проблеми. Кристалізації української національної ідеї присвячено чимало праць українських інтелектуалів, у яких розглядаються проблеми національної свідомості українців та здійснено пошук шляхів і засобів боротьби за побудову власної держави. Автор робить спробу зібрати відомості про історіографічні джерела (науково-аналітичні статті, історико-мемуарні й публіцистичні праці тощо), які висвітлюють політичні, економічні, соціальні та правові чинники формування української політико-правової думки і засвідчують ідеологічну еволюцію українців Галичини у міжвоєнний період. Огляд не претендує на вичерпність, адже цій проблематиці присвячено сотні наукових і публіцистичних праць.

Щоб якомога повніше охарактеризувати їх, зупинюся на найбільш репрезентативних, автори яких не тільки досліджували суспільно-політичне, економічне та правове становище українців Галичини у міжвоєнний період, а й аналізували вплив наукової, політичної та професійної діяльності мислителів і політиків державницького спрямування на самоідентифікацію українського народу і національну консолідацію. Такий підхід може стати основою для подальшої систематизації та аналізу джерельної бази і творчого доробку сучасних науковців з досліджуваної проблеми.

Фаховий системний аналіз української суспільно-політичної думки на різних етапах її історичного розвитку здійснили такі українські вчені, як Т. Андрусак, І. Вдовичин, В. Горбатенко, В. Гоцуляк, М. Кармазіна, І. Кресіна, Б. Кухта, В. Масненко, О. Мошак, В. Потульницький, О. Салтовський, П. Стецюк, О. Токарчук, Я. Турчин, Н. Хома та ін. Однак історико-правові особливості формування та розвитку української політико-правової думки у міжвоєнний період не стали предметом комплексного наукового дослідження. Цей аспект проблеми у конкретному формулюванні розглядається вперше.

У процесі дослідження автор керувався визначенням Т. Андрусяка, згідно з яким правова думка – це результат інтелектуальної діяльності, спрямованої на правову сферу суспільства, тобто це завжди об'єкт духовного світу. При цьому вчений наголошує, що вона не обмежується тільки теоретичними знаннями про право, оскільки не менш важливою її складовою є правотворча діяльність, як процес осмислення нормативного врегулювання суспільних відносин та правозастосовна діяльність. Отже, на думку Т. Андрусяка, правова думка охоплює не тільки знання у формі доктрини, вчень, систем, а й погляди, які не мають чіткої науково-вираженої логіко-понятійної структури та систематичного характеру [1, с. 67]. Слушним є також положення О. Мошак, яка вважає, що формування національної політичної думки, до проявів якої в широкому розумінні слід віднести спроби збагнути та усвідомити народом проблеми свого колективного існування і організації, знайшло своє відображення в створенні теоретичних праць, авторами яких були представники української інтелектуальної еліти кінця XIX – першої половини XX століття» [2, с. 5].

В огляді використано проблемно-хронологічний метод дослідження, який дав змогу розглянути різні ідеологічні концепції та методологічні засади й особливості тенденцій у суспільно-політичній діяльності українських громадських діячів, політиків, мислителів і політичних партій Галичини та їх вплив на формування та розвиток української політико-правової думки у міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу. У досліджуваній період основний масив наукових і науково-популярних студій становлять праці, присвячені розгляду політичних, економічних, соціальних та правових чинників формування української політико-правової думки в Галичині. Як показав аналіз, на першому етапі її розвитку вони мали помітний вплив на усвідомлення й осмислення українцями своїх прав і свобод, шляхів їх здобуття та захисту. Ця проблематика відображена у книгах М. Лозинського, І. Боберського, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, Є. Коновальця, І. Макуха, Д. Палієва, К. Трильовського та ін. Цікавими і пізнавальними є праці, в яких висвітлюється боротьба українців Галичини за свої національні права таких відомих політичних і державних діячів, як Л. Цегельський, В. Охримович, В. Панейко та ін. Значний інтерес для дослідження формування та розвитку української політико-правової думки становлять мемуари О. Кузьми та інших безпосередніх учасників національно-визвольних змагань.

Низку праць підготували українські вчені з діаспори. Серед них наукові розвідки І. Сохоцького, С. Ярославина та ін.

З дослідження видно, що активна суспільно-політична діяльність громадських і державних діячів, політиків і вчених спрямовувала українську політико-правову думку на ті напрями, які першочергово були необхідні для піднесення національної самосвідомості та національної консолідації української спільноти. Саме тому, як слушно підкреслив свого часу відомий український правник і політик С. Витвицький, незважаючи на те, що різні частини українського народу «жили протягом століть в окремих умовах соціального, господарського, політичного і релігійного побуту та виносили на собі всі злидні і страхіття чужих ворожих режимів... ми зберегли себе як нація, зберігаючи почуття своєї національної єдності» [3, с. 4].

Отже, на початку ХХ століття в українській політико-правовій думці намітилась тенденція до обґрунтування необхідності досягнення національної незалежності і державної самостійності Галичини.

Важливим джерелом у цьому контексті є інтелектуальна спадщина видатного громадського і політичного діяча, доктора права, парламентарія, першого голови уряду Західноукраїнської Народної Республіки К. Левицького, який у науково-документальних працях висвітлив не лише історію українського національного руху, а й обґрунтував теоретичні засади формування української політико-правової думки.

Потужний вплив на формування правової свідомості українців Галичини мала суспільно-політична і наукова діяльність таких визначних українських мислителів, як С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Рудницький. Їх інтелектуальна спадщина фахово проаналізована в працях сучасних українських учених - В. Возьного, А. Ковалю, А. Савчака, П. Стецюка, І. Усенка, Ю. Древницького, В. Жерноклеєва, І. Райківського, В. Згурської, Огородника, О. Маруховського, О. Шаблія та ін. Як слушно зазначає О. Мошак, «період між двома світовими війнами став для української політичної думки одним із найбільш плідних, оскільки праці, написані в цей час, стали відображенням можливості поєднання теоретичного аналізу з досвідом державного будівництва 1917-1920 рр. Їх автори роздумували не тільки над тим, якими шляхами завоювати незалежність, а й намагалися обґрунтувати принципи самоорганізації української спільноти, окреслити засади майбутньої держави» [4, с. 5]. І, зокрема, розробляли законодавчі проекти і теорії, які започаткували реальний конституційний процес у Західноукраїнській Народній Республіці. Докладно про це йдеться у працях О. Вівчаренка, М. Кобилецького, М. Кугутяка, С. Сворака та ін.

Отже, на першому етапі свого розвитку в міжвоєнний період українська політико-правова думка еволюціонувала від декларацій про українську автономію, як коронного краю Австро-Угорської монархії, до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки як українського державного утворення в Галичині. На жаль, після занепаду ЗУНР і рішення Ради послів Антанти про передачу Східної Галичини під владу Польської держави, українці втратили державну незалежність.

У процесі аналізу причин невдач і поразок на шляху побудови незалежної Української держави, який започаткував другий період в розвитку політико-правової думки в Галичині, відбулась ідеологічна трансформація національної свідомості західноукраїнських інтелектуалів. Водночас вчені і політики по-різному бачили шляхи розв'язання національних і соціальних завдань, що призводило до ідеологічного протистояння і не сприяло національній консолідації в галицькому суспільстві.

На другому етапі свого розвитку українська політико-правова думка була представлена повним спектром ідеологічних течій: комунізмом, соціалізмом і соціал-демократією, націонал-демократією (лібералізмом), консерватизмом, націоналізмом [5, с. 318]. Однак найбільшим авторитетом серед українського населення користувалися національно-державницькі політичні сили, насамперед націонал-демократи, адже визначальним чинником суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях зазначеного періоду була боротьба за незалежність. Представники націонал-демократичного напрямку (Д. Левицький, М. Галущинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька та ін.), входили до Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), створеного у Львові в липні 1925 р. Їх політична позиція пройшла еволюцію від категоричного невизнання польського панування в Галичині і частково радянوفільських орієнтацій у 20-х роках до нормалізації українсько-польських стосунків на антирадянському ґрунті на засадах автономії Галичини у складі Польщі у 30-х роках ХХ ст. [6].

Помітну роль у формуванні української політико-правової думки у міжвоєнну пору відіграла друга за впливом політична сила Галичини – Українська радикальна партія (з 1926 р. – Українська соціалістично-радикальна партія), яка належала до організацій лівоцентристського спектра. Дослідниця М. Б. Міщук дійшла висновку, що фактично все західноукраїнське населення, яке перебувало під впливом радикальної партії, склало іспит політичної зрілості, виявивши непохитну волю в справі недопущення остаточного поневолення України Польщею та в змаганні до всебічного державного і соціального визволення української нації. У цьому була велика заслуга ідеологів партії М. Матчака, М. Стахіва, І. Макуха та інших, які приділяли велику увагу формуванню

політичної свідомості найширших мас, набуттю ними досвіду та навичок політичної поведінки [7, с. 24].

Таку ж мету ставили перед собою й лідери Української соціал-демократичної партії Ю. Бачинський, М. Ганкевич, В. Левинський та інші. Поєднуючи національну ідею з марксизмом, соціал-демократи (від заснування і до 1923 р., а також після відновлення своєї діяльності 1928 р.) прагнули добитися національного і соціального визволення українського населення краю.. Однак УСДП, як зазначає відомий дослідник української лівиці І. Бегей, не мала в Галичині великого політичного впливу, відіграючи радше роль домашньої опозиції до двох провідних українських партій: націонал-демократичної (УНДП) та радикальної [8, с. 29]. Засвідчують це також наукові студії О. Жерноклеєва та І. Райківського.

Фахову експертизу праць, присвячених українським партіям національно-демократичного напрямку, діяльність яких спрямовувалася на втілення в життя ідеї відродження української нації та її державності, здійснив В. Футала.

Розчарування українців практикою демократичного будівництва, народницькою елітою, соціал-демократичними та соціалістичними ідеями помітно вплинуло на поширення української політико-правової думки консервативного спрямування. Це інтелектуальне пожвавлення було пов'язане із суспільно-політичною і науковою діяльністю В'ячеслава Липинського, українського громадського і державного діяча, історика, соціолога, публіциста. Вчений обґрунтував концепцію трудової легітимної монархії. Він був переконаний, що тільки власна держава, збудована українцями на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду та кривавої анархії [9, с. 524-533].

Сформовані В. Липинським засадничі принципи нового українського консерватизму як політичного напрямку були покладені в основу державницьких концепцій Степана Томашівського, Василя Кучабського, Осипа Назарука. Дослідженню їх наукової та практичної діяльності присвячені праці Н. Бортняк, М. Швагуляка, С. Гелея, Г. Корольова, Л. Слінченка, Л. Бурачок, З. Величко та інших сучасних українських учених. З аналізу їх наукових студій доходимо висновку, що західноукраїнські мислителі мали власне бачення проблеми відновлення української державності. Так, С. Томашівський і О. Назарук були прихильниками клерикальної

монархії, тоді як В. Кучабський – мілітарної. Він дотримувався думки, що реальне відновлення української державності настане лише тоді, коли відбудеться кардинальна переміна, яка б створила в Україні людей зовсім нового духовного і політичного типу [10].

Це засадниче завдання було світоглядним фундаментом українського націоналізму, теоретики якого обґрунтували засадниче право українського народу на відновлення власної держави революційним шляхом. Тому український радикально-націоналістичний рух, що оформився наприкінці 1920-х років, як слушно зазначає В. Футала, було витлумачено його ідейними противниками, передовсім комуністами, фашистським рухом. Однак найпоширенішою, підкреслює дослідник, є інша концепція: український націоналізм становив ідеологію недержавної, поневоленої нації, тому був насамперед рухом національно-визвольним [11, с. 38].

Цією концепцією автор керувався при підготовці даного огляду, дотримуючись тези О. Зайцева про те, що найпридатнішою класифікацією історіографії українського націоналізму є класифікація за ідеологічними парадигмами, бо сам предмет дослідження важко відмежувати від ідеології [12, с. 16]. З великого масиву наукової та публіцистичної літератури автор виокремив три групи найбільш репрезентативних праць (за змістом і концептуальним підходом). Перша – твори ідеологів і теоретиків українського націоналізму (міжвоєнного періоду та в еміграції), які формували і розвивали українську політико-правову думку націоналістичного спрямування. Друга група – праці ідейних противників націоналістичного світогляду. Адже новий український націоналізм, зазначає О. Зайцев, протистояв не лише зовнішнім ворогам – націоналізмам сусідніх націй-держав та російському більшовизмові, а й внутрішнім ідейним противникам – українським консерватизму, комунізму, лібералізму та соціалізму, зазнаючи від прихильників цих течій жорсткої критики [12, с. 39]. Шкідливими для розвитку української політико-правової думки вважали націоналістичні ідеї консерватори В. Липинський, О. Назарук, комуністи О. Крілик, Є. Степанюк, А. Крушельницький, П. Гірний, богослов Г. Костельник, націонал-демократка М. Рудницька, соціал-демократи О. Бочковський, В. Левинський, соціаліст-радикал К. Коберський та ін.

Та все ж найбільшої шкоди українській політико-правовій думці націоналістичного спрямування завдали радянські пропагандисти,

праці котрих, як продукт комуністичної ідеологічно-політичної системи, спрямовувалися проти будь-яких проявів визвольного руху в Україні і розглядалися крізь призму антирадянської діяльності. Для кремлівського режиму націоналістичні ідеї завжди були об'єктом фальсифікацій, стереотипних звинувачень та замовчування. Подібні тенденційні підходи до характеристики української політико-правової думки націоналістичного спрямування свого часу аргументовано спростовували Ю. Бойко [13], Є. Онацький [14] та інші.

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап дослідження української політико-правової думки націоналістичного спрямування. З'явилися наукові праці сучасних українських учених, які входять до третьої кваліфікаційної групи. Серед них дослідження О. Багана, І. Вдовичина, І. Гаврилів, Я. Грицака, Я. Дашкевича, Р. Демчишака, О. Зайцева, Г. Касьянова, А. Кентія, С. Кульчицького, І. Мамонтова, М. Мандрик, Н. Надурак, В. Панченка, М. Посівничого, Т. Стародуба, В. Стефаніва, В. Футали, В. Ходак, М. Швагуляка, І. Шліхти та ін.

Водночас треба зауважити, що сучасні науковці не мають однозначного підходу до природи походження націоналізму та впливу інших соціально-політичних рухів на формування ідеології українського націоналізму [15].

Висновки. Історіографічний огляд репрезентативних праць та джерельної бази дав можливість проаналізувати політичні, економічні, соціальні та правові чинники формування та розвитку української політико-правової думки в Галичині у міжвоєнний період, а також ознайомитися зі змістом правових та політичних поглядів українських громадських і державних діячів, політиків і вчених, активна суспільно-політична діяльність яких спрямовувала політико-правову думку на ті напрями, які першочергово були необхідні для піднесення національної самосвідомості та національної консолідації української спільноти.

Здійснений сучасними українськими вченими аналіз розвитку теоретичних державно-правових поглядів, ідей, теорій та уявлень кращих представників (мислителів) українського народу дав змогу виявити відмінність науково-теоретичних концепцій відновлення української державної незалежності представниками різних ідео-

логічних напрямів політико-правової думки з метою формування розуміння засадничої цінності права і держави в сучасній Україні.

1. Андрусак Т.Г. До питання про співвідношення праворозуміння та правової думки. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 66-68. 2. Мошак О. В. Альтернативні концепції державності в політичній думці української міжвоєнної еміграції в Європі: дис... канд. політ. н. Одеса, 2002. 124 с. 3. Витвицький С. Основи Державного Акту з 22 січня 1918 р. Правничий вісник. *Журнал Товариства українських правників в ЗДА*. 1955. Ч. 1. 4. Мошак О. В. Цит. праця. С. 5. 5. Історія політичної думки України: підручник /за заг. ред. Н.М. Хоми [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ, 2000, 2017. 632 с. 6. Докладніше див.: Гаврилів І. Західна Україна у 1921—1941 роках: нарис історії боротьби за державність. Львів, 2012; Комарницький Я. Політична діяльність Василя Мудрого (1935—1939). *Проблеми гуманітарних наук*. Зб. наук. праць Дрогобицького держ. педагогічного ун-ту імені Івана Франка. Сер. Історія. 2010. Вип. 26. С. 112—117. 7. Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія: ідеологія, організація, політика (1918 – 1939 рр.): дис... канд. політ. н. Івано-Франківськ, 2007. 236 с. 8. Докладніше див.: Беґей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини (кінець XIX – перша третина XX століття): дис... докт. політ. н. Львів. 2015. 503 с. 9. Осташко Т. Пореволюційна діяльність В. Липинського на сторінках його приватного листування. *В'ячеслав Липинський та його доба*. Кн. 2 / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2010. 624 с. 10. Кучабський В. Зміна поглядів на політику як науку. *Політика*. 1925. Ч. 1. С. 14-16; Кучабський В. Більшовизм і сучасне завдання українського Заходу: Національно-політичні замітки. Львів. 1925. 125 с. 11. Футала В. Український націоналізм 1920–1930-х рр. на порівняльному тлі інших європейських націоналізмів: історіографічні оцінки та судження. *Проблеми гуманітарних наук*. Зб. наук. праць Дрогобицького держ. педагогічного ун-ту імені Івана Франка. Сер. Історія, 2019. 2/44, С. 38–63. 12. Зайцев О.Ю. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): генеза, еволюція, порівняльний аналіз: дис... докт. іст. н. Львів, 2014. 463 с. 13. Бойко Ю. Основи українського націоналізму. На чужині. Мюнхен, 1951. 128 с. 14. Онацький Є. Культ успіху. *Розбудова Нації*, 1934. Число VII-VIII. 15. Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки: Спроба історично коректного осмислення правих доктрин XX ст. *Праві та Європа*. «І». 2010. Ч. 16. С. 4–16.

References

1. Andrusiak T.H. Do pytan'nia pro spivvidnoshennia pravorozuminnia ta pravovoi dumky. *Almanach prava*. 2011.Vyp. 2. S. 66-68. 2. Moshak O.V. Alternatyvni koncepcii derzhavnosti v politychnii dumci ukrainskoi mizhvoiennoi emigracii v Evropi: dys...kand. polit. n. Odesa, 2022.124 s.

3. Vytvytskyi S. Osnovy Derzhavnoho Aktu z 22 sichnia 1918 r. Pravnychiy visnyk. *Zhurnal Tovarystva ukrainskykh pravnykiv v ZDA*. 1955. Ch.1.
4. Moshak O. V. Cyt. Pracia. S. 5. 5. Istoria politychnoi dumky Ukrainy/ za zah. red. N. M. Chomy [I. Vdovychyn, I. Vilchynska, E. Pereguda ta in.]. Lviv: Novyi Svit, 2000, 2017. 632 s. 6. Dokladnishe dyv.: Gavryliv I. Zachidna Ukraina v 1921-1941 rokach: narys istorii borotby za derzhavnist. Lviv, 2012; Komarnytskyi Ya. Politychna diialnist Vasylia Mudroho (1935-1939). *Problemy humanitarnykh nauk*. Zb. nauk. prach. Drohobyskogo derz. pedagogicznoho un-tu imeni Ivana Franka. Ser. Istoria. 2010. Vyp. 26. S.112–117.
7. Mishchuk M.B. Ukrainska radykalna partia – Ukrainska socialistycho-radykalna partia:ideologia, organizacia, polityka (1918-1939rr.): dys. ...kand. polit. n. Ivano-Frankivsk, 2007. 236 s. 8. Dokladnishe dyv.: Begei I.I. Ideino-teoretychna spadscatnoghyna ta praktychna diialnist ukrainskoi livyeyi Halychyny(kinec XIX – persha tretyna XX stolitta : dys. ... dokt. polit. n. Lviv. 2015. 503 s. 9. Ostashko T. Porevoluciina diialnist V. Lypynskogo na storinkach yoho pryvatnoho lystuvannia. *Viacreslav Lypynskyy ta joho doba*. Kn.2. / upor.T. Ostashko, Ju. Tereshchenko. Kuiv: Tempora, 2010. 624 s. 10. Kuchabskyj V. Zmina pohliadiv na polityku jak nauku. *Polityka*. 1925. Cz.1. S. 14-16; Kuchabskyj V. Bilshovyzm i suchasne zavdannia ukrainskoho Zachodu: Nacionalno-politychni zamitky. Lviv.1925.125 s. 11. Futala V. Ukrainskyj nacionalizm 1920-1930-x rr. na porivnialnomu tli inshykh evropeyskykh nacionalizmiv:istoriograficzni ocinky ta sudzrennia. *Problemy humanitarnykh nauk*. Zb. nauk. prach. Drohobyskogo derz. pedagogicznoho un-tu imeni Ivana Franka. Ser. Istoria, 2019. 2/44, C. 38–63. 12. Zajcev O. Ju. Ukrainskyj integralnyj nacionalizm (1920–1930-ti roky): heneza, evoliucia, porivnialnyj analiz: dys. ... dokt. n. Lviv, 2014. 463 s. 13. Bojko Ju. Osnovy ukrainskoho nacionalizmu. Na czurhyni. Miunchen, 1951.128 s. 14. Onackyj Ye. Kult uspicchu. *Rozbudova Nacii*, 1934. Czyslo VII-VIII. 15. Bondarenko K. My prosto stoimo ne na tomu berezi riky: Sproba istoryczno korektnoho osmyslennia pravykh doktryn XX st. Pravi ta Evropa. «Ji».2010. Cz.16. S. 4-16.

Melnyk Andrij. Ukrainian political and legal thought in Galicia in the interwar period (1918-1939): state and directions of scientific research

A historiographic review of the works and the source base of the study is presented, which is an attempt to collect information about historiographical sources that highlight the political, economic, social and legal factors of the formation and development of Ukrainian political and legal thought in the interwar period in Galicia. It is argued that three stages can be distinguished in its formation. At the first stage, Ukrainian political and legal thought went from declarations of Ukrainian autonomy as the crown region of the Austro-Hungarian monarchy to the declaration of the West Ukrainian People's Republic as a Ukrainian state entity on the territory of Galicia. In the second stage, there was an evolution from social democratic and populist ideas to our own tradition

of radical-nationalist thinking (1923-1930), and in the third stage, the search for new ways and means of liberation struggle began (1930-1939).

It was established that in the difficult conditions of enslavement, Ukrainian intellectuals of Galicia, using the analysis of Austrian and Polish law, formed the foundations of the development of Ukrainian political and legal science. The importance of studying their creative heritage, which contains not only rich source material, but also the methodology of studying the problem of Ukrainian law, based on the European experience of legal studies, is emphasized. In this context, it is important to analyze the socio-political and professional activities of Ukrainian politicians and thinkers and to update their scientific and journalistic creativity in order to find adequate answers to the challenges of the time.

The representative works of the research were characterized, which made it possible to analyze the political, economic, social and legal factors of the formation and development of Ukrainian political and legal thought in Galicia in the interwar period, as well as to get acquainted with the content of the legal and political views of Ukrainian public and state figures, politicians and scientists, whose active social and political activity directed political and legal thought in those directions that were primarily necessary for the elevation of national self-awareness and national consolidation of the Ukrainian community. It is emphasized that at the beginning of the 20th century, Ukrainian political and legal thought showed a tendency to justify the need to achieve national independence and state independence of Galicia.

It is emphasized that in the process of analyzing the causes of failures and defeats on the way to building an independent Ukrainian state, an ideological transformation of the national consciousness of Western Ukrainian intellectuals took place. At the same time, scientists and politicians saw different ways of solving national and social problems, which led to ideological confrontation and did not contribute to national consolidation in Galician society.

It is articulated that the analysis of the development of theoretical state-legal views, ideas, theories and ideas of the best representatives (thinkers) of the Ukrainian people, carried out by modern Ukrainian scientists, made it possible to reveal the difference in the scientific-theoretical concepts of the restoration of Ukrainian state independence by representatives of different ideological directions of political and legal thought for the purpose of forming understanding the fundamental value of law and the state in modern Ukraine.

Key words: Ukrainian political and legal opinion, historiographic review, source base, state-legal views, national democrats, radical socialists, social democrats, conservatives, nationalists.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.415

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-37

І. І. ЮРЧЕНКО

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ У ЧАСТИНІ ДОСТАТНЬОГО ЖИТТЄВОГО РІВНЯ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ

Розкривається поняття та зміст конституційних соціальних прав і свобод військовослужбовців України на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї.

Крізь призму визначення сутнісних характеристик конституційно-правового статусу військовослужбовців України в реалізації права на достатній життєвий рівень під час дії воєнного стану розглядаються основні елементи правового статусу військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей, поняття достатнього життєвого рівня та процес його забезпечення.

Розглянуто низку нормативно-правових документів у частині визначення достатнього життєвого рівня. Наведено приклади застосування запропонованих нововведень.

Ключові слова: конституційні гарантії конституційно - правового статусу військовослужбовців та членів їхніх сімей, достатній життєвий рівень, конституційні обов'язки, Конституція України, закони України, нормативно-правові акти.

Yurchenko Iryna. The concept and content of the constitutional right to social welfare in terms of an adequate standard of living for Ukrainian military personnel and their families

© ЮРЧЕНКО Ірина Іванівна – аспірантка кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Київського університету інтелектуальної власності та права; ORCID: 0009-0008-7525-364X; e-mail: Iryna2205@ukr.net

The article reveals the concept and content of the constitutional social rights and freedoms of servicemen of Ukraine to an adequate standard of living for themselves and their families.

Through the prism of determining the essential characteristics of the constitutional and legal status of servicemen of Ukraine in the exercise of the right to an adequate standard of living during martial law, the author examines the main elements of the legal status of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and their family members, the concept of an adequate standard of living and the process of its ensuring.

A number of regulatory documents, Laws of Ukraine, and the Tax Code of Ukraine in terms of determining an adequate standard of living are considered. Examples of application of the proposed innovations are given.

Key words: *constitutional guarantees of the constitutional and legal status of servicemen and members of their families, adequate standard of living, constitutional duties, the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, and regulations.*

Постановка проблеми та її актуальність. Забезпечення, охорона та захист прав і свобод людини і громадянина завжди були в центрі уваги держави. Серед конституційних прав і свобод людини і громадянина особливе місце посідають соціальні права та свободи. На тлі агресії російської федерації проти України життєвий рівень громадян України суттєво знизився, а тому виникає потреба держави посилити соціальний захист населення, що потерпає від наслідків війни. Це сталося внаслідок часткового руйнування інфраструктури України, приватних будинків, значного занепаду економіки нашої держави тощо. Також, як зазначено в Рішенні Конституційного суду України [1], внаслідок зупинення на певний час дії чинних законів України, якими встановлено пільги, компенсації чи інші форми соціальних гарантій, відбувається фактичне зниження життєвого рівня громадян, який не може бути нижчим від встановленого законом прожиткового мінімуму (частина третя ст. 46 Конституції України), та порушується гарантоване у статті 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень [2]. Особливе місце серед верств населення, яке потребує соціального захисту, належить військовослужбовцям та членам їхніх сімей. Військовослужбовці Збройних Сил України виконують життєво необхідну функцію із захисту нашої держави, вони, як і всі громадяни України, відчують зниження життєвого рівня. З метою підтримання належного соціального захисту держава

спрямовує додаткові виплати військовослужбовцям за час участі їх у бойових діях та забезпеченні безпекового простору. Однак за період, протягом якого військовослужбовець не залучається до виконання даного виду завдань, він отримує грошове забезпечення, яке не завжди покриває його мінімальні потреби на утримання сім'ї, навіть враховуючи соціальні пільги. З огляду на зазначене виникає необхідність дослідити ефективні механізми соціального захисту військовослужбовців, особливо у період воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розв'язанню проблем реалізації конституційно-правового статусу військовослужбовців на достатній життєвий рівень присвячено науковій праці таких учених, як В. Й. Пашинський, Л. П. Медвідь, Б. М. Шамрай [3, с. 651-652]. Як зазначає В.А. Марцинкевич [4, с. 671-672], в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України проблематика правового статусу, прав і свобод військовослужбовців, гарантій їх реалізації набула особливої актуальності. Конституційно-правовий статус військовослужбовців у суспільстві визначається спеціальною професійною ознакою, сукупністю прав і обов'язків, пов'язаних із виконанням завдань щодо збройного захисту держави, забезпечення національної безпеки і оборони держави. В основі правового статусу військовослужбовця лежить конституційний (загальний) статус особи. Основним елементом правового статусу військовослужбовців є права, свободи та обов'язки. Виходячи із змісту правового статусу військовослужбовців, права та свободи військовослужбовців згідно із нормативно-правовими актами, зокрема військовими статутами, можуть обмежуватися. Із сукупності громадянських (особистих) прав та свобод, закріплених ст. 27-36 Конституції України, встановлені особливості реалізації та обмеження для військовослужбовців права на життя, свободу пересування, вільного вибору місця проживання, права вільно залишати Україну. Особливості політичних прав та свобод військовослужбовців полягають в тому, що військовослужбовці не можуть бути: членами політичних партій або організацій чи рухів; членами організацій, статутні положення яких суперечать засадам діяльності Збройних Сил України; членами професійних спілок на період військової служби. Військовослужбовці не можуть брати участі у мітингах і демонстраціях. Крім того, передбачені особливості реалізації виборчого права:

обмеження щодо роботи у виборчих комісіях як їх членів, а також у проведенні передвиборної агітації, здійсненні спостереження за проведенням виборів, представництва інтересів кандидатів. Обмеження економічних прав і свобод військовослужбовців полягають у забороні займатися підприємницькою та іншою оплачуваною діяльністю та організовувати страйки і брати участь в їх проведенні [3, с. 659]. У зв'язку з цим законодавством передбачені додаткові права, пільги, гарантії та компенсації. Одним із найважливіших елементів конституційно-правового статусу військовослужбовців є гарантії прав та свобод. Правові (юридичні) гарантії відіграють пріоритетну роль серед гарантій прав та свобод осіб, які проходять військову службу. Правові гарантії прав та свобод військовослужбовців поділяють на нормативно-правові та організаційно-правові. У правовому статусі військовослужбовців та членів їхніх сімей виділяють такі складові: права, свободи та обов'язки, гарантії прав та свобод, які закріплюються в нормативно-правових актах. Проте попри розгалужену систему актів у цій сфері правове регулювання цих питань загалом не можна визнати досконалим. Як зазначає Л.П. Медвідь [5, с.102], традиційно недостатній рівень грошового забезпечення військовослужбовців в Україні (наразі ми не беремо до уваги тимчасовий період воєнного стану), відсутність житла часто призводять до неможливості утримувати сім'ю на належному соціальному рівні, що змушує військовослужбовців, ризикуючи бути звільненим з військової служби, порушувати вимоги законодавства щодо заняття іншою, крім військової служби, оплачуваною та підприємницькою діяльністю. Таке правопорушення відповідно до національного законодавства є корупційним, за його вчинення передбачена адміністративна відповідальність, що, як наслідок, є підставою для звільнення військовослужбовця з військової служби. Своєю чергою, в арміях низки країн світу грошове забезпечення суттєво вище, ніж у військовослужбовців України, крім того, за перепрацьований час для військовослужбовців передбачені виплати. Тому в зарубіжних країнах питання додаткової оплачуваної діяльності не є настільки актуальним, як в Україні.

Як свідчить досвід США, Німеччини, Польщі та Франції, військовослужбовці можуть з дозволу командування працювати у вільний від служби час та на умовах, визначених законодавством [5, с.102]. Військовослужбовці американської армії не можуть

займатися приватною підприємницькою діяльністю, а також консультувати приватні фірми з будь-яких питань, які стосуються інтересів федеральної влади. Також вони не мають права найматися на роботу в комерційні організації і отримувати винагороду, якщо це призведе до їх відлучення із частини чи буде створювати перешкоди для виконання службових обов'язків. Забороняється приймати плату за роботу, яка виконана в позаслужбовий час в будь-якому державному закладі, а також грошову винагороду від приватних осіб і фірм, які мають ділові відносини з міністерством оборони або зацікавлених у них (Титул 10 Зводу законів США § 973). Рядовому і сержантському складу в регулярних Збройних Силах США дозволяється працювати за винагороду в позаслужбовий час у комерційних організаціях, якщо це не заважає роботі цивільного населення і не порушує їхні права (Титул 10 Зводу законів США § 974). Водночас в окремих випадках і офіцерам у вільний від служби час дозволяється займатися бізнесом та іншими видами діяльності, але для цього необхідний спеціальний дозвіл командування. В армії США це називається «роботою під місячним світлом». Така діяльність не заохочується командуванням, оскільки служба потребує від військовослужбовців багат сил і часу. Таким шляхом ідуть також західноєвропейські країни. Закон про правове положення військовослужбовців ФРН від 19 березня 1956 року (ст. 20) закріпив обов'язок військовослужбовця письмово звернутися за дозволом до керівництва, якщо він бажає мати додаткову оплачувану роботу. Дозвіл на таку діяльність надається у випадках, якщо це не заважає виконанню службового обов'язку. Підставою для відмови може бути те, що додаткова робота перевищує вісім годин на тиждень, а загальна сума винагороди за всіма додатковими видами діяльності становить понад 40% від річного грошового забезпечення. Зміни щодо характеру та обсягу додаткової роботи повинні надаватися в письмовій формі. Не потребують дозволу діяльність щодо управління власним майном, викладацька або дослідницька діяльність, заходи із захисту професійних інтересів у профспілках чи професійних асоціаціях. У Франції військовослужбовці можуть здійснювати додаткову діяльність, що приносить дохід на умовах, які встановлюються постановами Ради міністрів, якщо така діяльність сумісна з функціями, покладеними на них, і не впливає на їх здійснення. Військовослужбовці можуть вільно

володіти акціями, вільно управляти особистою власністю та сімейною спадщиною. У Республіці Польща командир військової частини, у якій професійний солдат проходить службу, може дозволити займатися додатковою роботою або бізнес-діяльністю, якщо: це не заважає виконанню службових обов'язків солдата; відповідає його кваліфікації; негативно не впливає на престиж професійного солдата; здійснення такої діяльності не стосується продукції, яка за класифікацією належить до оборонної, матеріалів, робіт і послуг, що здійснюються на замовлення військових підрозділів [5, с.102].

Аналіз законодавства України свідчить про обмеження на заняття додатковою оплачуваною діяльністю для військовослужбовців Збройних Сил України. До того ж повномасштабна російська військова агресія поставила нові проблемні питання щодо забезпечення прав і свобод, соціального захисту військовослужбовців під час війни, які потребують вирішення.

Метою дослідження є удосконалення законодавства в частині правового регулювання статусу військовослужбовців у реалізації прав на достатній життєвий рівень щодо здійснення підприємницької діяльності. Запропоновано розробити та прийняти спеціальні закони України, які б детально закріплювали гарантії та механізм ефективного регулювання дозволених видів підприємницької діяльності військовослужбовців ЗСУ. Зазначені закони мають містити чіткі норми щодо створення умов для реалізації права військовослужбовців Збройних Сил України на зайняття підприємницькою діяльністю, охорону і захист їх від правопорушень та поновлення порушеної свободи і відшкодування завданих збитків.

Виклад основного матеріалу. Як зазначено в Рішенні Конституційного Суду України [6], згідно з Конституцією України ознаками України як соціальної держави є соціальна спрямованість економіки, закріплення та державні гарантії реалізації соціальних прав громадян, зокрема їх прав на соціальний захист і достатній життєвий рівень (ст. 46, 48). Це зобов'язує державу відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливі та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян. Зупинення дії законів є способом тимчасового припинення їх дії в часі та/або за колом осіб і має здійснюватися відповідно до вимог Конституції

України. Ця юридична процедура знаходиться в органічному зв'язку із скасуванням законів, внесенням до них змін та доповнень. Отже, у такому випадку законом про Державний бюджет України припиняється на певний строк правове регулювання відносин у сфері соціального захисту, зупиняється дія механізму реалізації конституційних соціально-економічних прав громадян, що призводить до обмеження права на соціальний захист. Систематичне зупинення законами про Державний бюджет України дії чинних законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій фактично скасовує їх дію [6].

Зупинення дії положень законів, якими визначено права і свободи громадян, їх зміст та обсяг, є обмеженням прав і свобод і може мати місце лише у випадках, передбачених Основним Законом України. У статті 64 Конституції України вичерпно визначено такі випадки, а саме: передбачено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини із зазначенням строку дії цих обмежень, та визначено низку прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних обставин.

Отже, відповідно до частини третьої ст. 22, ст. 64 Конституції України [2] право громадян на соціальний захист, інші соціально-економічні права можуть бути обмежені, у тому числі зупиненням дії законів (їх окремих положень), лише в умовах воєнного або надзвичайного стану на певний строк.

Таку правову позицію Конституційний Суд України висловив у Рішенні від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) (пункт 6 мотивувальної частини) [6].

У державі, яку проголошено соціальною, визначений законодавцем розмір прожиткового мінімуму має реально забезпечувати гідний рівень життя людини.

Конституційний Суд України вважає, що зазначені положення Основного Закону України зобов'язують державу створити ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб, яка сприяла б узгодженню рівня їхнього життя із реалізацією права на достатній життєвий рівень для них та їхніх сімей шляхом надання відповідного соціального забезпечення. Заходи соціального захисту мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливо-

сті, бути спрямовані на охорону і захист особи при настанні можливих соціальних ризиків.

На думку Конституційного Суду України, держава, виходячи з наявних фінансово-економічних можливостей, має право вирішувати соціальні питання на власний розсуд. Тобто у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю.

Аналіз приписів ст. 1, 48 Основного Закону України [2] в присутньому зв'язку з іншими його приписами та раніше сформульованими Конституційним Судом України юридичними позиціями дає змогу дійти висновку про те, що конституційне право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї має кожна людина, що не передбачає як обов'язкову передумову для реалізації цього конституційного права фізичної, інтелектуальної чи іншої спроможності людини до виконання трудової функції, а тим більше фактичного виконання такої функції.

Отже, мінімальним розміром виплат, що їх має отримувати кожен як основне джерело існування для гарантування реалізації конституційного права на достатній життєвий рівень, є прожитковий мінімум, розмір якого з урахуванням його суті та призначення визначає Верховна Рада України у відповідному законі [6].

Військовослужбовці – громадяни, які виконують функцію із захисту держави, ризикуючи власним життям. Тому право на достатній життєвий рівень саме для цієї категорії громадян повинно забезпечуватися з урахуванням їхнього внеску. На нашу думку, законодавство України потребує регулювання в частині правового статусу військовослужбовців на право зайняття дозволеними видами підприємницької діяльності задля поліпшення життєвого рівня. Кожний громадянин України – унікальна особистість, як і кожен військовослужбовець Збройних Сил України,

але, згідно із ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Тому ситуація, яка склалась у Збройних Силах України, повинна бути унормована з метою набуття рівності конституційних прав військовослужбовців, які проходять військову службу на контрактній основі, та військовослужбовців за призовом під час мобілізації із числа резервістів.

Закон України «Про підприємницьку діяльність» визначає поняття підприємництва як безпосередньої самостійної, систематичної, на власний ризик діяльності із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством [7]. Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності.

Права військовослужбовців на зайняття підприємницькою діяльністю унормовує Закон України «Про запобігання корупції» (далі – Закон) [8]. Суб'єктами, на яких поширюється дія Закону, є, зокрема, *військові посадові особи* Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової військової служби, курсантів вищих військових навчальних закладів, курсантів вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, курсантів факультетів, кафедр та відділень військової підготовки, особового складу штатних військово-лікарських комісій (пп. «г») п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону) [8].

Законодавство розмежовує поняття «військовослужбовці» та «військові посадові особи». Військовослужбовці – це особи, які проходять військову службу (абз. 4 ч. 9 ст. 1 Закону про військовий обов'язок) [9]. Військові посадові особи – це військовослужбовці, які обіймають штатні посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або які спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків згідно із законодавством (ч. 12 ст. 6 Закону про військовий обов'язок).

Поняття «військові посадові особи» є *вужчим* за поняття «військовослужбовці».

Отже, не всі військовослужбовці є військовими посадовими особами (а отже, суб'єктами, на яких поширюється дія Закону [8] відповідно до пп. «г» п. 1 ч. 1 ст. 3), а лише ті, що обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, тобто за своїм службовим становищем є начальниками.

У контексті виду військової служби дія Закону [8] не поширюється на (пп. «г» п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону): військовослужбовців строкової військової служби; курсантів вищих військових навчальних закладів; курсантів вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути; курсантів факультетів, кафедр та відділень військової підготовки. Дія Закону, в тому числі обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (ст. 25 Закону), *поширюється* на (пп. «г» п. 1 ч. 1 ст. 3, ст. 25 Закону [8], ч. 6 ст. 2 Закону про військовий обов'язок):

1. військових посадових осіб, які проходять: військову службу за контрактом осіб рядового складу, військову службу за контрактом осіб сержантського і старшинського складу, військову службу за контрактом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом осіб із числа резервістів у особливий період;

2. особовий склад штатних військово-лікарських комісій.

За працівниками, які призвані на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, або прийняті на військову службу за контрактом, зберігаються місце роботи і посада (ч. 3 ст. 119 КЗпП), а також за ними зберігається статус (за його наявності до призову) суб'єкта, на якого поширюється дія Закону, у зв'язку із збереженням місцем роботи (посадою) відповідно до переліку суб'єктів, визначених у ст. 3 Закону.

На призваного працівника, який є військовою посадовою особою Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інших утворених відповідно до законів військових формувань та до призову не був суб'єктом, на якого поширюється дія Закону, дія Закону поширюється відповідно до пп. «г» п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону.

Призваний працівник, який до вступу на військову службу був суб'єктом, на якого поширюється дія Закону (наприклад, державний службовець), та який набув / набуде статусу військової посадової особи Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, має / матиме дуальний статус у розумінні ст. 3 Закону, а саме:

- як відповідний суб'єкт згідно з переліком, визначеним ст. 3 Закону, в зв'язку із збереженням місцем роботи (посадою) і

- як військова посадова особа Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інших утворених відповідно до законів військових формувань згідно з пп. «г» п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону [9].

Конституція України закріплює основні права, свободи та обов'язки громадян, основи державного устрою, визначає, як утворюються та діють органи влади, має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини. Так, у ст. 21 Конституції України зазначено, що всі люди є вільні та рівні в своїй гідності, та (ст. 23) що права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Основний закон доповнюється Законами України в кожній окремій галузі державотворення, в даному випадку – «Положенням про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України», затвердженим Указом Президента України від 10 грудня 2008 року № 1153/2008 (зі змінами та доповненнями) [10]. В Положенні зазначено, що громадяни, які проходять військову службу, є військовослужбовцями Збройних Сил України (далі - військовослужбовці). Статус військовослужбовця підтверджується документом, що посвідчує особу.

Ст. 10 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [11] визначено службовий час і час відпочинку військовослужбовців, загальна тривалість якого на тиждень не може перевищувати нормальної тривалості робочого часу за відповідний період, визначеної законодавством України, за винятком випадків військових навчань, походів кораблів, бойових стрільб та бойового чергування, несення служби в добовому наряді та інших заходів, пов'язаних із забезпеченням боєготовності військових частин, які здійснюються без обмеження

загальної тривалості службового часу. Питання тривалості, складу, режиму і порядку обліку робочого часу регулюються Кодексом законів про працю України, в якому визначено, що робочим часом вважається встановлений законом або на його підставі угодою сторін час, протягом якого працівники згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку повинні виконувати за трудовим договором свої трудові обов'язки. Нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень.

Також у ст. 10-1 Закону [11] визначено право військовослужбовців на відпустки, порядок надання військовослужбовцям відпусток та відкликання з них. У військовослужбовців є вільний від виконання службових обов'язків час у вихідні та святкові дні, а також час відпустки, протягом якого вони можуть втілювати у життя положення ст. 23 Основного Закону України, яка визначає право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язок перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Тобто військовослужбовці, як і всі громадяни України, у вільний від виконання службових обов'язків час зобов'язані розвивати свою особистість. Всебічний розвиток особистості – це не тільки наукова діяльність, підприємницька діяльність зокрема. Розглянемо види підприємницької діяльності, якими міг би займатися військовослужбовець у вільний від виконання службових обов'язків час. Залежно від джерела одержання доходи класифікуються на фундовані (пасивні), якими визнаються доходи від майна, що мають стабільний і гарантований характер, одержання таких доходів практично не залежить від фізичного стану платника, та нефундовані (активні) – як надходження від діяльності, які залежать від розмірів одержуваних доходів і від ступеня участі особи в тій або іншій діяльності, тобто одержання яких певною мірою пов'язане з фізичним станом особи [4, с.165].

Тобто до основних ознак пасивних доходів можна віднести такі: 1) пасивний характер отримання, тобто вони не потребують постійної участі їх отримувача у створенні; 2) джерелом отримання є кошти, майно й інші активи платника податку; 3) передбачають попереднє вкладення коштів / інших активів для придбання об'єкта, що згодом забезпечує отримання доходу; 3) утворюються внаслідок операцій із цим об'єктом у формі вкладення майна та

майнових прав із метою інвестицій, 4) стабільний характер отримання; 5) адміністрування прибуткового податку з пасивних доходів передбачає участь податкового агента [4, с.167]. Тобто існують види діяльності, які не потребують витрачання багато часу.

Звернемося до зазначених у Податковому кодексі України [12] видів діяльності, якими міг би займатися військовослужбовець за контрактом. Відповідно до ст. 291.4. [12] суб'єкти господарювання, які застосовують спрощену систему оподаткування, обліку та звітності, поділяються на такі групи платників єдиного податку:

1) перша група - фізичні особи – підприємці, які не використовують працю найманих осіб, здійснюють виключно роздрібний продаж товарів з торговельних місць на ринках та/або провадять господарську діяльність із надання побутових послуг населенню і обсяг доходу яких протягом календарного року не перевищує 167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;

2) друга група – фізичні особи – підприємці, які здійснюють господарську діяльність з надання послуг, у тому числі побутових, платникам єдиного податку та/або населенню, виробництво та/або продаж товарів, діяльність у сфері ресторанного господарства, за умови, що протягом календарного року відповідають сукупності таких критеріїв:

не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, одночасно не перевищує 10 осіб;

обсяг доходу не перевищує 834 розміри мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року.

Дія цього підпункту не поширюється на фізичних осіб – підприємців, які надають посередницькі послуги з купівлі, продажу, оренди та оцінювання нерухомого майна, послуги з надання доступу до мережі Інтернет, а також здійснюють діяльність з виробництва, постачання, продажу (реалізації) ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органічного утворення та напівдорогоцінного каміння. Такі фізичні особи – підприємці належать виключно до третьої групи платників єдиного податку, якщо відповідають вимогам, встановленим для такої групи;

3) третя група: фізичні особи – підприємці, які не використовують працю найманих осіб або кількість осіб, які перебувають з ними у трудових відносинах, не обмежена, та юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми, у яких протягом календарного року обсяг доходу не перевищує 1167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;

електронні резиденти (е-резиденти), які зареєструвалися як фізичні особи – підприємці, здійснюють господарську діяльність з надання послуг, виробництва та/або продажу товарів виключно на користь нерезидентів України, за умови що протягом календарного року вони відповідають сукупності таких критеріїв:

не використовують працю найманих осіб - громадян або резидентів України;

не отримують доходи з джерелом походження з України, крім пасивних доходів;

обсяг доходу не перевищує 1167 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня податкового (звітного) року;

4) четверта група – сільськогосподарські товаровиробники:

а) юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми, у яких частка сільськогосподарського виробництва товарів за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 відсотків;

б) фізичні особи – підприємці, які провадять діяльність виключно в межах фермерського господарства, зареєстрованого відповідно до Закону України «Про фермерське господарство», за умови виконання сукупності таких вимог:

здійснюють виключно вирощування, відгодовування сільськогосподарської продукції, збирання, вилов, переробку такої виробленої власноруч або відгодованої продукції та її продаж;

провадять господарську діяльність (крім постачання) за місцем податкової адреси;

не використовують працю найманих осіб;

членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени її сім'ї у визначенні частини другої ст. 3 Сімейного кодексу України;

площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності та/або користуванні членів фермерського госпо-

дарства становить не менше 0,5 гектара, але не більше 20 гектарів сукупно.

Як бачимо, військовослужбовець у вільний від виконання службових обов'язків час для поліпшення власного життєвого рівня має змогу за певних умов займатися діяльністю як фізична особа – підприємець будь-якої групи оподаткування з перелічених вище.

Нормами Закону України «Про запобігання корупції» [8], а саме п.п. «г» п. 1 ч. 1 ст. 3, суб'єктами, на яких поширюється дія даного закону, є також військові посадові особи ЗСУ. Це означає, що обмеження щодо суміщення та сумісництва (у тому числі заборона на зайняття іншою оплачуваною діяльністю) поширюється на військових посадових осіб Збройних Сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової військової служби, курсантів вищих військових навчальних закладів, курсантів вищих навчальних закладів, які мають у своєму складі військові інститути, курсантів факультетів, кафедр та відділень військової підготовки.

Тобто сумісна діяльність вважатиметься порушенням, якщо особа займає військову посаду ЗСУ (наприклад, командира роти чи заступника командира роти). Сумісна діяльність не буде порушенням та дозволить отримувати доходи, якщо військовослужбовець не є військовою посадовою особою.

Розглянемо ситуацію, за якої військовослужбовець – військова посадова особа вступив у права наслідування нежитлової площі, яка здавалася в оренду фізичною особою підприємцем за спрощеною системою оподаткування. Йому залишається укласти договір оренди і сплачувати в дохід держави податок на доходи фізичних осіб (далі – ПДФО) з доходу від надання нерухомості в оренду, житлового найму за ставкою **18%** (п. 170.1.4 статті 170 Податкового кодексу України). Або не здавати приміщення в оренду і самому сплачувати житлово-комунальні послуги. Чи зменшить оплата житлово-комунальних послуг нежитлового приміщення, отриманого в якості спадку, місячне грошове забезпечення військовослужбовця? Питання риторичне. Також у дохід держави не будуть надходити кошти у вигляді податку від оренди даного приміщення. Лишається укласти договір оренди та на власний страх і ризик не сплачувати податки? Це вже буде грубим порушенням Закону України “Про

запобігання корупції”⁷. Виникає юридична колізія: за військовослужбовцями, призваними під час мобілізації, залишається право на здійснення підприємницької діяльності, а військовослужбовцям на контрактній основі займатися даним видом діяльності заборонено. Чи не є це грубим порушенням Конституції України, в якій у ч. 2 ст. 64 вказано вичерпний перелік прав і свобод людини та громадянина, обмежувати які, навіть у таких скрутних обставинах, як воєнний стан, забороняється. Це, зокрема: рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом.

У статті 43 Конституції України закріплено право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає та на яку погоджується. Також постає питання: якщо військовослужбовець до набуття статусу військової посадової особи займався підприємницькою діяльністю в частині здавання нежитлового приміщення в оренду, – що саме він буде порушувати, коли продовжуватиме здавати це приміщення, право власності на яке він отримав до набуття статусу військової посадової особи? Питання розпорядження власним майном, отриманим у спадщину військовослужбовцями, також діяльність із надання послуг в якості фізичної особи підприємця, потребує правового регулювання.

Висновки. Правовий статус військовослужбовців – це юридично гарантоване становище військовослужбовців у суспільстві, яке унормоване сукупністю передбачених Конституцією України, загальним законодавством і спеціальним військовим законодавством прав, свобод і обов’язків, гарантій їх реалізації. Цей спеціальний правовий статус характеризується особливими рисами соціального, правового, службового положення, наявністю, відповідно до нормативно-правових актів, спеціальних, додаткових прав і обов’язків, пов’язаних із проходженням військової служби. Правовий статус військовослужбовців регулюють нормами національного законодавства, які містяться в нормативно-правових актах різної юридичної сили і поділяються на такі рівні: 1) конституційне регулювання (Конституція та конституційні закони); 2) міжнародно-правове регулювання (міжнародні договори та угоди); 3) законодавче регулювання (закони України); 4) регулювання підзаконними нормативно-правовими актами. Нині система законодавства, що закріплює правовий статус військовослужбовців, гарантії реалізації їх прав та соціальний захист, не відповідає

реальним суспільним відносинам у сфері оборони, що динамічно розвиваються, особливо в умовах російської військової агресії, та потребує удосконалення. Водночас в умовах російської військової агресії забезпечення реалізації правового статусу, соціального захисту військовослужбовців набуває надзвичайно актуального значення і безпосередньо впливає на морально-психологічний стан військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Нормативно-правова база, яка регулює правовий статус та соціальний захист військовослужбовців, потребує системного вивчення та удосконалення з урахуванням зарубіжного та національного досвіду, здобутого за час війни. На нашу думку, в основу цієї роботи, необхідно покласти розроблення та прийняття нового закону України «Про правовий статус військовослужбовців», що повинен відповідати стандартам країн-членів НАТО та базуватися на таких основних положеннях: чітке законодавче визначення правового статусу та питань прав військовослужбовців на заняття додатковою оплачуваною діяльністю; законодавче регулювання податків, які повинні сплачувати військовослужбовці під час здійснення такої діяльності, та їх відповідність економічним можливостям держави; наявність гарантій та механізмів реалізації прав військовослужбовців; заборона обмеження та дублювання передбачених цим законом прав іншими законодавчими актами; встановлення відповідальності за порушення визначених законом прав військовослужбовців.

Достатній життєвий рівень для військовослужбовців та членів їхніх сімей в деяких випадках підлягає коригуванню. Права і свободи військовослужбовців визначаються їх спеціальним конституційно-правовим статусом, що зумовлює низку специфічних особливостей, пов'язаних із проходженням військової служби.

Пропонується доповнити абзац 3 ст. 8 Закону України «Про соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» та викласти в наступній редакції: дозволити військовослужбовцям служби за контрактом та строкової служби, а також в окремих випадках військовим посадовим особам займатись окремими видами діяльності з надання послуг та реєструватись як фізична особа підприємець (далі – ФОП) за спрощеною системою оподаткування, з метою виконання вимог частини 1 ст. 24 Конституції України стосовно рівності конституційних прав громадян України (вій-

ськовослужбовців), які проходять військову службу на контрактній основі та військовослужбовців за призовом під час мобілізації із числа резервістів. Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності й недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі. Надати право військовослужбовцям розпоряджатися власним майном на свій розсуд.

Абзац 4 ст. 8 Закону України “Про соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей” викласти у наступній редакції: дозволити військовослужбовцям (включаючи в окремих випадках військових посадових осіб, які за основним місцем служби займаються діяльністю, не пов’язаною із роботою за сумісництвом) за погодженням із начальником (командиром) працювати за сумісництвом у позаслужбовий час протягом 20 годин на тиждень.

Проте вищезазначені доповнення не повинні суперечити пункту 3 частини першої ст. 3 Закону України “Про запобігання корупції”.

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 2 Закону України “Про розмір внесків на деякі види загальнообов’язкового державного соціального страхування” (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) від 17 березня 2005 року № 1-рп/2005.
2. Конституція України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> ; 3. Пашинський В. Й., Медвідь Л. П., Шамрай Б. М. Правовий статус та соціальний захист військовослужбовців: поняття і правове регулювання URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/342/9400/19630-1?inline=1> ; 4. Марцинкевич В. А. Щодо правової природи пасивних доходів. Південноукраїнський правничий часопис. *Економічна безпека держави: теорія і практика*. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.2.27> ; 5. Медвідь Л.П. Забезпечення свободи підприємницької діяльності, не забороненої законом: до питання про права військово службовців та обов’язок держави. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.14_s100-104. 6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини

другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007. 7. Про підприємництво: Закон України. URL: підстава - 1953-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text>; 8. Про запобігання корупції: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> Документ 1700-VII, чинний, поточна редакція від 30.12.2023, підстава - 3511-IX. 9. Про військовий обов’язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>. 10. Указ Президента України про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008?find=1&text=%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8#Text>; 11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>; 12. Податковий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

References

1. Rishennia Konstytutsinogo sudu Ukrainy u spravi za konstutytsinum podanniam 47 narodnyh deputativ Ukrainy schodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsinosti) polozhen chastyn pershoi, drugoi statti 2 Zakonu Ukrainy “Pro rozmir vneskiv na deaki vydy zagalnoobovyazkovogo dergavnogo socialnogo strahuvannia” (sprava pro nadannia dopomogy po tymchasovii nepratsezdatsnosti) vid 17 bereznia 2005 roky № 1-rp/2005 2. Konstytutsia Ukrainy [elektronnyi resurs] // Vidomisti Verhovnoi Rady Ukrainy (VVR). – 1996. – № 30. – s. 141. – Rezgym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>; 3. Pashunskiy V. J., Medvid L. P., Shamraj B. M. Pravovyy status ta socialnyy zahyst vijskovosluzbovciv: poniattia i pravove reguliuvannia URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/342/9400/19630-1?inline=1>; 4. Martsynkevych V. A. Shchodo pravovoy pryrody pasyvnyh dohodiv. Pivdenoukraiynskiy pravnyy chasopys. *Ekonomichna bezpeka derzhavy: Teoria i praktyka*. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.2.27> 5. Medvid L.P. Zabezpechennia svobody pidpryemnytskoi diialnosti, ne zaboronenji zakonom: do pytannia pro prava vijskovosluzhbovtiv ta obovyazok derzhavy. Elektronne naukovye vydannia «Analychno-nporivnialne pravoznavstvo» UDK 346. 15 (477) DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.14>, c. 100-104. 6. Rishennia Konstytutsinogo sudu Ukrainy u spravi za konstutytsinum podanniam 46 narodnyh deputativ Ukrainy schodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsinosti) polozhen statej 29, 36, chastyny drugoj statti 56, chastyny drugoj statti 62, chastyny pershoj statti 66, punktiv 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 statti 71, statej 98, 101, 103, 111 Zakonu Ukrainy “Pro Derzavnyy byudget Ukrainy na 2007 rik” (sprava pro socialni garantii gromadian) vid 9 lypnia 2007 roku № 6-rp/2007. 7. Pro pidpryemnytstvo: Zakon Ukrainy.

URL, pidstava – 1953-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text>
8. Pro zapobagannia koruptsii: Zakon Ukrainy. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> Document 1700-VII, chynnyj, potochna redaktsia vid 30.12.2023, pidstava - 3511-IX
9. Pro vijskovuj obov'язok I vijskovy sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 25 bereznia 1992 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
10. Ukaz Prezydenta Ukrainy pro Polozhennja pro prohodhennia gromadianamy Ukrainy vijskkovoi sluzhby u Zbrojnyh Sylah Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008?find=1&text=%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8#Text>
11. Pro socialnyj i pravovyj zahyst vijskovosluzhbovciv ta chlensv ih simej: Zakon Ukrainy vid 20 grudnja 1991 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>;
12. Podatkovyj kodeks Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

Yurchenko Iryna. The concept and content of the constitutional right to social welfare in terms of an adequate standard of living for Ukrainian military personnel and their families

The article reveals the concept and content of the constitutional social rights and freedoms of Ukrainian servicemen to an adequate standard of living for themselves and their families.

Based on the analysis of legal acts and scientific works of constitutional scholars, which define and reveal the content of constitutional social rights and freedoms in the exercise by servicemen of Ukraine and members of their families, the author reveals the concept and content of these rights. A number of scientific works on the constitutional and legal status of servicemen are studied. Through the prism of determining the essential characteristics of the constitutional and legal status of servicemen of Ukraine in the exercise of the right to an adequate standard of living during martial law, the author examines the main elements of the legal status of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and members of their families, the concept of an adequate standard of living and the process of its ensuring.

The author also analyzes the main regulatory legal acts which define the legal status of military personnel of Ukraine in terms of engaging in additional paid activities. Based on the analysis of scientific literature and legislation, the author argues that an adequate standard of living for servicemen and their families in some cases needs to be adjusted. The author provides a definition of the concept of social rights and freedoms of servicemen in the realization of the right to an adequate standard of living. The author substantiates that the rights and freedoms of servicemen are determined by their special constitutional and legal status, which determines a number of specific features related to military service.

It is proposed to supplement paragraph 3 of Article 8 of the Law of Ukraine “On Social Protection of Servicemen and Members of Their Families” - to allow contract and conscript servicemen, as well as in some cases, military officials,

to engage in certain types of services and to register as an individual entrepreneur (hereinafter – IE) under the simplified taxation system, in order to fulfill the requirements of part 1 of Article 24 of the Constitution of Ukraine regarding the equality of constitutional rights of citizens of Ukraine (military personnel) who perform military service on a contractual basis and military personnel who are called up for mobilization from among the reservists. The constitutional principles of equality and justice, the requirement of certainty, clarity and unambiguity of a legal provision, since otherwise it cannot ensure its uniform application, does not exclude unlimited interpretation in law enforcement practice and inevitably leads to arbitrariness. Also, to grant the right to dispose of one's own property at their own discretion.

Paragraph 4 of Article 8 of the Law of Ukraine “On Social Protection of Servicemen and Members of Their Families” should be amended to read as follows: allow servicemen (including, in some cases, military officials who are engaged in activities not related to their main place of service) with the consent of their superior (commander) to work part-time outside of off-duty time for 20 hours per week.

However, the above amendments shall not contradict clause 3 of part one of Article 3 of the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption”.

The author analyzes a number of regulatory documents, laws of Ukraine, and the Tax Code of Ukraine in terms of determining an adequate standard of living. The author provides examples of application of the proposed innovations.

Key words: constitutional guarantees of the constitutional and legal status of servicemen and members of their families, adequate standard of living, constitutional duties, the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, and regulations.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 351.71:3.082.1:351.95(477)

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-58

Н. К. ІСАЄВА

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ ПОДАТКОВИХ ПЕРЕВІРОК: ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ З УРАХУВАННЯМ ПРАКТИКИ СУДОВОГО ОСКАРЖЕННЯ

Розглядаються питання вдосконалення правового регулювання порядку здійснення податкових перевірок, що є одним із важливих питань регулювання податкових відносин в Україні, особливо для тих платників податків, господарська діяльність яких постраждала під час війни. Звертається увага на те, що об'єктивні проблеми організації і проведення податкових перевірок поєднуються із недостатньою деталізацією правових норм, які їх регулюють. Також аналізуються деякі проблемні аспекти застосування податкового законодавства в судовій практиці щодо оскарження проведення податкових перевірок.

Ключові слова: податкове законодавство; податковий контроль; фінансовий контроль; податкові перевірки; фактичні податкові перевірки; органи податкової служби; суб'єкти владних повноважень; суд; адміністративний суд; судове оскарження.

Isaieva Nataliia. Legal regulation of the procedure for conducting tax audits: issues of improvement considering the practice of juridicial appeals

The article addresses the issues of improving the legal regulation of the procedure for conducting tax audits, which is one of the important issues in

© ІСАЄВА Наталія Карлівна – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0000-0002-9716-9472; e-mail: natalya.isaieva@gmail.com

regulating tax relations in Ukraine, especially for those taxpayers whose economic activities have suffered during the war. Attention is drawn to the fact that the objective problems of organizing and conducting tax audits are combined with insufficient detail of the legal norms that regulate them. Some problematic aspects of the application of tax legislation in judicial practice regarding the appeal of tax audits are also analyzed.

Key words: *tax legislation; tax control; financial control; tax audits; actual tax audits; tax authorities; subjects of authority; court; administrative court; juridical appeal.*

Правове регулювання організації та здійснення податкових перевірок, і зокрема їх проведення в умовах воєнного стану в Україні, є одним із важливих питань регулювання податкових відносин в Україні, враховуючи складність їх проведення як для податкових органів, так і платників податків, особливо для тих платників податків, господарська діяльність яких постраждала під час війни. При цьому об'єктивні проблеми їх організації і проведення поєднуються з недостатньою деталізацією правових норм, які їх регулюють, про що свідчать досить численні випадки судового оскарження порядку і результатів їх проведення.

Проблемам правового регулювання фінансових та податкових відносин, і зокрема організації та здійснення фінансового і податкового контролю, важливим методом якого є проведення податкових перевірок, приділялася значна увага в працях таких учених, як О. Ф. Андрійко, Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва, Л. А. Савченко, О. А. Музика-Стефанчук, П. В. Цимбал та інших.

Метою статті є науковий аналіз. організаційно-правових засад здійснення податкових перевірок, проблем застосування законодавства України, що регулює зазначену сферу відносин та судової практики щодо оскарження проведення податкових перевірок.

Необхідно зазначити, що правове регулювання суспільних відносин стосується лише їх найважливіших сфер, які, безумовно, важливі як для особи, так і для держави, потребують владного впливу держави і забезпечення встановлених у правових нормах приписів державним примусом.

Як слушно зазначає М.П. Кучерявенко, правове регулювання спрямоване на ті суспільні відносини, які нині найбільш важливі й актуальні, потребують державної підтримки та забезпечення. В цій ситуації можливі два шляхи відображення нормами об'єк-

тивної реальності. Перший шлях – коли законодавцем усвідомлюються об'єктивні потреби суспільного розвитку і вони адекватно відображаються в правовій формі. Природно, в даному випадку ми говоримо про співпадіння інтересів розвитку суспільства і держави, здатності та зацікавленості законодавця створити логічну, раціональну правову конструкцію, яка відповідає динамічному розвитку суспільних відносин.

Другий шлях – видання нормативно-правових актів, які не відображають або навіть суперечать потребам суспільного розвитку, що призводить до стагнації, гальмування в певній сфері суспільних відносин і практично може викликати розвиток негативних процесів у регулюванні всієї сукупності суспільних відносин [1, с. 11-12].

Проте слід зазначити, що навіть видання гостро актуальних у конкретний період нормативно-правових актів, які повною мірою відповідають потребам суспільства, держави і особи для забезпечення вирішення найгостріших проблем, може бути значною мірою знівельовано недостатньо чітким формулюванням положень нормативно-правових актів, неврахуванням особливостей конкретних умов функціонування органів держави, суспільних відносин, особливо в критичні періоди економічних криз, воєнних дій на території держави, необхідності вирішення гострих соціальних проблем тощо.

Зазначене повною мірою стосується правового регулювання податкової сфери в цілому і здійснення податкового контролю зокрема в умовах воєнного стану в Україні. Численні нормативно-правові акти, зміни до податкового законодавства України зумовлені в цілому динамічним розвитком сфери податкових відносин, необхідністю забезпечення гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу і останнім часом особливо з необхідністю забезпечення належного функціонування податкової сфери в умовах воєнного стану.

Жорсткий державний примус, яким забезпечується функціонування суспільних відносин, характерний для сфери фінансової діяльності держави в цілому і податкової сфери зокрема, набагато збільшує вразливість суб'єктів-учасників цих відносин у випадку недосконалості методів правового регулювання.

Примус у податковому праві характеризується декількома специфічними особливостями:

а) насамперед це чітко спрямована діяльність із реалізації податкового зобов'язання, забезпечення надходжень до доходів держави, іншими словами, примус у податковому праві — це спеціальний предметний примус;

б) податковий примус є організованим, здійснюється спеціально створеними органами держави (податкові інспекції і адміністрації тощо); в) примус регулюється податковими правовими нормами і спрямований на реалізацію в межах правопорядку, який забезпечує виконання податкового зобов'язання; г) використання примусових заходів при забезпеченні виконання податкового зобов'язання підпорядковане певній процедурі діяльності податкових органів та їх посадових осіб [1, с.15-16].

При цьому при правовій регламентації процедури діяльності податкових органів та їх посадових осіб особливе значення має чітке врегулювання на законодавчому рівні порядку здійснення податкових перевірок і особливостей їх здійснення в умовах воєнного стану з урахуванням проблем господарської діяльності суб'єктів господарювання — платників податків та можливості виконання податкового обов'язку ними та платниками податків - фізичними особами. Адже це є однією з важливих гарантій як забезпечення виконання ними податкового обов'язку, так і дотримання їх прав.

Податкова перевірка є найважливішим методом здійснення фінансового контролю, частиною якого є податковий контроль.

Публічний фінансовий контроль — це регламентована правовими нормами діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, інших публічних суб'єктів і недержавних організацій, господарюючих суб'єктів та їх структурних підрозділів, фізичних осіб, наділених відповідними повноваженнями чи певними правами, що спрямовані на забезпечення законності, обґрунтованості під час формування публічних фондів коштів у відповідні фонди, законності й ефективності їх розподілу, перерозподілу і використання, а також законності, ефективності управління державним та комунальним майном [2, с. 43-44].

П.В. Цимбал обґрунтовано вважає, що податковий контроль як діяльність органів державної податкової служби України та їх посадових осіб з перевірки виконання вимог податкового законо-

давства особами, які причетні до виконання податкових зобов'язань або забезпечують їх реалізацію, відіграє важливу роль при виявленні, розкритті та розслідуванні податкових злочинів. Податкова перевірка, за його визначенням, є однією з форм податкового контролю за дотриманням податкового законодавства, правильністю обчислення, нарахування, повного і всебічного внесення до відповідних бюджетів податків.

При розкритті та розслідуванні податкових злочинів важливим документом, що може підтверджувати факти порушень податкового законодавства, є акт документальної перевірки. Водночас часто трапляються випадки, коли такі акти не відповідають встановленим вимогам або не в повному обсязі відображають усю об'єктивну інформацію. Оцінюючи акт документальної перевірки з інформацією про порушення податкового законодавства, орган дізнання, слідчий може його використовувати як привід до порушення кримінальної справи [3, с. 359].

Тому вважаємо, що платники податків мають право на оскарження актів податкових перевірок в адміністративних судах, а не лише оскарження податкових повідомлень - рішень, як прийнято в адміністративному судочинстві зараз. Акт податкової перевірки має юридичне значення. Це документ, який фіксує наявність податкових порушень, виявлених при перевірці, з відповідними доказами і обґрунтуванням нарахування штрафних санкцій посадовими особами податкових органів, які здійснювали перевірку.

На законодавчому рівні поняття і зміст податкового контролю визначається статтею 61 Податкового кодексу України як система заходів, які вживаються контролюючими органами та координується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику з метою контролю правильності нарахування, повноти і своєчасності сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань регулювання обігу готівки, проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи.

Статтею 62 Податкового кодексу України визначаються способи здійснення податкового контролю, а саме: 1) ведення обліку платників податків; 2) інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності контролюючих органів; 3) перевірки й звірки відповід-

но до вимог Кодексу, а також перевірки щодо дотримання законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, у порядку, встановленому законами України, що регулюють відповідну сферу правовідносин; 4) моніторинг контрольованих операцій та опитування посадових, уповноважених осіб та/або працівників платника податків відповідно до статті 39 Кодексу.

Види і порядок здійснення податкових перевірок також визначаються Податковим кодексом України. Стаття 75 визначає, що контролюючі органи мають право проводити камеральні, документальні (планові та позапланові), виїзні або невиїзні та фактичні перевірки.

Камеральні та документальні перевірки проводяться контролюючими органами в межах їх повноважень виключно у випадках та у порядку, встановлених Податковим кодексом України, а фактичні перевірки — цим Кодексом та іншими законами України, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи [4].

Порядок проведення фактичних перевірок податковими органами є одним із досить проблемних питань, про що свідчать численні звернення платників податків до суду з оскарженням щодо порядку їх проведення і порушення у зв'язку з цим прав платників податків.

Важливим питанням застосування правових норм при розгляді та вирішенні справ, що стосуються проведення фактичних перевірок, є питання щодо того, чи є підстави вважати, що предмет фактичної перевірки можуть бути не всі питання, визначені у відповідному підпункті пункту 80.2 статті 80 ПК України, який став підставою для її проведення, а саме ті із них, яких стосується наявний у контролюючого органу привід для прийняття рішення про проведення перевірки. І якщо так, то чи є винятком із такого правила сформульована у підпункті 80.2.5 пункту 80.2 статті 80 ПК України підстава, як «здійснення функцій, визначених законодавством у сфері регулювання виробництва і обігу спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, пального» як така, що не потребує окремого приводу для проведення перевірки».

Щодо узгодженості питання для проведення фактичної перевірки з її предметом необхідно зазначити, що судова практика у

справах по оскарженню проведення фактичних перевірок відзначається певною суперечливістю внаслідок недостатньо чіткого формулювання відповідних положень Податкового кодексу України щодо підстав їх призначення.

Так, непоодинокі випадки, коли податковий орган, отримавши інформацію про порушення вимог законодавства в одній сфері (до прикладу, щодо нецільового використання спирту) під час здійснення перевірки перевіряє і питання з іншої сфери (наприклад, пов'язані з виробництвом і обігом пального). При цьому ці обидві сфери охоплюються підставою, визначеною в підпункті 80.2.5 пункту 80.2 статті 80 Податкового кодексу України.

Фактичною вважається перевірка, що здійснюється за місцем фактичного проведення платником податків діяльності, розташування господарських та інших об'єктів права власності такого платника. Така перевірка здійснюється контролюючим органом щодо дотримання норм законодавства з питань обігу готівки, порядку здійснення платниками податків розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності ліцензій, свідоцтв, у тому числі про виробництво та обіг підакцизних товарів, дотримання роботодавцем законодавства щодо укладання трудового договору, оформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами) (п. 75.1.3 ст. 75 ПК України).

Зазначеною статтею визначено широкий перелік норм законодавства, що регулює відносини як в окремих сферах, що стосуються оподаткування, так і пов'язаних між собою, зокрема щодо законодавства про виробництво та обіг підакцизних товарів як окремого предмета перевірки, так і розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності ліцензій, свідоцтв щодо здійснення діяльності, пов'язаної з підакцизними товарами. Тому логічно, що зазначений пункт 75.1.3 статті 75 ПК України конкретизується узагальненням «у тому числі».

Необхідно також звернути увагу на те, що відповідно до пункту 80.1 статті 80 ПК України фактична перевірка здійснюється без попередження платника податків (особи). Аналіз підстав, які передбачені статтею 80 ПК України для проведення такої перевірки, що визначає порядок проведення фактичної перевірки, свідчить, що всі вони стосуються діяльності, специфікою якої є те, що докази порушення законодавства при її здійсненні можуть бути

швидко втрачені або приховані. Тому перевірка повинна здійснюватися раптово і без попередження.

Водночас стаття 80 ПК України визначає перелік підстав фактичної перевірки і закріплює, що вона може бути проведена за наявності хоча б однієї з таких підстав. Тобто з цієї норми випливає, що підстав для проведення перевірки може бути декілька.

Особливо це стосується, як вже зазначалося, об'єктивно пов'язаних між собою предметів. Так, пункт 80.1.2 статті 80 ПК України передбачає, що фактична перевірка здійснюється у разі, коли за результатами перевірок інших платників податків виявлено факти, які свідчать про можливі порушення платником податків законодавства щодо виробництва і обігу підакцизних товарів, здійснення платником податків розрахункових операцій, ведення касових операцій, наявності патентів, ліцензій та інших документів, контроль за наявністю яких покладено на контролюючі органи, та виникає необхідність перевірки таких фактів [4].

У наказі на проведення фактичної перевірки посилання на зазначену норму необхідно конкретизувати нормами пункту 75.1.3 статті 75 ПК України, якщо йдеться про перевірку законодавства щодо виробництва та обігу підакцизних товарів. Необхідно зазначити, що в даному випадку неможна розглядати це як дискреційні повноваження органів податкової служби, які є суб'єктами владних повноважень. При чому на відміну від інших суб'єктів владних повноважень, у державних органів, які здійснюють фінансовий і податковий контроль, дискреційних повноважень не повинно бути, враховуючи специфіку їх діяльності.

Враховуючи зазначені проблемні аспекти застосування податкового законодавства, вважаємо, що відповідні його положення потребують деталізації в процесі розвитку і вдосконалення у сучасний період.

Напрями розвитку податкового законодавства України, вдосконалення адміністрування податків та зборів визначаються державною податковою політикою. Основоположним документом, в якому закріплені засади державної податкової політики у сучасний період, є Національна стратегія доходів України. У зв'язку з тим, що Національна стратегія доходів України розрахована на 6 років (до 30 року), реформи будуть запроваджуватися поступово згідно з викладеними у цій стратегії кроками.

Успішне виконання попередніх кроків впливає на запровадження наступних.

Стратегія також підлягає регулярним оновленням та уточненням, і зміст заходів реформ та підходи до їх впровадження, викладені в цій стратегії, можуть зазнавати змін. Водночас загальний їх напрям має бути збережено.

Стратегія передбачає підвищення рівня дотримання податкового законодавства, а також удосконалення процесів організації та проведення документальних і фактичних перевірок.

Передбачається також протягом 2025-2026 років розробка змін до законодавства та підзаконних нормативно-правових актів на підставі висновків, сформованих за результатами опрацювання сегментарних, секторальних планів, загального плану вдосконалення у 2024-2025 роках (у разі виявлення питань, що потребують законодавчого врегулювання) [5].

Слід звернути увагу, що одними з проблем, які потребують вирішення в процесі реалізації Стратегії, є вади планів проведення податкових перевірок, які визначали лише проведення, але не передбачали проведення навчальних заходів із підвищення кваліфікації, вдосконалення робочих інструкцій або ефективного розподілу персоналу (характерна фрагментарність таких навчальних заходів, що проводилися не як частина плану дій щодо зменшення податкових ризиків).

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі узагальнюючі висновки:

1. Потребують вдосконалення відповідні положення ПК України, що регулюють порядок здійснення податкових перевірок, і зокрема фактичних перевірок, із урахуваннями судової практики щодо оскарження порядку їх проведення.
2. Платники податків мають право на судове оскарження не лише податкових повідомлень – рішень, а й акту податкових перевірок як документа, що має юридичне значення.

1. Кучерявенко М.П. Курс налогового права. Т.2. Харків: Легас, 2004. с. 598. 2. Савченко Л.А. Правові основи фінансового контролю: навч. посібник. Київ: Юрінкомінтер, 2008. с. 503. 3. Цимбал П.В. Попередження, виявлення, розкриття та розслідування податкових злочинів: монографія. Ірпінь: Видавничо-інформаційний центр Національного університету ДПС України, 2009. 407 с. 4. Податковий кодекс України (зі змінами та

доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст. 112. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> 5. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року № 1218-р «Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223>

References

1. Kucheriavenko M.P. *Kurs nalogovogo prava*. T.2. Kharkiv: Legas, 2004. s. 598. 2. Savchenko L.A. *Pravovi osnovy finansovoho kontrolyu: navch. posibnyk*. Kyiv: Yurinkominter, 2008. s. 503. 3. Tsybal P.V. *Poperedzhennia, vyjavlennia, rozkryttia ta rozsliduvannia podatkovykh zlochyniv: monohrafiia*. Irpin: Vydavnychno-informatsiyni tsestr Natsionalnoho universytetu DPS Ukrainy, 2009. 407 s. 4. *Podatkovyi kodeks Ukrainy (zi zminamy ta dopovnenniamy)*. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, st.112. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> 5. *Rozporyadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 hrudnia 2023 roku № 1218-r «Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii dokhodiv do 2030 roku»*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-dokhodiv-do-2030-s1218-271223>

Isaieva Nataliia. Legal regulation of the procedure for conducting tax audits: issues of improvement considering the practice of juridicial appeals

The article examines the issues of improving the legal regulation of the procedure for conducting tax audits, which is one of the significant issues in regulating tax relations in Ukraine, especially for those taxpayers whose activities have been affected during the war. It highlights that the objective problems of organizing and conducting tax audits are coupled with insufficient detail in the legal norms that regulate them, as evidenced by numerous cases of juridicial appeals against the results and procedures of their conduct.

It is noted that even the issuance of urgently relevant normative legal acts, which fully meet the needs of society, the state, and individuals to address the most pressing problems, can be significantly undermined by the insufficiently clear formulation of the provisions of these normative legal acts, not taking into account the specific conditions of the functioning of state bodies, social relations, especially during critical periods of economic crises, military actions, and on the territory of the state, the need to address acute social problems, etc.

This fully applies to the legal regulation of the tax sphere in general and the implementation of tax control in particular under martial law in Ukraine.

Numerous normative legal acts and changes to the tax legislation of Ukraine are generally driven by the dynamic development of the tax relations sphere, the need to ensure the harmonization of Ukrainian legislation with that of the European Union, and, more recently, the necessity of ensuring the proper functioning of the tax sphere under martial law. At the same time, the rigid state coercion that ensures the functioning of social relations, characteristic of the

financial and tax spheres in particular, significantly increases the vulnerability of the participants in these relations in cases where the methods of legal regulation are imperfect.

The use of coercive measures to ensure the fulfillment of tax obligations is subject to a specific procedure of the activities of tax authorities and their officials.

At the same time, in the legal regulation of the procedures of tax authorities and their officials, it is particularly important to clearly legislate the conduct of tax audits and the specifics of their implementation under martial law, considering the problems of conducting business activities by taxpayers and their ability to fulfill their tax obligations, both for business entities and individual taxpayers. This is one of the crucial guarantees for ensuring the fulfillment of their tax obligations and for upholding the rights of taxpayers.

A tax audit is an important method of tax control, which is part of financial control. In practice, questions arise regarding their appointment and conduct by tax authorities.

The article analyzes juridical practice concerning the application of legislation regulating the procedure for conducting tax audits.

Key words: tax legislation; tax control; financial control; tax audits; actual tax audits; tax authorities; subjects of authority; court; administrative court; juridical appeal.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Визначено правовий статус суб'єктів владних повноважень та їх особливості, ознаки відповідних суб'єктів та зміст. Зазначені підходи вчених до поділу суб'єктів владних повноважень на групи та запропонована авторська класифікація залежно від мети участі в судовому адміністративному процесі (наявності процесуальної та/або матеріальної зацікавленості в результатах судової процедури).

Визначено коло суб'єктів владних повноважень відповідно до національного законодавства. Встановлені розбіжності та неточності в визначенні поняття «суб'єкта владних повноважень» у законодавстві.

Ключові слова: суб'єкт владних повноважень, адміністративне судочинство, адміністративний суд, повноваження.

Kuibida Andrii. Features of the legal status of subjects of power in administrative proceedings

The article defines the legal status of subjects of power and their peculiarity, signs of relevant subjects and content. These approaches of scientists to the division of subjects of power into groups and proposed their own classification depending on the purpose of participation in the judicial administrative process (the presence of procedural and/or material interest in the results of the judicial procedure).

The circle of subjects of power in accordance with national legislation is determined. Discrepancies and inaccuracies in the definition of the concept of «subject of power» in the legislation have been established.

Key words: subject of authority, administrative proceedings, administrative court, powers.

Постановка проблеми. Головним призначенням судової влади є здійснення правосуддя, особливість якого – у високій етиці, соціальній справедливості як основі консолідації суспільства, у верхо-

венстві права, правової визначеності, стабільності, захищеності прав кожного і правового порядку. Загалом інституту судового захисту належить особлива роль. Необхідно підкреслити, що адміністративне судочинство, яке є наймолодшою складовою судової системи, виділяється серед усіх видів судового процесу найбільш значущими функціональними правовими і процесуальними відносинами щодо вирішення спорів у публічно-правовій сфері.

Саме тому певна кількість теоретичних і практичних аспектів функціонування адміністративної юстиції потребує глибокого аналітичного осмислення та системного узагальнення, одним з яких є характеристика суб'єктів владних повноважень у правовідносинах адміністративного судочинства.

Метою статті – визначення особливостей правового статусу суб'єкта владних повноважень.

Стан дослідження теми. Аналіз та дослідження даної теми дали змогу дійти висновку, що частково дане питання досліджували Л.В. Арестова, Ю.М. Ільницька, М.Д. Петришина.

Виклад основного матеріалу. У загальнотеоретичному значенні суб'єкт адміністративного судочинства постає як юридична абстракція, що визначає правове положення особи у відносинах з приводу захисту її прав, свобод та інтересів засобами адміністративного судочинства.

У конкретно-юридичному значенні суб'єкт адміністративного судочинства постає індивідуалізованою особою – носієм прав та обов'язків в адміністративних процесуальних відносинах з приводу відправлення правосуддя адміністративними судами.

Категорія «суб'єкт адміністративного судочинства» охоплює дві складові – правову здатність набуття статусу та адміністративну правосуб'єктність, якою конкретизовано правовий статус суб'єкта. Категорія «суб'єкт» є ширшою за змістом, ніж категорія «учасник» в адміністративному судочинстві.

Застосування широкого підходу до категорії «суб'єкт адміністративного судочинства» дає підставу зазначити, що таким суб'єктом можна визначити будь-яку фізичну чи юридичну особу. Водночас для того, щоб така особа реалізувала конституційне право звернення до адміністративного суду за захистом своїх порушених прав, свобод, законних інтересів, вона повинна мати

правові можливості, які відтворюються через адміністративну процесуальну правоздатність

Суб'єктами владних повноважень правовідносин у сфері адміністративного судочинства (або учасниками судового адміністративного процесу) є особи, які наділені й реалізують законодавчо (нормативно) закріплені права та обов'язки в ході здійснення адміністративного судочинства шляхом участі в таких правовідносинах. Як зазначає Л. В. Арестова, варто розмежовувати схожі, але не тотожні поняття «суб'єкт адміністративного судочинства» й «суб'єкт правовідносин у сфері адміністративного судочинства». [1, с. 66].

Суб'єкт адміністративного судочинства – це потенційний учасник судового адміністративного процесу, тобто особа, яка має можливість стати суб'єктом владних повноважень правовідносин, що виникнуть при здійсненні адміністративного судочинства. Суб'єкт правовідносин у сфері адміністративного судочинства – це особа, яка безпосередньо реалізує права та обов'язки, передбачені Кодексом адміністративного судочинства (далі – КАС) України [1, с. 66].

Ознакою суб'єктів адміністративного судочинства є адміністративно-судова процесуальна право- та дієздатність, що може бути охарактеризована за допомогою більш широкої категорії – «правосуб'єктність», яка й дає їм можливість брати участь у судовому адміністративному процесі.

Адміністративно-судова правоздатність – це здатність особи мати процесуальні права та нести процесуальні обов'язки, можливість бути суб'єктом владних повноважень правовідносин у сфері адміністративного судочинства. [2]

Адміністративно-судова дієздатність – це можливість особи власними діями реалізовувати передбачені КАС України права та виконувати обов'язки як учасник судового адміністративного процесу. На дієздатність фізичних осіб впливає вік (за загальним правилом виникає з 18 років) і здоров'я (особа може бути визнана недієздатною чи обмежено-дієздатною) [2].

І.М. Погрібний виокремлює дві групи суб'єктів адміністративного процесу як форми правосуддя. До першої групи належать суб'єкти, безпосередньо зацікавлені в результатах юридичного процесу, чії інтереси й суб'єктивні права підлягають захисту всіма процесуальними способами та прийомами [3].

До другої групи вчені відносять суб'єктів, які виконують свої функції в чужому інтересі, з метою законного й обґрунтованого рішення у справі, яка розглядається. Це – суд, прокурор та інші посадові особи.

Відповідно до законодавства України про адміністративне судочинство учасниками адміністративного процесу є (глава 4 КАС України):

1. Особи, які беруть участь у справі (ст. 46 КАС України), – сторони, треті особи, представники сторін і третіх осіб.

2. Особи, які є іншими учасниками адміністративного процесу (ст. ст. 61, 62, 69, 69 КАС України), – секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, помічник судді, експерт з питань права. Отже, аналізуючи норми КАС України, можна констатувати той факт, що законодавець не відносить адміністративний суд до суб'єктів право-відносин у сфері адміністративного судочинства.

Слушними є позиції тих представників науки адміністративного права, які всіх суб'єктів у сфері адміністративного судочинства об'єднують у три основні групи, виокремлюючи з-поміж них суб'єкта владних повноважень, що здійснює адміністративне правосуддя, – адміністративний суд [3].

Ураховуючи вищевикладене, доречно класифікувати суб'єктів (учасників) правовідносин у сфері адміністративного судочинства за такими критеріями залежно від мети участі в судовому адміністративному процесі (наявності процесуальної та/або матеріальної зацікавленості в результатах судової процедури):

Суб'єкти, які здійснюють адміністративне правосуддя: місцеві (окружні) адміністративні суди, апеляційні адміністративні суди.

Суд зацікавлений у належному перебігу судового процесу, врегулюванні інтересів сторін конфлікту, встановленні об'єктивної істини у справі.

2. Суб'єкти, безпосередньо зацікавлені в результатах судової процедури (ст. 61 КАС України: особи, які беруть участь у справі).

До них належать:

а) суб'єкти, що стають учасниками правовідносин у сфері адміністративного судочинства, з метою захисту власних прав, свобод та інтересів. Вони мають безпосередню юридичну зацікавленість щодо предмета спору.

Отже, для них завжди характерна наявність і матеріальної заінтересованості в предметі публічно-правового спору, і процесуальної заінтересованості в результатах розгляду справи – це сторони та треті особи.

Такі учасники своїми діями активно впливають на перебіг процесу, сприяючи його виникненню, руху чи припиненню;

б) суб'єкти, що стають учасниками правовідносин у сфері адміністративного судочинства з метою захисту прав, свобод та інтересів інших осіб. Для них характерна наявність процесуальної заінтересованості в результатах розгляду справи, вони діють від імені осіб на захист прав та інтересів яких подано позов, це представники сторін і третіх осіб, органи й особи, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб у суді;

в) особливі суб'єкти: експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст. Ці суб'єкти здійснюють акцесорну діяльність під час розгляду адміністративної справи, вони не наділені повноваженнями щодо прийняття рішень, але впливають на хід процесу через здійснення своєї професійної діяльності.

3. Суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя (ст. 61 КАС України): особи, які є іншими учасниками адміністративного процесу), – секретар судового засідання, помічник судді, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач [4].

Ці учасники правовідносин не здійснюють правосуддя, не мають ані матеріальної зацікавленості в предметі публічно-правового спору, ані процесуальної зацікавленості в результатах вирішення спору на їхню користь. Вони виконують процесуальні дії допоміжного характеру, що сприяє здійсненню правосуддя адміністративним судом.

Отже, у процесі реалізації своїх повноважень вони зацікавлені в належному перебігу судового процесу та встановленні об'єктивної істини у справі. Норми КАС України (ч. 1 ст. 2; п.п. 1, 7 ч. 1 ст. 3; п.) [4]:

до суб'єктів владних повноважень відносять орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їхню посадову чи службову особу, іншого суб'єкта владних повноважень при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень.

З огляду на зміст вищевикладених статей КАС України, вирішальною ознакою суб'єкта владних повноважень правовідносин, рішення, дії чи бездіяльність якого можуть бути оскаржені в адміністративному суді, є категорія «владні управлінські функції». Позиція орієнтування саме на управлінські функції є невиваженою з певних причин.

Згідно з п. 2. ст. 4 КАС України до юрисдикції адміністративного суду належать публічно-правові спори з приводу оскарження будь-яких рішень, дій чи бездіяльності (а не лише управлінських) суб'єкта владних повноважень. Крім того, аналізуючи норми КАС України (ст. 12, 19), можемо стверджувати, що юрисдикція адміністративних судів поширюється на правовідносини, виникнення яких ніяк не пов'язане зі здійсненням суб'єкта владних повноважень управлінських функцій.

У такий спосіб спостерігаємо колізійність норм КАС України: з одного боку, до юрисдикції адміністративних судів віднесені лише ті спори за участю суб'єктів владних повноважень, що пов'язані зі здійсненням останніми управлінських функцій, а з іншого – спори, що породжуються неуправлінськими відносинами з участю суб'єктів владних повноважень.

Аналіз сучасної юридичної літератури, норм законодавства, що регулює діяльність системи органів державної влади, місцевого самоврядування, інших суб'єктів владно-публічних повноважень, дає змогу зробити висновок, що такими суб'єктами владних повноважень, на думку вчених у сфері адміністративного права, варто вважати: органи виконавчої влади – Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади (ст. 113, 118 Конституції України, закони України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації»); орган законодавчої влади – Верховну Раду України (ст. 75 Конституції України); Президента України, Адміністрацію Президента України (ст. 102, п. 28 ч. 1 ст. 106 Конституції України); органи судової влади – Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції (ст. 124 і 147 Конституції України, закони України «Про Конституційний Суд України», «Про судоустрій і статус суддів»); прокуратуру України (ст. 131¹ Конституції України, Закон України «Про прокуратуру»); інші державні органи – Рахункову палату (ст. 98 Конституції України,

Закон України «Про Рахункову палату»), Національний банк України (ст. 99 Конституції України, Закон України «Про Національний банк України»), Раду національної безпеки і оборони України (ст. 107 Конституції України, Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України»), Вищу раду правосуддя (ст. 131 Конституції України, Закон України «Про Вищу раду юстиції»); органи влади Автономної Республіки Крим – Верховну Раду Автономної Республіки Крим, Раду Міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 136 Конституції України, Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим», «Про Автономну Республіку Крим»); Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим (ст. 139 Конституції України, Закон України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим»);– органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські, районні, обласні ради (ст. 140 Конституції України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»); посадову чи службову особу зазначених вище органів; інших суб'єктів при здійсненні ними владних або владних управлінських функцій, наприклад, постійно діючу міжвідомчу комісію, ради, будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення, громадські формування з охорони громадського порядку й державного кордону (ст. 140 Конституції України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону»).

Відповідно до визначення в ст. 4 КАС України такі суб'єкти, як Президент України (його адміністрація та представництво), прокурор, Національний банк і деякі інші, не є органами державної влади, хоча, безперечно, такі суб'єкти наділені публічно-владними повноваженнями, можливість оскарження дій з реалізації цих повноважень має забезпечуватися в порядку адміністративного судочинства.

Зокрема, ст. 17, 19, 48 КАС України наділяють адміністративною правосуб'єктністю не лише органи державної влади, а й інші державні органи та Президента, така позиція є більш виваженою.

У зв'язку з цим сформульоване в законодавстві України про адміністративне судочинство поняття «суб'єкт владних повноважень» є неточним, що обмежує судовий захист публічних прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб. Доречнішим є таке

визначення, відповідно зміна п. 7 ст. 4 КАС України: суб'єкт владних повноважень – уповноважений державою суб'єкт (орган, установа, організація, посадова чи службова особа), який на підставі і згідно із законодавством наділений обсягом публічно-владних повноважень.

Частина 1 ст. 2 КАС України відповідно може бути викладена в такій редакції: «Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень при здійсненні ними публічно-владної діяльності на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ».

Таке визначення дасть змогу віднести прокурора до суб'єкта владних повноважень владних повноважень, а отже, дасть можливість оскаржувати його діяльність в адміністративному суді, що сьогодні (за чинним визначенням) ускладнено, адже прокуратура не є органом державної влади (ст. 6 Конституції України), а прокурор не виконує владних управлінських функцій. Проте відносини прокурора з фізичними особами є публічно-правовими, у яких прокурор реалізує свої владні повноваження, що виявляються в можливості впливати на поведінку й діяльність людей, інших суб'єктів, підкоряти їх своїй волі (ч. 2 ст. 9 Закону України «Про прокуратуру»). Заслужовує на увагу також підхід Ю.М. Ільницької, яка пропонує розглядати поняття «суб'єкт владних повноважень» крізь призму таких трьох складових: суб'єкт, влада, повноваження. Авторка пропонує визначати його як орган державної влади, орган місцевого самоврядування, що здійснює владні, управлінські функції на основі законодавства, в рамках своїх повноважень для забезпечення реалізації політики держави та захисту прав і інтересів людини і громадянина [5, с. 329-330]. При цьому «влада – право і можливість розпоряджатися чимось і кимось, підкорюючи своїй волі. Вона існує скрізь, де є стійке об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, в усій державі» [6, с. 121]; повноваження – це система прав та обов'язків, набутих у легітимний спосіб державою, державними органами і органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, іншими суб'єктами правовідносин з

метою забезпечення можливостей, потреб та інтересів людини і громадянина, окремих соціальних груп та суспільства в цілому [5, с. 329].

Висновки. Визначення правового статусу суб'єктів владних повноважень як і визначення поняття «владних повноважень» є надзвичайно важливим в контексті розуміння ст. 2 КАС України. А тому можемо сказати, що доцільніше частину 1 ст. 2 КАС України викласти в такій редакції: «Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень при здійсненні ними публічно-владної діяльності на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ».

1. Арестова Л.В. Особливості правового статусу суб'єктів правовідносин у сфері адміністративного судочинства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. №3. Т. 1. С. 58. 2. Савон Т.М. Особливості провадження в адміністративному судочинстві України за відсутності сторін та третіх осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. н. / Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ, 2014. 19 с. 3. Погребной И.М. Общетеоретические проблемы производств в юридическом процессе: дисс... канд. юрид. н. / Харьковский юридический институт. Харьков, 1982. 182 с. 4. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV; редакція від 11.08.2013. Сайт законодавства Верховної Ради України. 2013. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>. 5. Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України: В 2-х т. Вид. 2-е. змін, та доп. / за заг. ред. В.К. Матвійчука. Т. 1. Київ: Алерта, КНТ, 2008. 787 с. 6. Сопілко І.М. Правові підстави для отримання органами державної влади України інформації. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 135-143.

References

1. Arestova L.V. Osoblyvosti pravovoho statusu sub'yektiv pravovidnosyn u sferi administratyvnoho sudochynstva. *Pivdenoukrayins'kyi pravnychyi chasopys*. 2021. № 3 Т. 1, S. 58. 2. Savon T.M. Osoblyvosti provadzhennya v administratyvnomu sudochynstvi Ukrayiny za vidsutnosti storin ta tretikh osib: avtoref. dys... kand. yuryd. n. / Mizhrehion. akad. za kadramy. Kyiv, 2014. 19 s. 3. Pogrebnoy I.M. Obshcheteoreticheskiye problemy proizvodstv v yuridicheskomo protsesse : diss. ... kand. yurid. n. / Khar'kovskiy yuridicheskij institut. Khar'kov, 1982. 182 s. 4. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 06.07.2005 № 2747-IV; redaktsiya vid 11.08.2013. Sayt zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2013. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>. 5. Naukovo-praktychnyy

komentar do Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny: V 2-kh t. Vyd. 2-e. zmin, ta dop. / za zah. red. V.K. Matviychuka. T. 1. Kyiv: Alerta, KNT, 2008. 787 s. 6. Sopilko I.M. Legal grounds for obtaining information by the state authorities of Ukraine. *Journal of the Kyiv University of Law*. 2009. N. 1. S. 135-143.

Kuibida Andrii. Features of the legal status of subjects of power in administrative proceedings

The article defines the legal status of subjects of power and their peculiarity, signs of relevant subjects and content. These approaches of scientists to the division of subjects of power into groups and proposed their own classification depending on the purpose of participation in the judicial administrative process (the presence of procedural and/or material interest in the results of the judicial procedure).

The circle of subjects of power in accordance with national legislation is determined. Discrepancies and inaccuracies in the definition of the concept of «subject of power» in the legislation have been established.

The main purpose of the judiciary is the administration of justice, the power of which is in high ethics, social justice as the basis of the consolidation of society, in the rule of law, legal certainty, stability, protection of the rights of everyone and the legal order. In general, the institute of judicial protection has a special role. Instead, it should be emphasized that administrative justice, which is the youngest component of the judicial system, stands out among all types of litigation as the most significant functional legal and procedural relations for resolving disputes in the public legal sphere.

That is why a certain number of theoretical and practical aspects of the functioning of administrative justice require the deepest analytical understanding and scientific and systematic generalization, one of which is the characteristic of the subjects of power in the legal relations of administrative justice.

The feature of subjects of administrative proceedings is the administrative-judicial procedural legal and legal capacity, which can be characterized by a broader category – «legal personality,» which gives them the opportunity to participate in the judicial administrative process.

Administrative and judicial capacity is the ability of a person to have procedural rights and bear procedural duties, the ability to be the subject of power of legal relations in the field of administrative proceedings.

Administrative and judicial capacity is the ability of a person by his own actions to exercise the rights provided by the CAS of Ukraine and perform duties as a participant in the judicial administrative process. The legal capacity of individuals is affected by age (as a general rule arises from 18 years) and health (a person can be recognized as incapacitated or limited-capable).

Key words: subject of authority, administrative proceedings, administrative court, powers.

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.3

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-79

С. О. КОРОЄД

ГРОШОВІ КОШТИ ЯК ОБ'ЄКТ ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Розглядається питання щодо розуміння терміна “індивідуально визначене майно”, яке за Законом України “Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану” може бути примусово відчужене, зокрема в аспекті можливості віднесення до такого майна грошових коштів (як готівкових, так й безготівкових). Для цього визначається статус грошових коштів як різновиду майна та об'єкта примусового відчуження. Проводиться порівняння поняття “індивідуально визначене майно” із поняттям “речі, визначені родовими та індивідуальними ознаками”. Обґрунтовується положення, що термін “індивідуально визначене майно” в розумінні зазначеного закону вказує, що таке майно можна індивідуалізувати (ідентифікувати) як окремий об'єкт права власності, який належить конкретному суб'єкту права власності. Також цей термін означає, що примусовому відчуженню підлягає не все майно особи, а лише чітко визначене (індивідуальне) – конкретне майно. Зроблено висновок, що грошові кошти (готівкові і безготівкові) можуть виступати об'єктом примусового відчуження в умовах правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: право власності, власник, індивідуально визначене майно, грошові кошти, об'єкт, примусове відчуження, реквізиція, мобілізація, воєнний стан.

Koroied Serhii. Money as an object of forced alienation in the conditions of the legal regime of martial law

The article reviews the issue of understanding the term “individually determined property”, which according to the Law of Ukraine “On the transfer, forced alienation or seizure of property in the conditions of the legal regime of martial law or state of emergency” can be forcibly alienated, in particular in the aspect of the possibility of assigning money to such property (both cash and non-cash). For this purpose, the status of money as a type of property and object of forced alienation is determined. The concept of “individually defined property” is compared with the concept of “things defined by generic and individual characteristics”. It is substantiated the provision that the term “individually determined property” in the sense of the specified law indicates that such property can be individualized (identified) as a separate object of ownership, which belongs to a specific subject of ownership. Also, this term means that not all property of a person is subject to forced alienation, but only clearly defined (individual) - specific property. It was concluded that money (cash and non-cash) can be the object of forced alienation in the conditions of the legal regime of martial law.

Key words: ownership, owner, individually determined property, money, object, forced alienation, requisition, mobilization, martial law.

У своїх попередніх публікаціях ми вже частково торкалися проблеми примусового відчуження майна відповідно до Закону України “Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану” (далі – Закон № 4765-VI), зокрема вивчали питання стягнення з держави компенсації за використання майна громадян у військових цілях [1], а також на основі судової практики розглядали способи захисту прав власників мобілізованого (примусово відчуженого) майна [2]. При цьому варто зауважити, що цього року відбулися певні зміни в судовій практиці щодо ефективного способу захисту. Зокрема, Верховним Судом зроблено висновок, що оскарження рішення військового командування про примусове відчуження майна є неефективним способом захисту прав та інтересів позивача у спірних правовідносинах, а оскарження акта приймання-передачі є неможливим, оскільки він не спрямований на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків;

належним способом захисту є витребування мобілізованого майна на користь позивача [3]. Водночас низка інших аспектів зазначеної проблеми все ще залишаються малодослідженими. Передусім це стосується розуміння поняття “індивідуально визначене майно”, яке згідно із пунктом 1 частини першої статті 1 Закону № 4765-VI може бути примусово відчужене, зокрема в аспекті можливості віднесення до такого майна грошових коштів (як готівкових, так й безготівкових). Вказане питання має не лише теоретичне значення, а й практичне, адже на розгляді судів вже перебувають справи щодо оскарження рішення військового командування про примусове відчуження грошових коштів, які знаходилися на банківських рахунках [4], що вимагає правильного тлумачення поняття «індивідуально визначене майно».

Оскільки судова практика із зазначеного питання ще не сформована, а відповідні наукові публікації та обговорення в юридичній періодиці відсутні (водночас Національний банк України вважає, що Закон № 4765-VI не передбачає можливості примусового відчуження грошових коштів, які знаходяться на рахунках клієнта в банку [5]), тому питання щодо наявності або відсутності у військового командування повноважень на примусове відчуження грошових коштів (готівкових і безготівкових) відповідно до Закону № 4765-VI є актуальним, а відтак визначення статусу грошових коштів як об’єкта примусового відчуження в умовах правового режиму воєнного стану й ставить за мету наша стаття.

Так, пунктом 1 частини першої статті 1 Закону № 4765-VI визначено, що примусове відчуження майна – позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості.

Відповідно до частини першої статті 4 Закону № 4765-VI примусове відчуження або вилучення майна у зв’язку із запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану здійснюється за рішенням військового командування, погодженим відповідно з органом військового управління, визначеним Міністерством оборони України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською дер-

жавною адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради, крім випадків, передбачених частиною третьою цієї статті.

Таку форму позбавлення власника права власності й набуття майна у державну власність, що має місце в порядку та на підставах, передбачених Законом № 4765-VI, науковці кваліфікують як “реквізицію” [6].

Водночас відповідно до преамбули Закону № 4765-VI цей Закон визначає механізм передачі, примусового відчуження або вилучення майна в юридичних та фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Системний аналіз положень Закону № 4765-VI свідчить, що зазначений Закон за сферою правового регулювання може визначати лише підстави і порядок прийняття військовим командуванням рішень про реквізицію. Це також впливає з положень частини п’ятої статті 41 Конституції України, якою встановлено, що примусове відчуження об’єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток ыз мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об’єктів із наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Стаття 353 Цивільного кодексу України також встановлює, що у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується.

Отже, з наведених положень Конституції України і Цивільного кодексу України безпосередньо впливає, що спеціальним законом про примусове відчуження не може звужуватися перелік такого майна (види об’єктів), включаючи віднесення до такого майна речей, визначених родовими чи індивідуальними ознаками.

Як бачимо, в наведених положеннях Конституції України та Цивільного кодексу України вживаються терміни “об’єкти права приватної власності” та “майно”.

Майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (частина перша статті 190 Цивільного кодексу України). Об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага (частина перша статті 177 Цивільного кодексу України).

Відповідно до частини першої статті 3 Закону України “Про платіжні послуги” грошові кошти (кошти) існують в Україні у готівковій (формі грошових знаків) та безготівковій (формі записів на рахунках) формах.

Отже, гроші є майном. Саме термін “майно” (а не термін “речі”) застосовує Закон № 4765-VI.

При цьому, за висновком Верховного Суду, сформульованим при розгляді справ господарської і адміністративної юрисдикцій, грошові кошти (кошти) вважаються майном як у готівковій формі (у формі грошових знаків), так й у безготівковій формі – грошові кошти на рахунках в банках або інших фінансових установах (у формі записів на рахунках) [7].

Водночас застосування у Законі № 4765-VI словосполучення “індивідуально визначене майно” не узгоджується із положеннями статті 184 Цивільного кодексу України, як основного акта цивільного законодавства України, котрим регулюються, зокрема, майнові відносини, яка допускає існування лише “речей, визначених індивідуальними ознаками”. Проте, як відомо, речі є лише одним із видів майна.

Отже, немає підстав вважати, що “речі, визначені індивідуальними ознаками” (за статтею 184 Цивільного кодексу України) та “індивідуально визначене майно” (за Законом № 4765-VI) є одним і тим самим поняттям.

Так само помилковим було б протиставляти поняття “індивідуально визначене майно” поняттю “речі, що визначені родовими ознаками”, до яких зазвичай відносять грошові кошти (гроші), адже навіть “речі, що визначені родовими ознаками” можуть володіти індивідуальними характеристиками і щодо них в певних випадках може бути застосована віндикація. Наприклад, як роз'яснював Вищий арбітражний суд України, об'єктом віндикаційного позову може бути індивідуально визначене майно, яке існує в нату-

рі на момент подання позову. Витребуване майно може належати і до категорії речей, що визначаються родовими ознаками (мірою, вагою тощо), але в такому разі має бути якимось чином індивідуалізоване (наприклад, цукор у мішках за певними цифровими або іншими характерними позначками) [8].

Такі роз'яснення можна застосувати й щодо грошових коштів як “речей, що визначені родовими ознаками”, за умови, що такі грошові кошти якимось чином індивідуалізовані (грошові кошти в конкретних купюрах або грошові кошти на конкретному банківському рахунку).

До речі, судова практика в кримінальному провадженні свідчить, що грошові кошти (як готівкові, так й безготівкові) є об'єктом арешту саме як речові докази, оскільки є індивідуалізованими (конкретні купюри або безготівкові кошти в конкретній сумі на конкретному банківському рахунку, що належать певній особі). В наукових публікаціях також визнається можливість розглядати гроші на рахунках (безготівкові гроші) як предмет застави [9].

В якості прикладу також варто навести випадок примусового відчуження у власність держави активів стратегічно важливих підприємств, з-поміж яких АТ “Мотор Січ”, ПрАТ “Запоріжтрансформатор”, ПрАТ “АвтоКрАЗ”, ПАТ “Укрнафта”, ПАТ “Укртатнафта”. Таке рішення було ухвалене РНБО України 5 листопада 2022 року відповідно до Законів України “Про оборону України” та “Про правовий режим воєнного стану” у зв'язку з військовою необхідністю, відповідно до Закону України “Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану”. Вилучені активи набули статусу військового майна, їх управління передано Міністерству оборони України [10]. Відповідно до інформаційного повідомлення в ЗМІ, 6 листопада 2022 року НКЦПФР прийняла рішення про забезпечення примусового відчуження у власність держави акцій ПАТ “Укрнафта”, ПАТ “Укртатнафта”, АТ “Мотор Січ”, ПрАТ “АвтоКрАЗ” та ПрАТ “Запоріжтрансформатор”. Таким чином регулятор дозволив списання акцій вказаних підприємств з рахунків приватних осіб, у власність держави [11]. З цього випливає, що державою в порядку Закону № 4765-VI було примусово відчужено акції. При цьому варто враховувати, що відповідно до Закону України “Про ринки капіталу та організовані товарні ринки” акції існують виключно в

електронній формі (такий облік ведеться в системі депозитарного обліку). Це дає підстави провести паралель із грошовими коштами в безготівковій формі (на конкретних рахунках у банківських установах).

Додатково можна провести таке порівняння. Так, як було зазначено вище, передбачений Законом № 4765-VI механізм примусового відчуження майна за своєю правовою природою є реквізицією. В науці цивільного права така підстава припинення права власності, як реквізиція, зазвичай порівнюється із іншою підставою – конфіскацією (стаття 353 Цивільного кодексу України), основна відмінність між якими полягає не в об’єкті, а саме в оплатності вилучення майна у особи. Причому, якщо застосовується конфіскація всього майна (наприклад, частина перша статті 59 Кримінального кодексу України), то державний виконавець має право, зокрема, звертати стягнення на кошти, що знаходяться на рахунках боржника у банках чи інших фінансових установах, а також готівкові кошти, виявлені виконавцем у боржника (стаття 48 Закону України “Про виконавче провадження”). Оскільки Цивільний кодекс України не містить відмінностей в об’єктах реквізиції і конфіскації, то відповідно відсутні підстави проводити такі відмінності на рівні Закону № 4765-VI.

Тобто термін “індивідуально визначене майно” (за Законом № 4765-VI) вказує, що таке майно можна індивідуалізувати (ідентифікувати) як окремий об’єкт права власності, який належить конкретному суб’єкту права власності. Також цей термін означає, що примусовому відчуженню підлягає не все майно особи, а лише чітко визначене (індивідуальне) – конкретне майно.

До речі, саме про таку “ідентифікацію” при описі майна в акті про примусове відчуження йдеться у статті 7 Закону № 4765-VI.

З наведеного випливає, що вказаний термін у межах Закону № 4765-VI має самостійне значення, і його помилково ототожнювати із поняттям “речі, що визначені індивідуальними ознаками” в розумінні статті 184 Цивільного кодексу України.

Таким чином, можна вважати, що відповідно до порядку, встановленого Законом України “Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану”, у військового командування існують повноваження на прийняття рішень щодо примусового відчуження такого виду майна, як грошові кошти (як готівкових, так й безготівкових).

1. Короєд С.О. Проблеми стягнення з держави компенсації за використання майна громадян у військових цілях. *Держава і право*. 2023. Вип. 94 С. 100–110. 2. Короєд С. О. Тенденції судової практики розгляду справ щодо мобілізованого (примусово відчуженого) майна та способи захисту прав його власників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 772, 773. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/187.pdf. 3. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 16 лютого 2024 року, судова справа № 910/10009/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402189>. 4. Ухвала Господарського суду міста Києва від 11 вересня 2023 року, судова справа № 910/14107/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113386330>. 5. Лист Національного банку України про надання роз'яснень від 13.05.2023 № 25-0005/33502. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Notice_13052023_33502. 6. Крат В. Реквізиція під час воєнного стану: що, коли і як. Газета “Закон і Бізнес”, 16.03.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/150897.html>; Клименко О. Правова природа та розвиток інституту реквізиції в праві України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. № 91. С. 58. 7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 9 вересня 2021 року, судова справа № 160/1611/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/review/99482401>; постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 21 травня 2021 року, судова справа № 905/64/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97735059>; постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 8 лютого 2022 року, судова справа № 580/905/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103128562>. 8. Інформаційний лист Вищого арбітражного суду України від 31.01.2001 № 01-8/98 “Про деякі приписи законодавства, яке регулює питання, пов'язані із здійсненням права власності та його захистом”. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8_98800-01#Text. 9. Луценко Д. Застава грошей розміщених на рахунках в Банку. URL: https://protocol.ua/ua/zastava_groshey_rozmishchenih_na_rahunkah_v_banku/. 10. Данілов О. У власність держави відчужено активи стратегічно важливих підприємств. *Офіційний веб-сайт Ради національної безпеки і оборони України*. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/5872.html>. 11. «Укрнафта», «Мотор Січ» та інші підприємства переходять у власність держави. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/11/7/693528/#comments>.

References

1. Koroied S.O. Problemy stiahnennia z derzhavy kompensatsii za vykorystannia maina hromadian u viiskovykh tsiliaakh. *Derzhava i pravo*: 2023. Vyp. 94 S. 100–110. 2. Koroied S.O. Tendentsii sudovoi praktyky rozghliadu sprav shchodo mobilizovanoho (prymusovo vidchuzhenoho) maina ta sposoby zakhystu prav yoho vlasnykiv. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2023. № 11. S. 772, 773. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/187.pdf. 3. Postanova

Verkhovnoho Sudu u skladi suddiv ob'iednanoi palaty Kasatsiinoho hospodarskoho sudu vid 16 liutoho 2024 roku, sudova sprava № 910/10009/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402189>. 4. Ukhvala Hospodarskoho sudu mista Kyieva vid 11 veresnia 2023 roku, sudova sprava № 910/14107/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113386330>. 5. Lyst Natsionalnoho banku Ukrainy pro nadannia roziasnen vid 13.05.2023 № 25-0005/33502. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Notice_13052023_33502. 6. Krat V. Rekvizytsiia pid chas voiennoho stanu: shcho, koly i yak. Hazeta “Zakon i Biznes”, 16.03.2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/150897.html>; Klymenko O. Pravova pryroda ta rozvytok instytutu rekvizytsii v pravi Ukrainy. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky. 2012. № 91. S. 58. 7. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 9 veresnia 2021 roku, sudova sprava № 160/1611/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/review/99482401>; postanova Verkhovnoho Sudu u skladi suddiv obiednanoi palaty Kasatsiinoho hospodarskoho sudu vid 21 travnia 2021 roku, sudova sprava № 905/64/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97735059>; postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 8 liutoho 2022 roku, sudova sprava № 580/905/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103128562>. 8. Informatsiinyi lyst Vyschchoho arbitrazhnoho sudu Ukrainy vid 31.01.2001 № 01-8/98 “Pro deiaki prypysy zakonodavstva, yake reholuiue pytannia, poviazani iz zdiisnenniam prava vlasnosti ta yoho zakhystom”. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8_98800-01#Text. 9. Lutsenko D. Zastava hroshei rozmishchenykh na rakhunkakh v Banku. URL: https://protocol.ua/ua/zastava_groshey_rozmishchenih_na_rahunkah_v_banku/. 10. Danilov O.U vlasnist derzhavy vidchuzheno aktyvy stratehichno vazhlyvykh pidpriemstv. *Ofitsiinyi veb-sait Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy*. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5872.html>. 11. «Ukrnafta», «Motor Sich» ta inshi pidpriemstva perekhodiat u vlasnist derzhavy. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/11/7/693528/#comments>.

Koroied Serhii. Money as an object of forced alienation in the conditions of the legal regime of martial law

The article is a continuation of the author's study of pressing issues of the theory and practice of applying the Law of Ukraine “On the transfer, forced alienation or seizure of property under the legal regime of martial law or a state of emergency” (hereinafter referred to as “Law”). In previous publications, the author studied the issue of compensation from the state for the usage of citizens' property for military purposes and reviewed ways to protect the rights of owners of mobilized (forcibly expropriated) property. At the same time, the courts are currently considering cases that require a correct understanding of the concept of “individually determined property”, which may be forcibly alienated under the provisions of this Law, in particular, in the aspect of the possibility of

classification of monetary funds (both cash and non-cash) as such property. Therefore, the purpose of the article was to determine the status of monetary funds as an object of forced alienation under the conditions of the legal regime of martial law in order to substantiate the presence or absence of the military command's powers for their forced alienation in accordance with the norms of the specified Law. The article examines the grounds for requisitioning of property enshrined by the Constitution and the Civil Code of Ukraine, from the content of the provisions of which it follows that a special law on forced expropriation cannot narrow the list of such property (types of objects), including the assignment to such property of things defined by ancestral or individual features. It is also emphasized that the terms "objects of private ownership" and "property" are used in the provisions of the Constitution and the Civil Code of Ukraine. Based on the analysis of the provisions of the legislation and judicial practice, it was concluded that money is considered property both in cash (in the form of banknotes) and in non-cash form - money in bank accounts (in the form of records on accounts). The author emphasizes that there are no grounds to believe that "things determined by individual characteristics" (in the sense established by Article 184 of the Civil Code of Ukraine) and "individually determined property" (in the sense established by Law) are one and the same concept. Also, in the opinion of the author, it is erroneous to contrast the concept of "individually defined property" with the concept of "things defined by generic features", which usually include money, because even "things defined by generic features" can have individual characteristics and in relation to them, in certain cases, vindication can be applied, they can be subject of arrest and confiscation. It is substantiated the provision that the term "individually determined property" (within the meaning of the specified Law) indicates that such property can be individualized (identified) as a separate object of ownership, which belongs to a specific subject of ownership. Also, this term means that not all property of a person is subject to forced alienation, but only clearly defined (individual) - specific property. At the end, it was concluded that money (cash and non-cash) can be the object of forced alienation in the conditions of the legal regime of martial law.

Key words: ownership, owner, individually determined property, money, object, forced alienation, requisition, mobilization, martial law.

ЗАРОДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ЩОДО ДОБРОСОВІСНОСТІ В РИМСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Аналізується концепція добросовісності в римському цивільному процесі. Розкриваються природа добросовісності з моралі та релігії, взаємозв'язок зі словом «довіра». Прослідковується її виникнення у формулярному процесі та взаємозв'язок з іншими процесуальними засобами протидії недобросовісності в праві. Здійснено огляд сучасних наукових концепцій щодо змісту та ролі добросовісності. Зазначається, що зведення основної ролі добросовісності виключно до протидії недобросовісній процесуальній поведінці не відповідає визначенню добросовісності у джерелах римського права. Зроблено висновок, що термін «добросовісність» має ширший, інтеграційний зміст, який не може бути зведений тільки до протиставлення недобросовісності.

Ключові слова: добросовісність, римське право, римський цивільний процес, позови доброї совісті, недобросовісність.

Krasovskyi Oleh. The emergence of ideas about good faith in the Roman civil process

The article examines and analyzes the concept of good faith in the Roman civil process. The nature of the origin of good faith from morality and religion, the relationship with the word trust is revealed. Its occurrence in the formulary process and its relationship with other procedural means of combating bad faith in law are traced. An overview of modern scientific concepts regarding the content and role of good faith is made. It is noted that reducing the main role of good faith exclusively to counteracting unscrupulous procedural behavior does not correspond to the definition of good faith in the sources of Roman law. It is concluded that the term good faith has a broader, integrative meaning, which cannot be reduced only to the opposition of bad faith.

Key words: good faith, Roman law, Roman civil process, claims of good conscience, bad faith.

Багато понять, категорій і явищ сучасного правопорядку своїми витоками сягають у давнє минуле. Пізнання еволюційного шляху

© КРАСОВСЬКИЙ Олег Олександрович – аспірант відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0005-4281-4402; e-mail: legos11111@ukr.net

розвитку таких понять, категорій і явищ – першорядне завдання науковців. Необхідне звернення до тих часових відрізків в історії людства, коли формувалися перші уявлення щодо добросовісності та добросовісної процесуальної поведінки. Це знову актуалізує важливість вивчення багатой спадщини римської правової думки та законодавства.

Метою статті є з'ясування виникнення концепції добросовісності в римському праві. Для досягнення мети дослідження ставляться такі завдання: визначити джерела, зміст, характерні ознаки та функції добросовісності в римському цивільному процесі, а також процесуальні засоби досягнення добросовісності.

Вивчення добросовісності як правової категорії, у тому числі її виникнення у римському праві, дістало відображення у працях таких вітчизняних та зарубіжних учених, як О. О. Гайдулін, С. В. Галкевич, С. А. Муромцев, І. В. Назарова, І. М. Шаркова, Ф. П. Шульженко, Є. О. Харитонов, Ф. Мілоне, М. Фойгт.

Методологічною основою статті є система загальнонаукових та спеціально-наукових методів, а саме: формально-логічний, структурно-функціональний, герменевтичний, історичний, порівняльно-правовий методи, метод тлумачення правових норм, метод системного аналізу тощо.

Провісником категорії добросовісності (*bona fides*) є поняття «*fides*», що перекладається як віра, довіра, честь. Первісне суспільство являло собою сукупність родів. По суті, кілька десятків сімей прямо залежали від коригованості їх дій, згідно із соціальними ролями, обіцянками триматися разом, на відносинах свій - чужий, де член роду сприймався як людина, на яку можна поклатися (довіритися), а чужинець розглядався як ворог. Не випадково у спільноті нащадків Ромула, яка спочатку налічувала 100 родів, поняття довіри один до одного, сприйняття члена свого роду як не-ворога, а рідного, знайшло вираження у терміні *fides* (довіра, віра), який означав не тільки довіру римському суспільству, Риму в цілому, а й конкретній особі, групі осіб.

На ранніх етапах становлення держави і права Стародавнього Риму особливого значення надавалося звичаям, що закріплювали багаторічну усталену практику життєдіяльності громади. Звичаї предків (*more majorum*) та традиції унаслідок їхньої всебічної поваги стають першоосновою регулювання суспільних відносин,

на підставі яких, в подальшому міг виникнути термін «добросовісність» (*bona fides*).

Аналізуючи часові межі виникнення поняття добросовісності, варто враховувати потенційні джерела *bona fides*, а саме: формування преторського права та заснування посади претора peregrinів (242 р. до н. е.), який, розглядаючи цивільні спори і не знаходячи правової підстави у квіритському праві й праві народів, надавав судовий захист, виходячи з уявлень про справедливість, добросовісність, чесність, порядність, здоровий глузд, тобто усього того, що можна об'єднати поняттям «природне право» [1, с. 28-29], що є проявом природно-правової концепції, а також появу *bona fides* у складі *jus gentium*.

Усе це відбувалося на тлі збільшення й ускладнення не тільки торговельних, а й суспільних відносин, які вже не вдавалося регулювати за допомогою *fides*. Відбувається формування юридичного поняття «*bona fides*» (добросовісність), що надало новим економічним відносинам правовий захист.

Отже, правомірно констатувати, що ідея *bona fides* у своєму історичному розвитку пройшла шлях від моральної засади, що має релігійне підґрунтя, до правового принципу, який визначає відповідність поведінки особи прийнятим у суспільстві уявленням про добросовісність та оцінку здійснюваних нею юридично значущих дій. По суті, мета виокремлення цього правового принципу з часів римського права і до сьогодні залишається незмінною.

Важливе значення ідея *bona fides* мала й для розвитку римського цивільного процесу (*judicium bonae fidei*). І хоча процедури примусового здійснення цивільних прав (способи і форми захисту) ще не були відокремлені від матеріального права, що, звісно, властиво початковим періодам розвитку права в багатьох народів, проте деякі аспекти цивільного судочинства дістали в давньоримському праві доволі детальну та послідовну розробку.

Перший вид судового розгляду *per legis actiones*, або легісакційний процес, виник не раніше проголошення Республіки, хоча питання і моменту виникнення, і назви досить складне: вся інформація базується на свідченнях Гая (Gai. I. 4. 12-29) [2], і був остаточно скасований у 17 році до н. е. законом Юлія (*lex Julia*).

Незважаючи на ранні прояви *fides* і *bona fides*, вважаємо, що вказані категорії не могли бути застосовані у легісакційному про-

цесі внаслідок його суворого формалізованого характеру, де панував культ визначеної форми і слова.

З плином часу, внаслідок збільшення торгових відносин з іноземцями, загострення боротьби плебсу з патриціями за розширення політичних та майнових прав, паралельно з легісакційним процесом виникає формулярний процес, на підставі Закону Ебуція (*lex Aebutia*) (між 149 та 126 р. до н. е.), і перші свідчення про нього також належить Гаю (*Gai. I. 4. 30*) [2].

В основу формулярного процесу була покладена діяльність претора, що вів справи переґрінів. При цьому культ слова втрачає своє значення і замість «*quod dictum est*» (буквальний зміст слів) юристи застосовують «*quod actum est*» (виходити з наміру сторін) (*D. 50.16.219*) [3], і це знаходить прояв в забезпеченні судового захисту відповідним позовом доброї совісті (*actio bona fide*). Замість ритуальних форм та символічних дій претор складав письмову формулу, яка була вказівкою для судді, як вирішити спір. У головній частині формули - інтенції (*intentio*) зазначалися вимоги позивача. Саме в цій частині з'являється фраза претора «*ex fide bona*».

У формулі могла бути додаткова вставка - ексцепція (*exceptio*) – обставини (факти), які вказав відповідач і на які необхідно було зважати під час розгляду і вирішення спірної справи.

По суті, ексцепція (*exceptio*) являла собою застереження, до якого вдавався відповідач, заперечуючи права позивача на пред'явлення позову або свої зобов'язання щодо виконання умов цивільно-правового правочину.

Трохи пізніше активний засіб правового захисту надали позивачам, він мав форму *praetorian actio de dolo* (преторський позов про шахрайство»). Іншими ефективними заходами реагування на подібні ситуації стали такі преторські способи захисту, як введення у володіння (*missio in possessionis*) і реституція [4, с. 18].

Зародження екстраординарного (когніційного) процесу сягає 30 року до н. е., а утвердження в якості основного 342 року н. е., коли був остаточно скасований формулярний процес. Фактично відбулося одержавлення судового процесу: справу вів одноособово посадовець – магістрат від початку і до кінця процесу, і відповідно відбулося зникнення фігури незалежного судді.

Незважаючи на те, що в Дигестах та Інституціях Гая залишалося посилання на застосування добросовісності, не відомо, яке

реальне значення мали позови *ex fide bona*, скоріше за все вони були малозначні. Таким чином, в епоху домінації, особливо при Юстиніані, добросовісність при формальному існуванні вже не має реального впливу на формування рішення суду [5, с. 224].

На думку С. В. Галкевича, потрібно звернути увагу на те, що в жодних джерелах римського права немає цілісного закріплення концепції добросовісності. Побачити існування *bona fides* можна найчастіше при вирішенні казуальних справ. Так, судді мали можливість використовувати *bona fides* як певний масштаб для контролю і доповнення змісту правових відносин при тлумаченні договорів. Також з її допомогою вирішувалися проблеми зловживання правом, виводилися підстави для припинення права вимоги або позбавлення правового захисту деяких вимог [6, с. 33]. І. В. Назарова, навпаки, вважає, що саме у Стародавньому Римі було започатковано чітку процедуру реалізації концепції добросовісності й саме у Римі з'явилися реальні, консенсуальні та інномінальні контракти, які й стали фундаментальною основою контрактного права. Крім того, вони сформували дієву систему захисту цивільних прав та інтересів, яка успішно функціонує і на сучасному етапі реалізації права [4, с. 20].

У зв'язку з цим можна визнати цілком слушним припущення М. Фойгта, що добросовісність щодо *jus* мала лише підлегле юридичне значення, і тому не могла бути особливо експлікована, оскільки наслідки цієї добросовісності взагалі не проявляються в законі самостійно, а скоріше лише їх протилежність - *dolus malus* – «злий умисел» набуває цього самостійного значення, тому добросовісність рідко згадується в стародавніх римських джерелах права (*jus*) [7, с. 587].

Цікаву думку висловлюють Ф. П. Шульженко, І. М. Шаркова, О. О. Гайдулін, вважаючи, що головним джерелом змісту концепції добросовісності є протидія зловживанню правом (*mala fides*). Ці автори вважають переконливою тезу щодо виникнення добросовісності через запровадження позовів доброї совісті (*actio bona fide*) та екцепції зі злого умислу (*exceptio doli*), яке був закріплене у I ст. до н. е. у зв'язку із застосуванням екцепції про злий умисел (*exceptio doli*). Таким чином, *bona fides* сформувалася в надрах давньоримського судочинства і здебільшого через запровадження екцепції про злий умисел [5, с. 226, 239, 240, 256].

На обґрунтування цього твердження вказані автори посиляються на Цицерона, який нібито наводить конкретні казуси подолання зловживань правом (Cic. De off. III.XII.50), (Cic. De off. III.XIV.58-59), (Cic. De off. III.XVI.66), але вони не можуть бути прийняті, оскільки у цих прикладах Цицерон не виводив добросовісність із застосування ексцепції про злий умисел (який, до речі, як зазначав сам Цицерон, ще не існував, коли сталися вищенаведені казуси (Cic. De off. III.XIV.60) [8].

Цицерон, дійсно, дає важливі відомості про введення *bona fides*, *exceptio doli* та договору купівлі-продажу (Cic. De off. III.XIV.60), (Cic. De off. III.XV.61), (Cic. De off. III.XVII.69-71) [8], але із них не випливає походження чи виключний взаємозв'язок *bona fides* та *exceptio doli*. І взагалі Цицерон не виводить появу і функціональну роль добросовісності в якості протипоставлення недобросовісності.

Те, що за допомогою добросовісності розширено тлумачили договори і відповідно, надавали їм судовий захист, є визначальним фактом. Крім того, зведення добросовісності тільки до протидії злому умислу не пояснює наявність інших судових засобів протидії злому умислу – *mala fides* (*actio doli*, *exceptio doli*, *pacti*, *metus*). При цьому добросовісність також була необхідна у тих випадках, коли одна із сторін діяла недобросовісно, використовуючи обман, умисне пошкодження чи знищення речі, яка підлягала поверненню, чи пред'явлення віндикаційного позову без відшкодування позивачу витрат на утримання речі [9, с. 508, 509, 511].

У 66 році до н.е. Гай Аквілій Галл видає едікт, яким запроваджується спеціальний позов проти злого умислу – *actio doli*, котий був допоміжним видом позову, та заперечення проти злого умислу – *exceptio doli*, яка була більш розширеним типом захисту проти недобросовісного позивача. *Exceptio doli* могла відноситися до будь-якого захисту, заснованого на справедливості та добросовісності, і таким чином могла поширювати принцип добросовісності в позовах суворого права.

Якщо істотним змістом *actio bona fides* була справедливість, тобто змістовне тлумачення договору, виявлення дійсного наміру сторін, адекватне відшкодування шкоди, захист когнатського споріднення [9, с. 508], то, як зазначає Ф. Мілоне, *exceptio* використовувалась у *stricti iuris iudicia*, коли магістратський суддя (претор) повинен був визнати право підсудного на протилежне, будь-якого характеру, і віті-

лити його у *exceptio*, щоб суддя, пов'язаний умовами формули, міг взяти його до уваги і втілити в життя [10, с. 31]. Особливо *actio doli* і *exceptio doli* застосовувалися проти деяких невігідних (недобросовісних) контрактів *stricti iuris* (наприклад, стипуляції), і вносили в них принцип добросовісності при розгляді.

Не було потреби використовувати *exceptio* у справах *bonae fidei*, в яких суддя самим способом задуму відповідних формул був покликаний враховувати все, що суперечить добросовісності та природній справедливості: (D. 44.5.2.7.; D. 21.2.29.1.; D. 19.1.28.) [3], (Gai. I. 4.47.; Gai. I. 4.61.) [2]. Навпаки, *exceptio doli* завжди застосовувалося в позовах у *stricti iuris*, коли суддя не користувався такою владою і не міг допускати будь-яких нових висновків та оцінювати речі, які прямо не були вказані у формулі: (D.44.4.1.1.; D.44.4.12.; D.45.1.36) [10, с. 21-22].

Але при цьому можна стверджувати, що ексцепції, що виникали на підставі справедливості, могли мати місце у формулі у випадку добросовісності. Вставляти їх не було необхідності, але пред'явлення їх не зустрічали жодних заборон чи перешкод: (D.13.5.17.; D.44.7.34.1; D.21.2.29.1; D. 19.1.25) [10, с. 33].

На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки.

Добросовісність у римському праві походить від поняття *fides*, яке мало релігійне та моральне підґрунтя. З'явившись у формулярному процесі у вигляді позовів доброї совісті, добросовісність була безпосередньо пов'язана із справедливістю, і її істотним значенням було змістовне тлумачення договорів та заповітів, співрозмірне відшкодуванню шкоди. Цим вона відрізнялася від інших процесуальних засобів, які походили від позовів суворого права (*actio doli*, *exceptio doli*) і основною метою яких була протидія недобросовісності. Таким чином, добросовісність можна визначити як загальноправовий принцип у римському цивільному процесі.

1. Основи римського приватного права: навч-метод. посіб. / за ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2019. 294 с. 2. Gai institutionum commentarii quattuor: IV (seckel & kuebler). The Roman Law Library (Last Update : January 25, 2015). URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Responsa/gai4.htm> 3. Iustiniani digesta. Corpus Iuris Civilis. Justinian's body of civil law. The Roman Law Library (Last Update : January 25, 2015). URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/> 4. Назарова І. В. Принцип добросовісності в праві: дис. ... канд. юрид. н. Київ, 2020. 234 с.

5. Шульженко Ф. П., Шаркова І. М., Гайдун О. О. Морально-правові принципи доброчесності та добросовісності: генеза та парадигма сучасної рецепції: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 428 с. 6. Галкевич С. В. Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності в цивільному праві дис. ... канд. юрид. н. Хмельницький, 2021. 235 с. 7. Voigt M. Die Lehre vom ius naturale, aequum et bonum und ius gentium der Römer. Leipzig, 1856. 630 p. 8. Cicero M. T. The Project Gutenberg eBook of De Officiis, by Cicero. Free eBooks | Project Gutenberg. URL: <https://www.gutenberg.org/files/47001/47001-h/47001-h> (дата звернення: 28.05.2024). 9. Муромцев С. А. Гражданское право древняго Рима. Москва: А.И. Мамонт и Ко, 1883. 697 с. 10. Milone F. La exceptio doli generalis. Napoli, 1886. 237 p.

References

1. Osnovy rym'skoho pryvatnoho prava: navch-metod. posib. / za red. Ye. O. Kharytonova. Odesa : Feniks, 2019. 294 s. 2. Gai institutionum commentarii quattuor: IV (seckel & kuebler). The Roman Law Library (Last Update : January 25, 2015). URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Responsa/gai4.htm>. 3. Iustiniani digesta. Corpus Iuris Civilis. Justinian's body of civil law. The Roman Law Library (Last Update : January 25, 2015). URL: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>. 4. Nazarova I. V. Pryntsyp dobrosovisnosti v pravi : dys. ... kand. yuryd. nauk : 081. Kyiv, 2020. 234 s. 5. Shulzhenko F. P., Sharkova I. M., Haidulin O. O. Moralno-pravovi pryntsypy dobrochesnosti ta dobrosovisnosti: heneza ta paradyhma suchasnoi retseptsiy : monohrafiia. Kyiv : Yurinkom Inter, 2024. 428 s. 6. Halkevych S. V. Pryntsypy spravedlyvosti, dobrosovisnosti, rozumnosti deliktnoi vidpovidalnosti v tsyvilnomu pravi : dys. ... kand. yuryd. nauk : 081. Khmelnytskyi, 2021. 235 s. 7. Voigt M. Die Lehre vom ius naturale, aequum et bonum und ius gentium der Römer. Leipzig, 1856. 630 p. 8. Cicero M. T. The Project Gutenberg eBook of De Officiis, by Cicero. Free eBooks | Project Gutenberg. URL: <https://www.gutenberg.org/files/47001/47001-h/47001-h> (data zvernennia: 28.05.2024). 9. Muromtsev S. A. Hrazhdanskoe pravo drevniago Ryma. Moskva: A.Y. Mamont. y Ko, 1883. 697 s. 10. Milone F. La exceptio doli generalis. Napoli, 1886. 237 p.

Krasovskiy Oleh. The emergence of ideas about good faith in the Roman civil process

The article examines and analyzes the concept of good faith in the Roman civil process. To achieve the goal of the research, the following tasks are set: to determine the sources, content, characteristic features and functions of good faith in the Roman civil process, as well as procedural means of achieving good faith. The nature of the origin of conscientiousness from the norms of morality and religion, the relationship with the word trust is revealed. The idea of good faith in its historical development has gone from a moral basis that has a religious basis to a legal principle that determines the compliance of a person's

behavior with the ideas of good faith accepted in society and the assessment of legally significant actions carried out by her. Good faith in the form of claims of good conscience appears in the Roman formulary process as a procedural means for controlling and supplementing the content of legal relations in the interpretation of contracts, with its help to solve the problems of abuse of law, to deduce the grounds for termination of the right of claim or deprivation of legal protection of certain claims. Through the implementation of good conscience claims in the formulary process, good conscience contracts arise. As additional judicial means of counteracting malicious intent, through which good faith appears in strict law contracts, a lawsuit against malicious intent, an objection against malicious intent are used. During the period of domination of the Roman Empire, conscientiousness loses its relevance. An overview of modern scientific concepts regarding the content and role of good faith is made. It is noted that the reduction of the main role of good faith exclusively to counteracting unfair procedural behavior does not correspond to the definition of good faith in the sources of Roman law. It is concluded that the term good faith has a broader, integrative meaning, which cannot be reduced only to the opposition of bad faith. First of all, the essential content of good faith was justice, i.e. a meaningful interpretation of the contract, the identification of the real intention of the parties, including when concluding wills, adequate compensation for damages, protection of cognate kinship, and counteraction to unfair procedural behavior.

Key words: good faith, Roman law, Roman civil process, claims of good conscience, bad faith.

ВІТЧИЗНЯНА ДОКТРИНА ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ОГЛЯД СУЧАСНОГО СТАНУ

Досліджується науковий доробок низки сучасних вітчизняних учених – фахівців у галузі цивільного процесу. Аналіз зосереджується на доктрині принципів цивільного судочинства. Показано важливість розкриття бачення та розуміння змісту принципів та проведення історичної лінії підходів дослідників до сприйняття та прояву принципів цивільного судочинства. Крізь призму доктрини розкривається зміст таких принципів: змагальності, об'єктивної істини, диспозитивності, оперативності, усності, безпосередності, безперервності, гласності, темпоральні принципи, верховенства права, співробітництва суду і сторін, судового керівництва.

У кожному із зазначених принципів розкривається окрема проблема-тика, що дає можливість подальшого вдосконалення, визначення нових напрямів майбутніх досліджень правосуддя у цивільних справах, виявлення витоків і закономірностей подальшого розвитку національних наукових шкіл цивільного процесуального права.

Ключові слова: принципи цивільного судочинства, вітчизняна доктрина, цивільний процес, сучасний стан судочинства, законодавство.

Lysiuk Yaroslav. National Doctrine of Principles of Civil Procedure: a Brief Overview of the Current Status

This article thoroughly examines the scientific achievements of a number of national civil procedure scholars from the period of Ukraine's independence to the present. The analysis focuses on the doctrine of principles of civil procedure. The article reveals the content of the following principles: adversariality, objective truth, dispositivity, promptness, orality, immediacy, continuity, publicity, temporality, rule of law, cooperation of the court and the parties, and judicial management. Each of these principles reveals a separate issue, which provides further opportunities for improvement and identification of new areas for future research.

Key words: principles of civil proceedings, national doctrine, civil procedure, current state of proceedings, legislation.

Вступ. Сьогодні неможливо оминати увагою багату спадщину цивільної процесуальної думки, яка уособлює значущі віхи в становленні вітчизняної процесуальної доктрини та законодавства. У цьому сенсі звернення до наукових праць, присвячених принципам цивільного судочинства, має особливе значення не лише з огляду на фундаментальний характер питань, що розглядаються, а й на визначення нових напрямів майбутніх досліджень правосуддя у цивільних справах, виявлення витоків і закономірностей подальшого розвитку національних наукових шкіл цивільного процесуального права. Йдеться про важливість забезпечення наступності поколінь учених і наукового знання.

Показово, що саме з проголошенням незалежності України починає формуватися нова теорія цивільного процесуального права, в основі якої – неодмінно вивчення принципів цивільного судочинства. Звернемося до наявних дисертаційних досліджень цієї проблематики.

Метою статті є аналіз наукових праць вітчизняних вчених, які присвячені принципам цивільного судочинства.

У 1995 році В. Ю. Мамницький присвятив своє дисертаційне дослідження принципу змагальності в цивільному судочинстві. Автор інтерпретує принцип змагальності в аспекті конститутивних засад судової влади. Цей підхід дозволив виявити спадкоємність між інституалізацією судової влади та розвитком змагальних форм судочинства, обґрунтувати оптимальну модель змагальності, а також простежити в історико-правовому контексті за розвитком вітчизняного цивільного процесуального законодавства.

У роботі формулюється висновок щодо принципу змагальності як елемента системи принципів цивільного процесуального права, який перебуває у тісному взаємозв'язку з принципами законності, диспозитивності, процесуальної рівноправності сторін, гласності, усності, безпосередності. Вчений пропонує обмежити втручання суду в процес доказування та визначити його повноваження в доказовій діяльності (вказівні, інструктивні, забезпечувальні) [1, с. 5-8].

У 1999 році дослідження принципу змагальності сторін було продовжено О. В. Немировською, яка дослідила проблеми його реалізації в тогочасній судовій практиці. Аналізуючи принцип змагальності сторін як конституційну засаду цивільного судочинства,

етапи його безперервного історичного розвитку та чинне цивільне процесуальне законодавство, вчена-процесуаліст обґрунтовує, що принцип змагальності сторін передбачає покладення на сторони обов'язку щодо доведення обставин, на які вони посилаються в обґрунтуваннях своїх вимог та заперечень. Виконання цього обов'язку має забезпечуватися заходами процесуального примусу [2, с.4].

С. О. Волосенко в 2010 році здійснив дослідження принципів змагальності та об'єктивної істини в цивільному процесі України. Правознавець акцентував увагу на таких теоретичних висновках: формальна істина не може вважатися остаточною метою розгляду цивільної справи; чітко встановлені правила ведення справи дають однакові й рівні можливості для сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, відстояти свої права та інтереси у суді. Суд керує процесом і може сприяти стороні в отриманні доказів у справі лише тоді, коли у неї виникають труднощі в їх отриманні. Активна поведінка учасників судового процесу має проявлятися не тільки у сфері доказування, а й при донесенні до відома суду всіх важливих аспектів справи [3, с. 13, 14].

Ю. В. Неклеса в 2011 році захистив дисертацію, присвячену принципам змагальності та диспозитивності в цивільному процесі України. На його думку, принцип диспозитивності – це основна ідея, що виражає свободу учасників процесу здійснювати свої матеріальні права для захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів засобами, встановленими цивільним процесуальним законодавством. Принцип змагальності – це основна ідея, що відображає учасників судового процесу та їхнє право самостійно вчиняти певні дії задля ефективного відстоювання своєї точки зору й обмеження можливості кожного з них впливати на результат судового розгляду, при активній ролі суду, наділеного функціями щодо здійснення правосуддя та управління цивільним процесом з метою здійснення правосуддя [4, с. 5-6].

Принцип об'єктивної істини став об'єктом дослідження і М. П. Омельченка. Автор надає визначення принципів цивільного процесуального права та їх системи, поняття принципу об'єктивної істини, аналізує принципи законності, змагальності, публічності, диспозитивності, обов'язок суду безпосередньо дослідити докази у справі та прийняти фактичні матеріали незмінним скла-

дом суду, гласність процесуального порядку провадження по справі, можливість учасників процесу проводити свою процесуальну діяльність і сприяти суду в з'ясуванні дійсних обставин, які мають істотне значення для справи. Зосереджується увага на доказах і доказуванні як процесуальних засобах встановлення об'єктивної істини у цивільній справі [5, с. 8, 10, 14, 17].

А. О. Завгородня також досліджує проблематику встановлення істини у цивільному судочинстві. Вона дійшла наступних наукових висновків: до змісту істини в цивільному судочинстві включаються знання як про фактичні обставини справи, так і юридичні факти, правовідносини. Істина в умовах змагального процесу характеризується як ймовірне знання про юридично значущі обставини справи [6, с. 5].

О. В. Рожнов, розглядаючи оперативність у цивільному процесуальному праві, інтерпретує її як невід'ємну вимогу досягнення ефективності правосуддя, здатного забезпечити стандарти судового захисту прав людини. Зміст принципу оперативності становить вимога швидкого розгляду цивільної справи та винесення законного судового рішення [7, с. 6, 7].

А. В. Андрушко аналізує принцип диспозитивності як основоположний у системі принципів цивільного процесуального права, що характеризує специфіку цієї галузі права, який проходить такі етапи в своєму становленні та розвитку принципу диспозитивності: виникнення ідей про правосуддя в цивільних справах; формування змісту принципу диспозитивності [8, с. 4-5].

Дисертація О. В. Шутенко також була присвячена актуальним проблемам диспозитивності в цивільному судочинстві. У роботі аргументується, що принцип диспозитивності цивільного процесуального права є головним принципом цієї галузі права. Диспозитивність властива цивільному процесуальному праву в силу характеру й особливостей цивільних процесуальних правовідносин, вона визначає основні інститути цивільного процесуального права. Тому принцип диспозитивності додатково до предмета й методу цивільного процесуального права має для цієї галузі індивідуалізуюче значення [9, с. 3-4].

М. М. Ясинок відзначає особливості реалізації принципів уності, безпосередності та безперервності, їх вплив на законність та обґрунтованість судових рішень. Учений обґрунтовує, що прин-

ципи усності, безпосередності та безперервності є: а) міжгалузевими; б) закріпленими в законодавстві про цивільне судочинство; в) функціональними; г) основоположними [10, с. 6].

Принцип гласності цивільного процесу став предметом дослідження В. О. Работинської. Сутність «гласності цивільного процесу» вчена-процесуаліст розкриває через систему ознак, які характеризують це правове явище. До них слід віднести: відкритість цивільного процесу; отримання інформації учасниками процесу та публікою; використання для поширення інформації з цивільної справи процесуально-правових (для учасників цивільного процесу та публіки) та матеріально-правових (для публіки) засобів; офіційний характер поширення інформації з цивільної справи [11, с. 197].

У 2012 році Г. П. Тимченко запропонував авторську концепцію принципів судочинства, в основі якої – необхідність пошуку об'єктивних критеріїв спільності та відмінності цивільного та адміністративного судочинства, система теоретичних знань і понять, прикладний характер їх використання, виявлення правової природи принципів, їх кількісний склад і класифікація, генезис і розвиток, зміст і реалізація в нормативній моделі процесуальної діяльності [12, с. 5].

В. А. Кройтор визначає сутнісні ознаки моделі трансформації системи принципів цивільного судочинства: розумінням сутності принципів цивільного судочинства з позицій природно-позитивістського праворозуміння; співвідношенням та реалізацією загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права та принципів, закріплених у національному законодавстві; функціональним призначенням принципів цивільного судочинства, яке виявляється в правотворчій та правозастосовній діяльності; підвищення ефективності правового регулювання за допомогою потенціалу принципів цивільного судочинства шляхом наділення їх якістю самостійного нормативного регулятивного засобу [13, с. 5].

Дослідження С. С. Дронова пов'язане з визначенням темпоральних принципів цивільного судочинства України. Під темпоральними принципами цивільного судочинства пропонується розуміти керівні нормативні засади цивільного процесуального законодавства, що мають фундаментальний та універсальний характер, встановлюючи найбільш значущі часові орієнтири для

здійснення цивільного судочинства в цілому та вчинення окремих процесуальних дій зокрема [14, с. 4].

Принцип верховенства права у цивільному судочинстві став предметом дослідження Т. А. Цувіної, яка доводить, що принцип верховенства права в цивільному судочинстві має досліджуватися в міжнародно-правовому дискурсі захисту прав людини з урахуванням особливостей сфери здійснення правосуддя в цивільних справах. Принцип верховенства права розглядається як мета-принцип, що об'єднує: а) підпринципи, що забезпечують процесуальні характеристики верховенства права та є основою поняття належної судової процедури (доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду, право бути почутим); б) підпринципи, що визначають сталість правозастосування під час здійснення правосуддя в цивільних справах, до яких належать законність і правова визначеність; в) підпринцип, що забезпечує дотримання балансу приватних і публічних інтересів під час здійснення правосуддя і легітимність обмежень прав людини, яким є пропорційність [15, с. 7].

Дисертація О. Д. Король присвячена принципу співробітництва суду і сторін у цивільному судочинстві. Принцип співробітництва визначається як загальне зобов'язання сторін та суду діяти в ході розгляду справи узгоджено для досягнення ефективного захисту прав та здійснення судочинства своєчасно, а також їх спільна відповідальність за ухвалене в результаті рішення та його виконання [16, с. 34].

В. Б. Яцина досліджує принцип судового керівництва в цивільному судочинстві. Під принципом судового керівництва пропонується розуміти закріплені в нормах цивільного процесуального законодавства найбільш загальні (основоположні, фундаментальні) положення здійснення правосуддя в цивільних справах, які відображають специфіку його стадій, інститутів, особливості процесуальної діяльності суду й усіх інших учасників процесу та законності правового регулювання здійснення правосуддя у сфері наділення суду певними дискреційними повноваженнями, спрямованими на керування (планування, організацію та контроль) судовим процесом [17, с. 19].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що принципи цивільного процесу залишаються серед актуальних тем наукових

досліджень. З одного боку, це підкреслює значущість пізнання основних характеристик цивільної процесуальної діяльності, а з іншого – виокремлення дедалі нових принципів може свідчити про концептуально незавершений характер правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин. Тому питання сучасної системи принципів цивільного судочинства мають першорядне значення.

Вчені-процесуалісти виявили підвищений дослідницький інтерес до формулювання поняття «принцип цивільного судочинства», звернули увагу на тісні взаємозв'язки, які існують у системі основоположних засад цивільної процесуальної діяльності, на можливості їх класифікації. Позитивну роль, в аспекті розвитку цивільного процесуального законодавства та сталої практики правозастосування, відіграли дослідження функціональних принципів цивільного процесу (диспозитивності, змагальності, об'єктивної або судової істини). Особливе значення, в річці європеїзації цивільного процесу, мали дослідження принципу верховенства права і темпоральних принципів цивільного судочинства. Тенденції розвитку цивільного процесуального законодавства пов'язані також із визначенням ролі суду в цивільному процесі та моделями судового керівництва процесом тощо.

Водночас, незважаючи на проведену роботу, було б перебільшенням стверджувати, що проблематика принципів себе вичерпала. Конституційна реформа правосуддя зумовлює необхідність пошуку нових підходів до закріплення принципів у галузевому законодавстві. На зміну усталеним теоретичним концепціям розуміння принципів мають прийти прикладні дослідження, що вирішують проблеми їх реалізації та визначають шляхи усунення недоліків нормативної регламентації. У цьому плані, на нашу думку, проблематика конституційних принципів цивільного судочинства має значний потенціал. З огляду на сучасний стан наукової розробленості питань, що розглядаються, є певні підстави вважати, що розпочаті дослідження в обраному напрямі мають бути продовжені.

1. Мамницький В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве: дис... канд. юрид. н. Харьков, 1995. 177 с. 2. Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: автореф. дис... канд. юрид. н. Київ, 1999. 17 с. 3. Волосенко С. О. Принципи

змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України: автореф. дис... канд. юрид. н. Київ, 2010. 19 с. **4.** Неклеса Ю.В. Принцип змагальності та диспозитивності у цивільному процесі України: автореф. дис... канд. юрид. н. Одеса, 2011. 20 с. **5.** Омельченко М. П. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України: автореф. дис... канд. юрид. н. Київ, 1996. 24 с. **6.** Завгородня А. О. Встановлення істини у цивільному судочинстві: автореф. дис... канд. юрид. н. Харків, 2016. 20 с. **7.** Рожнов О.В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві: автореф. дис... канд. юрид. н. Харків, 2000. 20 с. **8.** Андрушко А.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: автореф. дис... канд. юрид. н. Київ, 2002. 17 с. **9.** Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві: автореф. дис... канд. юрид. н. Харків, 2003. 19 с. **10.** Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: автореф. дис... канд. юрид. н. Харків, 2004. 20 с. **11.** Работинська В.О. Принцип гласності цивільного процесу: дис... канд. юрид. н. Ужгород, 2017. 252 с. **12.** Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис... докт. юрид. н. Київ, 2012. 40 с. **13.** Кройтор В. А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства: автореф. дис... докт. юрид. н. Харків, 2021. 40 с. **14.** Дронов С. С. Темпоральні принципи цивільного судочинства України: автореф. дис... канд. юрид. н. Київ, 2019. 20 с. **15.** Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: автореф. дис... докт. юрид. н. Харків, 2021. 39 с. **16.** Король О.Д. Принцип співробітництва суду і сторін в цивільному судочинстві: дис... канд. юрид. н. Київ, 2021. 238 с. **17.** Яцина В. Б. Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві: дис ... докт. філософії. Харків, 2023. 265 с.

References

1. Mamnytskyi V. Yu. Pryntsyp sostizyatel'nosti v hrazhdanskom sudoproizvodstve : dys... канд. yuryd. n. Kharkov, 1995. 177 s. **2.** Nemyrovska O. V. Pryntsyp zmahalnosti storin ta yoho realizatsiia v sudovii praktytsi: avtoref. dys... канд. yuryd. n. Kyiv, 1999. 17 s. **3.** Volosenko S.O. Pryntsypy zmahalnosti ta ob'iektyvnoi istyny u tsyvilnomu protsesi ukrainy: avtoref. dys... канд. yuryd. n. Kyiv, 2010. 19 s. **4.** Neklesa Yu.V. Pryntsyp zmahalnosti ta dyspozytyvnosti u tsyvilnomu protsesi Ukrainy: avtoref. dys... канд. yuryd. n. Odesa, 2011. 20 s. **5.** Omelchenko M. P. Pryntsyp obiektyvnoi istyny tsyvilnoho protsesualnoho prava Ukrainy: avtoref. dys... канд. yuryd. n. Kyiv, 1996. 24 s. **6.** Zavhorodnia A. O. Vstanovlennia istyny u tsyvilnomu sudochynstvi: avtoref. dys... канд. yuryd. n. Kharkiv, 2016. 20 s. **7.** Rozhnov O.V. Pryntsyp operatyvnosti v tsyvilnomu protsesualnomu pravi: avtoref. dys.. канд. yuryd. n. Kharkiv, 2000. 20 s. **8.** Andrushko A.V. Pryntsyp dyspozytyvnosti tsyvilnoho protsesualnoho prava Ukrainy: avtoref. dys... канд. yuryd. n. Kyiv, 2002. 17 s. **9.** Shutenko O. V. Problemy dyspozytyvnosti v tsyvilnomu

sudochynstvi: avtoref. dys... kand. yuryd. n. Kharkiv, 2003. 19 s. **10.** Yasynok M. M. Pryntsypy usnosti, bezposerednosti ta bezperernosti u tsyvilnomu sudochynstvi: avtoref. dys. ... kand. yuryd. n. Kharkiv, 2004. 20 s. **11.** Rabotynska V.O. Pryntsyp hlasnosti tsyvilnoho protsesu: dys... kand. yuryd. n. Uzhhorod, 2017. 252 s. **12.** Tymchenko H. P. Pryntsypy tsyvilnoho ta administratyvnoho sudochynstva v Ukraini: problemy teorii i praktyky: avtoref. dys... dokt. yuryd. n. Kyiv, 2012. 40 s. **13.** Kroitor V. A. Teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannia ta funktsionuvannia systemy pryntsyypiv tsyvilnoho sudochynstva: avtoref. dys... dokt. yuryd. n. Kharkiv, 2021. 40 s. **14.** Dronov S. S. Temporalni pryntsypy tsyvilnoho sudochynstva Ukrainy: avtoref. dys... kand. yuryd. n. Kyiv, 2019. 20 s. **15.** Tsuvina T. A. Pryntsyp verkhovenstva prava u tsyvilnomu sudochynstvi: teoretyko-prykladne doslidzhennia: avtoref. dys... dokt. yuryd. n. Kharkiv, 2021. 39 s. **16.** Korol O.D. Pryntsyp spivrobitnytstva sudu i storin v tsyvilnomu sudochynstvi: dys... kand. yuryd. n. Kyiv, 2021. 238 s. **17.** Yatsyna V.B. Pryntsyp sudovoho kerivnytstva v tsyvilnomu sudochynstvi: dys ... dokt. filosofii. Kharkiv, 2023. 265 s.

Lysiuk Yaroslav. National Doctrine of Principles of Civil Procedure: a Brief Overview of the Current Status

The article thoroughly examines the scientific achievements of a number of national civil procedure scholars from the period of Ukraine's independence to the present. The analysis focuses on the doctrine of the principles of civil procedure. The author reveals the content of the following principles: adversariality, objective truth, dispositivity, efficiency, orality, immediacy, continuity, publicity, temporality, rule of law, cooperation of the court and the parties, and judicial management.

Each of these principles reveals a separate issue, which provides further opportunities for improvement, identifying new areas for future research on justice in civil cases, and identifying the origins and patterns of further development of national scientific schools of civil procedural law.

Among all the research material of various scholars, it should be noted that scholars have tried to reflect the meaning of the concept of principles of civil procedure and their manifestation. Almost every researcher provided a definition of the principles of civil procedure and explained their categorical importance. It is worth agreeing that the principles of civil procedure are manifested as a category of subconsciousness, which is enshrined in the law, determines its regulatory provisions, which determine the formation and prospects for the development of this branch of law.

The principle of the rule of law deserves special attention, which should be viewed through the prism of improving domestic legislation in line with the legislation of the EU countries, and which is also manifested through international legal acts.

Although scholars have achieved the desired result in their dissertation research and justification of their work on the principles of civil procedure, in

our opinion, the issue of constitutional principles of civil procedure is not sufficiently developed and requires further improvement. We propose to look at the problem of the absence of a coherent and balanced system of civil justice principles. Since the influence of the principles on civil proceedings is quite significant, the effectiveness of justice directly depends on the quality of interpretation of each individual principle in the rules of civil procedure.

Key words: principles of civil proceedings, national doctrine, civil procedure, current state of proceedings, legislation.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ПЕНСІЇ У СОЛІДАРНІЙ СИСТЕМІ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

Здійснено дослідження правових аспектів та механізму визначення розміру пенсії у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування як основи пенсійного забезпечення в Україні. Детально проаналізовано ключові законодавчі акти, що регулюють дану сферу, а також практичні аспекти застосування відповідних норм. Особливу увагу приділено проблемам та викликам, з якими стикається система, зокрема питанням справедливості та адекватності пенсійних виплат. Запропоновано можливі шляхи вдосконалення правового регулювання, які сприятимуть підвищенню адекватності та справедливості формули визначення розміру пенсії, шляхом збільшення питомої ваги страхового стажу в тому числі і понаднормового при обчисленні розміру пенсії.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, пенсія, показник середньої заробітної плати, соціальне забезпечення, розмір пенсії, страховий стаж.

Khomych Ivan. Legal aspects of calculation of the pension in the solidarity system of mandatory state pension insurance in Ukraine

The article investigates the legal aspects and mechanisms for calculation the amount of pensions in the solidary system of mandatory state pension insurance as the basis for pension provision in Ukraine. It thoroughly analyzes key legislative acts regulating this area, as well as practical aspects of applying the relevant norms. Special attention is given to the problems and challenges faced by the system, particularly issues of fairness and adequacy of pension payments. Possible ways to improve legal regulation are proposed, which will contribute to enhancing the adequacy and fairness of the pension calculation formula by increasing the specific weight of insurance experience, including overtime, in calculating the pension amount.

© *ХОМИЧ Іван Олександрович* – аспірант відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0001-0822-2084; e-mail: i0969617874@gmail.com

Key words: *pension provision, mandatory state pension insurance, pension, pension recalculation, average wage index, social security, pension amount, qualifying period.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціального та економічного розвитку України питання ефективності функціонування системи державного пенсійного страхування набуває особливої актуальності. Пенсійне забезпечення є неодмінною складовою соціального захисту населення, спрямованого на забезпечення гідного рівня життя людей похилого віку. На тлі економічних, демографічних та політичних змін у країні важливо постійно аналізувати та оновлювати правові норми, що регулюють цю важливу сферу. Згідно з останніми статистичними даними середній розмір пенсії в Україні становить близько 40% від середньої заробітної плати, що є одним із найнижчих показників у Європі. Таке співвідношення викликає значні занепокоєння щодо справедливості та достатності пенсійних виплат, що ставить перед системою державного пенсійного страхування в Україні серйозні виклики. Система, як солідарна, має вирішити питання балансу між внесками та виплатами, адаптації до демографічних змін, а найголовніше – забезпечення справедливого обчислення розміру пенсій, що безпосередньо впливає на добробут пенсіонерів та сприйняття справедливості в суспільстві. Осмислення правових аспектів визначення розміру пенсії у такій системі набуває не лише теоретичного, а й практичного значення, підкреслюючи необхідність глибокого аналізу та пошуку оптимальних рішень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В юридичній літературі зазначена проблематика частково розглядалася у працях таких учених-юристів як В. М. Андріїв, Н. Б. Болотіна, С. Я. Вавженчук, В. С. Венедіктов, С. В. Венедіктов, С. В. Вишновецька, Т. З. Герасимів, І. В. Зуб, І. П. Жигалкін, М. І. Іншин, В. Л. Костюк, С. С. Лукаш, А. Р. Мацюк, П. Д. Пилипенко, С. В. Попов, С. М. Прилипко, О. І. Процевський, С. М. Синчук, Я. В. Сімутіна, Б. І. Сташків, О. В. Тищенко, Г. А. Трунова, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, М. М. Шумило, Л. П. Шумна, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко та ін. Попри вагомий доробок учених у цій сфері треба зазначити, що питання правових аспектів визначення розміру пенсії у солідарній системі державного пенсій-

ного страхування та пошук ефективних інструментів його удосконалення в Україні потребують ґрунтовних подальших досліджень.

Метою статті є всебічний аналіз правових аспектів визначення розміру пенсії у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування в Україні. Стаття покликана виявити основні проблеми та недоліки наявного механізму, а також запропонувати конкретні шляхи їх вирішення з метою підвищення ефективності та справедливості пенсійних виплат.

Методологічною основою статті є діалектичний підхід, а також система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціалізованих принципів і методів, зокрема принципи об'єктивності, детермінізму, плюралізму та системності; формально-логічний, структурно-функціональний, герменевтичний та інші.

Виклад основного матеріалу. Формування пенсійної системи України було розпочато у 1991 р. із прийняттям Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5.11.1991 № 1788-XII [1]. Відповідно до цього закону пенсія за віком призначалася в розмірі 55 відсотків заробітку. За кожний повний рік роботи понад 25 років чоловікам і 20 років жінкам було передбачене збільшення пенсії на 1 відсоток заробітку. Водночас розмір пенсії за віком не міг перевищувати 75 відсотків, а в деяких окремих випадках – 85 відсотків заробітку. Середньомісячний фактичний заробіток для обчислення пенсій брався (за вибором того, хто звернувся за пенсією) за 24 останніх календарних місяці роботи поспіль перед зверненням за пенсією або за будь-які 60 календарних місяців роботи поспіль протягом усієї трудової діяльності перед зверненням за пенсією, незалежно від наявних перерв у роботі. Максимальний розмір пенсії не міг перевищувати трьох, а для деяких категорій осіб – чотирьох мінімальних пенсій за віком.

У 2004 р. запроваджено в Україні трирівневу пенсійну систему відповідно до міжнародних стандартів і досвіду розвинених країн, оскільки набули чинності два пенсійні закони – Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058-IV [2] та «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р. № 1057-IV. Відповідно до прийнятих законів система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів. Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується

на засадах солідарності і субсидування, здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду України. Другий рівень – накопичувальна система. Вона передбачає накопичення коштів застрахованих осіб у накопичувальному фонді на їх особовому рахунку та здійснення подальших пенсійних виплат із цих фондів. Накопичені кошти виплачуються лише особі, якій належить рахунок. Джерелами формування пенсійних виплат є обов'язкові пенсійні внески та інвестиційний дохід [3]. Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень із метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. Джерелами формування пенсійних виплат на цьому рівні пенсійного забезпечення є індивідуальні або корпоративні внески та інвестиційний дохід.

Другий і третій рівні є досить схожими за своєю суттю, адже обидва передбачають накопичення, але відмінність полягає в характері сплати пенсійних внесків. На другому рівні сплата внесків є обов'язковою, а на третьому – сплата має відбуватися добровільно [4].

Солідарна та накопичувальна системи, тобто перші два рівні, становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Другий і третій рівні, своєю чергою, – систему накопичувального пенсійного забезпечення [5].

Нині в Україні функціонує солідарна пенсійна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, накопичувальну складову так і не запроваджено, а третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення – розвивається дуже повільно у зв'язку з економічними кризами, низьким рівнем доходів працюючого населення, недовірою до недержавних фінансових установ.

Законом № 1058-IV були запроваджені такі нововведення щодо правового регулювання визначення розміру пенсії: встановлено новий механізм залежності розміру пенсії від тривалості страхового стажу та розміру заробітку, обчислення страхового стажу із введенням коефіцієнта страхового стажу, а також заробітку для нарахування пенсії з урахуванням коефіцієнта заробітної плати; знято

максимальне обмеження розміру пенсій; запроваджено нарахування пенсій на підставі даних системи персоналізованого обліку.

1 жовтня 2011 р. набрав чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8.07.2011 № 3668-VI [6]. Ним встановлено обмеження максимального розміру пенсії, який не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, котрі втратили працездатність.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення пенсій» від 3.10.2017 № 2148-VIII було «осучаснено» пенсії за рахунок однакового для всіх показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії, та знижено коефіцієнт вартості одного року стажу для призначення пенсій з 1,35% до 1% [7].

Незважаючи на певні досягнення у проведених реформаціях, головного вони так і не змогли забезпечити – рівень пенсійного забезпечення громадян-пенсіонерів не наблизився до європейських стандартів, а бюджет Пенсійного фонду України залишився незбалансованим.

Згідно з офіційною інформацією на веб-сайті Пенсійного фонду України станом на 1 квітня 2024 р. в Україні обліковується 10 154 705 пенсіонерів, середній розмір призначеної пенсійної виплати становить 5743,27 грн, при цьому цей показник найнижчий у Тернопільській області та дорівнює 4399,66 грн, а найвищий у м. Києві – 7847,68 гривень. Питома вага пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій у загальній їх чисельності: пенсію в розмірі до 3000 грн отримують 26,8 %, від 3001 до 4000 грн – 17,3 %, від 4001 до 5000 грн – 18,6 %, від 5001 до 10000 грн – 25,2 %, понад 10000 грн – 12,1 % [8].

Показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до Закону № 1058-IV враховується для обчислення пенсії, за 2023 р. становить 14308,46 гривень [9]. Отже, виходячи із середнього розміру пенсійної виплати на березень 2024 р. та середньої заробітної плати по Україні за 2023 р. коефіцієнт заміщення заробітної плати в розмірі пенсії становить трохи більше 40 % ($5743,27 / 14308,46 * 100 = 40,13$).

Станом на сьогодні правове регулювання обчислення розміру пенсії у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування здійснюється статтями 25, 27-29, 33, 37, 40, 42 Закону № 1058-IV. В зазначеному Законі передбачені такі види пенсій: за віком, по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника. В даній статті ми детально дослідимо положення законодавства щодо обчислення саме розміру пенсії за віком, адже розмір пенсії по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника – це завжди певний відсоток від розміру пенсії за віком. Тобто пенсія за віком є базовою для обчислення розміру пенсії по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника.

Розмір пенсії за віком в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування обчислюється відповідно до формули, яка міститься в статті 27 Закону № 1058-IV. З першого погляду формула є нескладною і розмір пенсії визначається шляхом множення середньомісячної заробітної плати пенсіонера на коефіцієнт його страхового стажу. Якщо ж зануритися у процес визначення пенсії глибше, то її розрахунок достатньо складний.

На основний розмір пенсії впливають такі показники: коефіцієнт страхового стажу; коефіцієнт заробітної плати (доходу) та середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії. Коефіцієнти страхового стажу та заробітної плати – це індивідуальні (персоналізовані) для кожного пенсіонера дані. Середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії, – це статистичний показник, однаковий для всіх пенсіонерів. Розрахунок показника середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до Закону № 1058-IV враховується для обчислення пенсії, здійснюється Пенсійним фондом України за інформацією Державної податкової служби України, наданою в порядку міжвідомчого обміну. До зазначеної інформації, зокрема, належать дані звітності страхувальників про заробітну плату (дохід), на яку нараховується єдиний внесок, та середньооблікову чисельність штатних працівників, зайнятих на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності та у фізичних осіб – підприємців та у осіб, які проводять незалежну професійну діяльність.

Порядок визначення заробітної плати (доходу) для обчислення пенсії врегульований статтею 40 Закону № 1058-IV, відповідно до частини першої якої враховується заробітна плата (дохід) за весь період страхового стажу, починаючи з 1 липня 2000 р. Як бачимо, пенсія обчислюється з усієї заробітної плати особи за період її участі в загальнообов'язковому державному пенсійному страхування, а не за будь-які 60 календарних місяців чи менший період, як це було визначено Законом України «Про пенсійне забезпечення». Відповідно до чинного порядку за бажанням пенсіонера можна лише додатково врахувати заробітну плату (дохід) за будь-які 60 календарних місяців страхового стажу поспіль по 30 червня 2000 р. незалежно від перерв, якщо вона підтверджена первинними документами.

Визначення заробітної плати для обчислення пенсії здійснюється шляхом співставлення (порівняння, співвідношення) офіційної заробітної плати (доходу) застрахованої особи в конкретному місяці зі середньою заробітною платою (доходом) в Україні за цей самий місяць. Таким чином визначається коефіцієнт заробітної плати (доходу) застрахованої особи за кожний місяць страхового стажу. Далі потрібно додати всі коефіцієнти разом та отриману суму поділити на загальну кількість місяців страхового стажу.

Також слід звернути увагу на те, що абзацом третім частини першої статті 40 Закону № 1058-IV передбачено, що з періоду, за який враховується заробітна плата (дохід) для обчислення пенсії, за вибором пенсіонера виключається періоди до 60 календарних місяців, але не більше як 10 % тривалості страхового стажу, коли особа отримувала найнижчу заробітну плату (дохід). На практиці ця процедура називається оптимізацією, і вона призводить до збільшення показника індивідуального коефіцієнта заробітної плати, що в підсумку позитивно позначається на розмірі пенсії, збільшуючи його.

Отриманий показник індивідуального коефіцієнта заробітної плати потрібно помножити на середню заробітну плату (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії. Так ми отримаємо заробітну плату (дохід) для обчислення пенсії.

Відповідно до частини першої статті 25 Закону № 1058-IV для визначення коефіцієнта страхового стажу потрібно суму місяців страхового стажу поділити на 1200 (100 % помножити на 12).

До 1 жовтня 2017 р. кожний рік страхового стажу мав величину оцінки 1,35, а після цієї дати – 1. Це призвело до того, що питома вага страхового стажу в розмірі пенсії суттєво знизилася, і навпаки, зросло «значення» заробітної плати. Тому після цієї дати непоодинокі випадки, коли при наявності у пенсіонера тривалого стажу, наприклад 35 років і більше, але у зв'язку з невисокими доходами впродовж життя такому пенсіонеру може бути призначено мінімальну пенсію, що аж ніяк не відповідає принципу справедливості.

Варто звернути увагу, що як і в Законі України «Про пенсійне забезпечення», так і в Законі № 1058-IV визначено, що коефіцієнт страхового стажу не може перевищувати 0,85. Тобто в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування розмір пенсії за віком не може перевищувати 85 % середньої заробітної плати пенсіонера.

Нижче наведений приклад обчислення основного розміру пенсії за віком відповідно до положень Закону № 1058-IV. При стажі 35 років у чоловіка, якому виповнилося 60 років в 2024 р., пенсія буде розраховуватися наступним чином:

коефіцієнт страхового стажу: $35 \text{ років} \times 12 \text{ місяців} = 420 / (100 \% \times 12) = 0,35$;

якщо у цього чоловіка в середньому з 1 липня 2000 р. по день призначення пенсії заробітна плата була в 1,5 раза вища за середню заробітну плату по Україні, то його коефіцієнт заробітку становитиме 1,5;

заробітна плата (дохід), з якої обчислюється його пенсія, визначена відповідно до статті 40 Закону № 1058-IV, становить 1,5 x 13 559,41 грн (середня заробітна плата (дохід) в Україні, з якої сплачено страхові внески, за три календарні роки, що передують року звернення за призначенням пенсії, в даному випадку це за 2021-2023 рр.) = 20339,12 гривень;

Отже, розмір пенсії становить: $20339,12 \text{ грн} \times 0,35 = 7118,69 \text{ гривень}$.

Варто зазначити, що з 1 жовтня 2011 р. максимальний розмір пенсії, обчисленої відповідно до Закону № 1058-IV (з урахуван-

ням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством, крім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність. Станом на квітень 2024 р. це 23610 гривень. Водночас Законом також встановлено, що мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом (станом на квітень 2024 р. – 2361 грн).

Абзацом другим частини першої статті 28 Закону 1058-IV встановлено, що за кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1 відсоток розміру пенсії, обчисленої відповідно до статті 27 цього Закону, але не більш як на 1 відсоток мінімального розміру пенсії за віком, передбаченого абзацом першим цієї частини. Наявний в особи понаднормовий страховий стаж не може бути обмежений.

Що це означає на практиці? Формулювання «але не більш як на 1 відсоток мінімального розміру пенсії за віком, передбаченого абзацом першим цієї частини» призводить до того, що збільшення пенсії за кожний рік понаднормового стажу обмежується розміром прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Варто зазначити, що в частині другій статті 19 Закону України «Про пенсійне забезпечення» містилася така правова норма: «За кожний повний рік роботи понад 25 років чоловікам і 20 років жінкам пенсія збільшується на 1 процент заробітку, але не менш як на 1 процент мінімального розміру пенсії». Якщо порівняти ці дві норми права, то остання більш «вигідна» для пенсіонера, ніж та, що застосовується на сьогоднішній день і закріплена в абзаці другому частини першої статті 28 Закону № 1058-IV. Станом на квітень 2024 р. 1 % від мінімального розміру пенсії за віком дорівнює 23,61 гривні. Тобто якщо особа має 10 років понаднормового стажу, доплата становитиме 236,10 гривень.

На нашу думку, слід збільшити “цінність” (значення) понаднормового стажу в розмірі пенсії. Для цього з абзацу другого частини першої статті 28 Закону № 1058-IV потрібно виключити наступний

текст: «але не більш як на 1 відсоток мінімального розміру пенсії за віком, передбаченого абзацом першим цієї частини» та викласти його в наступній редакції: «За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1 відсоток розміру пенсії, обчисленої відповідно до статті 27 цього Закону. Наявний в особи понаднормовий страховий стаж не може бути обмежений». Також варто розглянути можливість встановлення вищого відсотку збільшення пенсії за кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам. Наприклад, рахувати понаднормовий стаж із коефіцієнтом збільшення в 2 рази. Такий підхід допоможе усунути диспропорцію між значенням заробітної плати та тривалістю страхового стажу при обчисленні розміру пенсії.

З 1 січня 2018 р. у Законі № 1058-IV міститься положення, згідно з яким для осіб, які досягли віку 65 років, мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі 40 відсотків мінімальної заробітної плати, визначеної законом про Державний бюджет України на відповідний рік, але не менше прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом. Слід зазначити, що ця норма була введена Законом № 2148-VIII на виконання взятих на себе Україною зобов'язань у зв'язку з ратифікацією Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» [10].

Згідно з Додатком до Розділу IX «Періодичні виплати типовому бенефіціарію» Конвенції мінімальний розмір пенсійної виплати особам, які досягли 65 років, не може бути меншим, ніж 40 % заробітної плати. Звертаємо увагу, що в Конвенції не йдеться про мінімальну заробітну плату, але в Закон №1058-IV було введено саме таке положення.

Вбачається, що в даній ситуації з метою реальної імплементації норм Конвенції в національне законодавство в частині встановлення нижньої межі розміру пенсійної виплати зазначеній категорії осіб слід було застосувати такий підхід, котрий законодавець використав в абзаці третьому статті 28 Закону №1058-IV, якою визначено, що пенсії особам, на яких поширюється дія Закону України «Про підвищення престижності шахтарської праці», та працівникам, зайнятим повний робочий день під землею обслуговуванням

зазначених осіб, за наявності спеціального стажу пенсія призначається у розмірі 80 відсотків заробітної плати (доходу) застрахованої особи, визначеної відповідно до статті 40 цього Закону, з якої обчислюється пенсія. Тобто 40 % слід вираховувати не від мінімальної заробітної плати, а заробітної плати (доходу) пенсіонера, з якого обчислюється розмір пенсії. Такий підхід однозначно б відповідав змісту та меті відповідного положення в Конвенції.

Законом №1058-IV також передбачено підвищення до розміру пенсії за віком у разі відстрочення виходу на пенсію. Особі, яка набула право на пенсію за віком відповідно до цього Закону, але після досягнення пенсійного віку виявила бажання працювати і одержувати пенсію з більш пізнього віку, пенсія за віком призначається з підвищенням розміру пенсії на 0,5% – за кожний повний місяць страхового стажу, починаючи з місяця, наступного за місяцем досягнення пенсійного віку у разі відстрочення виходу на пенсію на строк до 60 місяців, та на 0,75% – за кожний повний місяць страхового стажу, починаючи з місяця, наступного за місяцем досягнення пенсійного віку в разі відстрочення виходу на пенсію на строк понад 60 місяців. Тобто якщо особа вийде на пенсію на 5 років пізніше, ніж у неї виникло таке право, то розмір її пенсії збільшиться на 30 %. Наразі відсутня статистика щодо того, скільки пенсіонерів скористалися цією нормою, проте звичайний математичний розрахунок свідчить про те, що пенсіонеру не вигідно відтерміновувати свій вихід на пенсію. Наприклад, якби особа вийшла на пенсію в 60 років, розмір пенсії становив би 5000 гривень. За умови відстрочення виходу на пенсію на 5 років, розмір пенсії збільшиться на 30 % та становитиме 6500 грн. За 5 років пенсіонер при розмірі пенсії 5000 грн одержав би 300000 грн (5000 грн x 12 x 5). Якщо він погоджується на більш пізній вихід на пенсію в 65 років, то збільшення пенсії на 30 % компенсує недоотриману суму в розмірі 300000 грн лише через 16,6 року (300000 / 1500 грн). Дані розрахунки проведені без урахування збільшення пенсії при проведенні щорічної індексації, що може навіть збільшити період «окупності» більш пізнього виходу на пенсію.

Відповідно до Закону №1058-IV пенсія по інвалідності залежно від групи інвалідності призначається в таких розмірах: особам з інвалідністю I групи – 100 відсотків пенсії за віком; особам з інвалідністю II групи – 90 відсотків пенсії за віком; особам з інвалід-

ністю III групи – 50 відсотків пенсії за віком, обчисленої відповідно до статей 27 і 28 цього Закону. Пенсія у зв'язку із втратою годувальника призначається в розмірі: на одного непрацездатного члена сім'ї – 50 відсотків пенсії за віком померлого годувальника; на двох та більше непрацездатних членів сім'ї – 100 відсотків пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними рівними частками.

Нині в Україні є соціальний запит на приведення норм законодавства, що регулює обчислення розміру пенсії, до європейських стандартів, адже навіть без соціальних досліджень та опитувань очевидно, що більшість пенсіонерів не задоволені розміром своєї пенсії. Формула, відповідно до якої визначається розмір пенсії солідарної системи державного пенсійного страхування, є недосконалою, особливо в частині врахування страхового стажу. Це призводить до ситуацій, за яких пенсіонеру навіть із дуже тривалим стажем, але з низькими офіційними доходами, органи Пенсійного фонду України досить часто призначають пенсію, розмір якої близький до мінімального – такого ж, який призначається особам з мінімальним стажем. Складеться ситуація, що ті особи, які працювали не менше 35 років, з їх доходів сплачувалися соціальні внески, і ті, що взагалі не працювали або працювали нелегально, нічого не сплачуючи, – отримують однакові за розміром пенсії. Ми вбачаємо саме в цьому один з основних аспектів, який потребує відповідних змін у правому регулюванні.

Висновки. Підсумовуючи все вищезазначене, доходимо висновку, що чинна формула обчислення розміру пенсії у солідарній пенсійній системі України має суттєві недоліки, що не завжди забезпечує справедливе та адекватне пенсійне забезпечення для всіх категорій громадян. Встановлення пенсій на рівні 40% від середньої заробітної плати не відповідає реальним потребам пенсіонерів та не забезпечує їм достатнього рівня життя.

На основі проведеного аналізу та дослідження пропонуємо наступні рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання визначення розміру пенсій у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування в Україні.

1. Підвищити «цінність» (значення) понаднормового стажу в розмірі пенсії. Для цього з абзацу другого частини першої статті 28 Закону №1058-IV потрібно виключити наступний текст: «але

не більш як на 1 відсоток мінімального розміру пенсії за віком, передбаченого абзацом першим цієї частини» та викласти його в наступній редакції: «За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1 відсоток розміру пенсії, обчисленої відповідно до статті 27 цього Закону. Наявний в особи понаднормовий страховий стаж не може бути обмежений». Також у даному контексті варто розглянути можливість встановлення вищого відсотка збільшення пенсії за кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам.

2. Збільшити «питому вагу» страхового стажу в розмірі пенсії, що дозволить забезпечити диференціацію розміру мінімальної пенсійної виплати залежно від страхового стажу. Цього можна досягнути шляхом повернення величини оцінки одного року страхового стажу в розмірі 1,35, як це було закріплено в абзаці п'ятому частини першої статті 25 Закону №1058-IV в редакції, яка діяла до 1.10.2017. Як компромісний варіант можна розглянути встановлення величини оцінки одного року страхового стажу на рівні величини 1,35 не за весь період такого стажу, а за понаднормові роки.

Запровадження запропонованих змін у законодавстві підвищить ефективність та справедливність державного пенсійного забезпечення в Україні, сприятиме забезпеченню гідного рівня життя для пенсіонерів та зміцненню соціальної стабільності в країні.

1. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5.11.1991 № 1788-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text>. 2. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9.07.2003 № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>. 3. Булигіна А. В., Загорська Д. М. Пенсійний фонд України та вдосконалення пенсійного забезпечення. *Бізнес Інформ*. 2020. №7. С. 160–165. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-7-160-165>. 4. Минюк О. Ю., Минюк Д. І. Пенсійна реформа в Україні: реалії та вимоги сьогодення. *Повітряне і космічне право. Юридичний вісник*. 2017. № 1. С. 103–109. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2481/1/2315_IR.pdf. 5. Демченко К. І. Проблеми сучасного пенсійного забезпечення України та шляхи їх вирішення. *Актуальні наукові дослідження у сучасному світі*. 2017. Вип. 12. С. 80–85. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/365436.pdf>. 6. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи: Закон України від 8.07.2011 № 3668-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-17#Text>. 7. Про внесення

змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення пенсій: Закон України від 3.10.2017 № 2148-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19#Text>. **8.** Середній розмір призначеної пенсійної виплати та питома вага пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій у загальній їх чисельності станом на 1.04.2024. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2164518-serednij-rozmir-pryznachenoyi-pensijnoyi-vyplaty-ta-pytoma-vaga-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-misyachnyh-pensij-u-zagalnij-yih-chyselnosti-stanom-na-01-04-2024/>. **9.** Показник середньої заробітної плати за 2023 рік. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2158510-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2023-rik/>. **10.** Про мінімальні норми соціального забезпечення № 102: Конвенція Міжнародної організації праці, ухвалена на 35-й сесії Генеральної конференції Міжнародної організації праці 28 червня 1952 року в м. Женеві: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text

References

1. Pro pensiine zabezpechennia: Zakon Ukrainy vid 5.11.1991 № 1788-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12#Text>.
2. Pro zahalnooboviazkove derzhavne pensiine strakhuvannia: Zakon Ukrainy vid 9.07.2003 № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.
3. Bulyhina A. V., Zahorska D. M. Pensiinyi fond Ukrainy ta vdoskonalennia pensiinoho zabezpechennia. *Biznes Inform.* 2020. № 7. С. 160–165. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-7-160-165>.
4. Myniuk O. Yu., Myniuk D. I. Pensiina reforma v Ukraini: realii ta vymohy sohodennia. Povitriane i kosmichne pravo. *Yurydychnyi visnyk.* 2017. № 1. С. 103–109. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2481/1/2315_IR.pdf.
5. Demchenko K. I. Problemy suchasnoho pensiinoho zabezpechennia Ukrainy ta shliakhy yikh vyrishennia. *Aktualni naukovi doslidzhennia u suchasnomu sviti.* 2017. Vyp. 12. С. 80–85. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/365436.pdf>.
6. Pro zakhody shchodo zakonodavchoho zabezpechennia reformuvannia pensiinoi systemy: Zakon Ukrainy vid 8.07.2011 № 3668-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-17#Text>.
7. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv shchodo pidvyshchennia pensiy: Zakon Ukrainy vid 3.10.2017 № 2148-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-19#Text>.
8. Serednii rozmir pryznachenoi pensiinoi vyplaty ta pytoma vaha pensioneriv za rozmiramy pryznachenych misiachnykh pensii u zahalnij yikh chyselnosti stanom na 1.04.2024. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2164518-serednij-rozmir-pryznachenoyi-pensijnoyi-vyplaty-ta-pytoma-vaga-pensioneriv-za-rozmiramy-pryznachenyh-misyachnyh-pensij-u-zagalnij-yih-chyselnosti-stanom-na-01-04-2024/>.
9. Pokaznyk serednoi zarobitnoi platy za 2023 rik. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2158510-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2023-rik/>.
10. Pro minimalni normy sotsialnoho

zabezpechennia № 102: Konventsiiia Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi, ukhvalena na 35-y sesii Heneralnoi konferentsii Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi 28 chervnia 1952 roku v m. Zhenevi: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text

Khomych Ivan. Legal aspects of calculation of the pension in the solidarity system of mandatory state pension insurance in Ukraine

The article researches the legal aspects and the mechanism of calculation of the pension amount in the solidarity system of mandatory state pension insurance as the basis of pension provision in Ukraine.

The key legislative acts regulating this area are analyzed in detail, in particular the Law of Ukraine “On Mandatory State Pension Insurance” dated July 9, 2003 No. 1058-IV. It is noted that the basic amount of the pension is affected by the following indicators: the coefficient of insurance experience, the coefficient of wages (income) and the average wage (income) in Ukraine, from which insurance premiums were paid, for the three calendar years preceding the year of applying for a pension.

The practical aspects of the application of the relevant norms of the Law, which regulate the calculation of the amount of the pension, including the disability pension and the survivor’s pension, were studied. Particular attention is paid to the problems and challenges faced by the system, in particular, the issues of fairness and adequacy of pension payments.

Possible ways to improve legal regulation are proposed, which will contribute to increasing the adequacy and fairness of the formula for calculation the amount of the pension. In particular, it is proposed to return the assessment value of one year of insurance experience in the amount of 1.35 and to increase the basic amount of the pension by 1% for each year of overtime experience. These measures will contribute to increasing the efficiency and fairness of state pension provision in Ukraine, ensuring a decent standard of living for pensioners and strengthening social stability in the country.

Key words: pension provision, mandatory state pension insurance, pension, pension recalculation, average wage index, social security, pension amount, qualifying period.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

УДК 340.12 (045)

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-123

І. А. ПОЛОНКА

ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ ОБСТАВИН ФОРС-МАЖОРУ В АНГЛІЇ ТА США: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ПРЕЦЕДЕНТУ

Проаналізовано кримінальне та цивільне законодавство держав англо-американської правової сім'ї (Англія та США) щодо регламентації інституту непереборної сили (форс-мажор). Авторські пропозиції можуть бути корисними при удосконаленні інституту об'єктивно-протиправного діяння у даній сфері, а саме: а) для належного врегулювання інституту непереборної сили у вітчизняному цивільному праві законодавцю доцільно надати більш ґрунтовне поняття непереборної сили як обставини, що звільняє від відповідальності; розширити перелік її критеріїв; б) обставини, які виключають відповідальність, у випадку впливу на дії особи непереборної сили у вітчизняному кримінальному праві та праві англо-американської сім'ї децю схожі та потребують змін.

Ключові слова: невинувате діяння, непереборна сила, форс-мажор, казус, англо-американська правова сім'я, судовий прецедент.

Polonka Ivanna. The practice of using circumstances of force majeure in England and the USA: experience for Ukraine on the example of a precedent

The article analyzes the criminal and civil legislation of the states of the Anglo-American legal family (England and the USA) regarding the regulation

© ПОЛОНКА Іванна Анатоліївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін ПВНЗ «Буковинський університет»; ORCID: 0000-0001-8928-9098; e-mail: ivanka.polonka@gmail.com

of the institution of force majeure (force majeure). The author's proposals are derived, which may be useful in improving the institution of objectively illegal acts in this area, namely: a) for the proper regulation of the institution of force majeure in domestic civil law, it is advisable to provide the legislator with a more thorough concept of force majeure as a circumstance that exempts from responsibility; expand the list of its criteria; b) the circumstances that exclude responsibility in the case of influence on the actions of a person by force majeure in domestic criminal law and the law of Anglo-American countries are somewhat similar and require changes. Positive examples for imitation should be considered among the leading European states.

Key words: *innocent act, irresistible force, force majeure, cause, Anglo-American legal family, judicial precedent.*

Вступ. Глобальні євроінтеграційні перетворення в Україні зумовлюють необхідність прогресивного розвитку вітчизняної юриспруденції, в якій найважливіша роль повинна відводитися загальнотеоретичній науці, здатній на якісно новому рівні досягнути сутність державно-правових явищ.

Дослідження у галузі теорії права мають широкий пізнавальний характер. Однак, вивчаючи сферу знань, починаючи з високо-абстрактного осмислення правової дійсності й закінчуючи доктринальними уявленнями про реалії сучасної юридичної практики, ми оминаємо увагою найцінніше – власне призначення права, яке полягає у правовому регулюванні поведінки людей у суспільних відносинах. Тобто у процесі масштабного державно-правового реформування не слід забувати про людський фактор.

Реальною спробою заповнення цієї прогалини у даній галузі юридичного знання виступає теорія невинуватого діяння, одним із різновидів якого є суспільно шкідливе діяння, вчинене під впливом непереборної сили («форс-мажор»).

Утім у вітчизняній науці теорії права проблема визначення суті й критеріїв непереборної сили, юридичних наслідків її вияву, порядку встановлення фактичної наявності її впливу тощо не дістала належного висвітлення. Зокрема бракує наукових розвідок, присвячених порівняльно-правовому вивченню вказаного правового феномена.

Для вирішення цієї та низки інших проблем, що стосуються досліджуваного інституту, доцільним видається звернутися до досвіду зарубіжних країн. Особливий інтерес становить практи-

ка країн англо-американської правової системи з її унікальними поняттями і джерелами права та оригінальними у науковому плані й позитивно оціненими у реальному житті нормами та інститутами, які були імplementовані багатьма країнами, у тому числі європейськими.

Аналіз наукових джерел. Суттєвий внесок у вирішення проблеми щодо з'ясування змісту інституту непереборної сили зробили у своїх працях, зокрема, І. В. Бурлака, І. С. Канзафарова, О. О. Мельник, О.В. Церковна та ін. Проте питання розуміння досліджуваної категорії у сучасному праві в Україні та за її межами (країнах англо-американської правової сім'ї) у наукових працях вивчалось лише фрагментарно, тому пропонуємо більш ґрунтовно та комплексно дослідити її. До прикладу, І. В. Бурлака лише побічно розглядає питання непереборної сили як обставини, що є межею підвищеної деліктної відповідальності. Проблемою звільнення від відповідальності у зв'язку із непереборною силою займалися І. С. Канзафарова, О.О. Мельник та О.В. Церковна.

Метою статті є аналіз реалізованих у англо-американській правовій сім'ї підходів до розуміння категорії «непереборна сила» для визначення оптимальної правової моделі такого роду обставин у праві України.

Методологічною основою статті є філософські методи пізнання (наприклад, діалектичний), загальнонаукові (аналіз та синтез, моделювання, абстрагування) та спеціальні методи, що застосовуються при тлумаченні норм права, проведенні порівняльно-правового аналізу.

У країнах англо-американського права термін «непереборна сила» є невідомим, відповідно ні доктринального, ні законодавчого врегулювання дане явище не отримало. Незвичною як поняття та інститут є також категорія «форс-мажор». Якщо у цивільному праві обставини форс-мажору можуть бути передбачені у договорі, то у кримінальному праві тільки поодинокі зустрічаються прецеденти, які визнають події, що підпадають під це явище. Судді загального права, у свою чергу, переживають певний неспокій, коли їх закликають роз'яснювати таку обставину, як форс-мажор, з підвищеною обережністю беруть на себе повноваження їх тлумачити на правовому полі.

Розглянемо цю проблему детальніше на прикладі норм кримінального та цивільного права держав англо-американської правової сім'ї (Англія та США).

I. Кримінальне право

А) Англія. Спеціальної норми, яка б регулювала явище форс-мажору в англійському кримінальному праві немає. Побічно згадується ця обставина серед різновидів примусу, що виключають кримінальну відповідальність, а саме: примусу, викликаного несприятливими обставинами.

Концепція примусу, викликаного несприятливими обставинами як способу захисту від пред'явленого обвинувачення, отримала розвиток за аналогією із примусом під загрозою заподіяння тілесного ушкодження і була закріплена у багатьох судових прецедентах.

Обов'язковою умовою правомірності даного виду примусу є наявність небезпеки, яка може йти не тільки від людини, а й від природи, тобто виходити від зовнішніх обставин, однак вона не може бути породжена свідомістю самого обвинуваченого.

Присяжні засідателі та суд, досліджуючи всі фактичні обставини кримінальної справи, повинні з'ясувати: чи дійсно обвинувачений діяв під страхом заподіяння смерті або істотної шкоди здоров'ю собі або кому-небудь іншому; чи були викликані його дії надзвичайними обставинами, в існування яких він обґрунтовано вірив та як би вчинив у аналогічній ситуації інша нормальна, розумна особа, яка володіє схожими з обвинуваченим характеристиками [1].

При цьому суб'єктивна сторона вчиненого діяння оцінюється з позиції гіпотетично «розумної людини», тобто об'єктивно. Такі правила оцінки суб'єктивної сторони діяння не можна вважати повністю справедливими, оскільки присяжні засідателі й суд не беруть до уваги індивідуальні особливості підсудного і його суб'єктивне сприйняття тих обставин, у силу яких він був змушений порушити букву закону.

Незважаючи на позитивні тенденції процесу кодифікації кримінально-правових норм в Англії, поза увагою і досі залишаються низка важливих проблем. Неврегульованість форс-мажорних обставин нормативно призводить до їх активного застосування на практиці за аналогією права та закону. Однак вирішення справи

за даними правилами, з одного боку, зазвичай дозволяє особі, яка заподіяла шкоду одним охоронюваним благам з метою запобігання більшої шкоди своїх власних інтересів або заподіяла шкоду у випадку несприятливої реалізації ризикової ситуації, уникнути притягнення до кримінальної відповідальності. А з іншого боку, такі правила розширюють свободу дій посадових осіб, які уповноважені приймати суспільнозначущі правові рішення у процесі розгляду справ про форс-мажорні обставини.

Б) Сполучені Штати Америки

Американське кримінальне право, на відміну від англійського, інститут форс-мажору згадує серед обставин крайньої необхідності. Традиційно крайня необхідність тлумачиться як поведінка особи, яка хоч і вчинила протиправне діяння, однак діяла під впливом фізичних сил природи.

Примірний КК США не вказує на потребу якого-небудь джерела небезпеки для врахування крайньої необхідності, як обставини, що виключає кримінальну відповідальність. Такий широкий підхід до розуміння крайньої необхідності був сприйнятий багатьма сучасними КК штатів країни. Virізняються норми КК штату Нью-Йорк (ст. 35.05), відповідно до яких: необхідність та виправданість такої поведінки не можуть ґрунтуватися на міркуваннях, що стосуються тільки моралі й доцільності, яка випливає із закону, як у плані його загального застосування, так і застосування до певної категорії справ [2].

Суть крайньої необхідності, як підкреслюють американські юристи, полягає у тому, що особа, перебуваючи у певній ситуації, що виникла не з її вини, а частіше під впливом сил природи, з двох варіантів обирає той, який несе менший обсяг негативних наслідків (choice of evils), хоча при цьому діє проти норм закону.

До прикладу, власника судна, який, щоб уникнути загибелі людей, що знаходилися на його борту під час шторму, дав команду на захід у найближчий порт, визнано невинуватим у порушенні законодавства про ембарго, що забороняє відвідування американськими суднами цього порту.

Коментар Примірного КК на додаток до вищенаведеного випадку крайньої необхідності називає й інші можливі її варіанти. Особливий інтерес викликає норма про умисне вбивство однієї людини заради порятунку двох або більше людей.

Показовою щодо даної норми є справа, розглянута вищою судовою інстанцією. Після аварії корабля врятувалися 9 моряків і 32 пасажирів. Однак потім почався шторм, і човен, в якому вони перебували, опинився під загрозою затоплення. Щоб полегшити його вагу і вивести із штормової зони, деякі члени екіпажу, у тому числі підсудний Холмс, викинули за борт 14 пасажирів-чоловіків. Внаслідок полегшення, човен залишився на плаву. Після прибуття до порту Холмс був притягнений до кримінальної відповідальності за просте вбивство і визнаний винним у скоєнні цього злочину.

Розтлумачив своє рішення суд таким чином: якщо і треба було пожертвувати кимось, то насамперед моряками, а вибір тих, ким необхідно пожертвувати, потрібно було здійснити жеребкуванням.

Дана справа є досить складною в морально-етичному та юридичному сенсі, й без належного законодавчого врегулювання категорії форс-мажор судді зобов'язані приймати рішення на власний розсуд, позаяк з позиції гуманності рівень встановлення справедливості у цьому рішенні одразу дорівнював нулю.

II. Цивільне право

А) Англія. Цивільне право Англії підтримує принцип абсолютної договірної відповідальності боржника за порушення зобов'язання, незалежно від вини. На законодавчому рівні також не визначено випадків, коли виконання умов договору є неможливим. Навіть обставини форс-мажор не в силі звільнити сторони від відповідальності, якщо вони не передбачені безпосередньо у договорі.

Однак дотримуватися даних положень у реальному житті виявилось неможливим, тому судовою практикою були зафіксовані винятки із цього правила. Серед них англійське право розрізняє такі засоби захисту стороною, яка не виконала умов договору через непередбачувані події: неможливість виконання договірного зобов'язання та втрата мети договору. Зазначені випадки об'єднуються загальною назвою: доктрина «марності договору» та мають позадоговірний характер, а форс-мажор, навпаки, урегульовується самим договором.

Вперше доктрина «марності договору» (frustration) була закріплена в англійському Законі «Про продаж товарів» 1893 р. внаслідок систематизації норм, вироблених судами при розгляді конкрет-

них справ [3]. Відповідно до норм цього закону: боржник може бути звільнений від відповідальності при настанні після укладення договору таких обставин, які призвели до практичної неможливості виконання договірної зобов'язання або роблять виконання його марним чи істотно відмінним від тих цілей, які сторонами передбачалися. Тобто марність – це дуже широке поняття, що охоплює неможливість, крайню складність виконання, а також недосягнення мети, навіть якщо це не призводить до фізичної неможливості виконання договору.

Розглянемо вищенаведені обставини детальніше.

а) Неможливість виконання договірної зобов'язання буде діяти як умова захисту у разі виникнення обставин, які не залежать від волі зобов'язаної сторони за договором, проте вони унеможливають виконання його умов. Наприклад, у справі *Taylor vs Caldwell* [4] відповідач надав у оренду зал концертного холу. Однак у даному приміщенні випадково сталася пожежа, що тягне за собою наслідки неможливості проведення концерту. Суддя, розглядаючи цю справу про порушення умов договору відповідачем, зазначив: позаяк пожежа не була викликана жодною зі сторін, а вони не відповідають за її виникнення, то виконання договору є неможливим. Основною умовою, яка впливає на спроможність виконати договір, є наявність речі. На цій підставі суддя звільнив обидві сторони від відповідальності за невиконання договору і визнав договір припиненим.

б) Втрата мети договору, яку прагнули досягти сторони, через обставини, що не залежали від їх волі. Тобто після укладення контракту для однієї сторони договору виконання його умов іншою стороною втратило свій сенс.

Критерієм застосування теорії фрустрації є «те, що відбувається після укладення договору радикальна зміна обставин, у результаті яких зникає сама основа договору, позаяк його виконання фактично означатиме, що новий договір, абсолютно відмінний від того, який сторони спочатку уклали»[3].

Прикладом може бути справа *Krell vs Henry* [5]. Відповідач орендував квартиру в позивача задля того, щоб мати можливість побачити з цієї кімнати коронацію короля Едуарда VII. Проте коронацію перенесли у зв'язку із хворобою короля. Суддя по даній справі вказав на те, що мета договору не була досягнута, позаяк

вона полягає в оренді приміщення для перегляду коронації, і тому визнав договір таким, що втратив сенс для відповідача і звільнив його від виконання зобов'язання.

Варто наголосити на тому моменті, що позадоговірні зобов'язання не діятимуть у разі врегулювання питання форс-мажору в самому договорі.

Так, у справі *Aquila, Inc vs C.W. Mining* [6] суд не підтримав позицію відповідача, який посилався на позадоговірні доктрини, тому що договором було передбачено застереження форс-мажорних обставин. Відповідно до останнього сторони визначили умови, за яких невиконання договору не тягне відповідальності.

Тому для того, щоб захистити, у разі необхідності, свої права у майбутньому, потрібно обов'язково передбачати форс-мажорні обставини самим договором. Урегульовуватися може як одна подія, так і низка обставин, яким притаманні певні родові ознаки.

У країнах англо-американського права в юридичній мові часто вживається вираз «act of God» (дія Бога), який англійськими правниками пояснюється не як дія Бога у біблійному значенні, а як надзвичайна обставина, котра є непередбаченою і невідворотною; або нещасний випадок, який викликаний стихійними лихами без волі людини і який навіть при застосуванні межі обачливості неможливо було передбачити [7]. Таке явище зовсім не обов'язково має відбутися вперше, проте воно повинно бути надзвичайним і виходити за рамки певних уявлень. До обставин Act of God належать виключно природні катаклізми. При цьому сприяння поведінки людини настанню збитків виключає наявність Act of God.

Що стосується ознак даних обставин, то вважається, що вони повинні бути невідворотними, надзвичайними і непередбаченими. Рішення суду значною мірою визначається особливостями конкретного випадку, залежно від власного бачення справи суддею.

Так як, в одних випадках, Act of God були визнані надзвичайними (наприклад, шторм на морі, надзвичайні дощові опади, землетрус, пожежа у результаті удару блискавки, найсильніший мороз), а в інших не були визнані такими (туман, пошкодження вантажу на кораблі водою в результаті пробойни, вигриженої крисами).

Слід зазначити, що поняття форс-мажор не тотожне поняттю «act of God» у англійському праві. Останнє розуміється як незвична або надзвичайна подія, зумовлена «природними причинами»

без втручання людини, у той час як форс-мажор охоплює і людські, й природні причини.

Б) *Сполучені Штати Америки.* У праві США доктрина «марності договору» доповнена концепцією нездійсненності виконання договору або «комерційної нездійсненності». Згідно із ст. 2-615 Єдиного торгового кодексу США звільняються від виконання договірних зобов'язань особи у разі неможливості їх виконання, тобто якщо настали будь-які обставини, відсутність яких було основною передумовою для укладення ними договору. На відміну від англійського права у праві США доктрина фрустрації використовується у більш вузькому сенсі – лише як фрустрація мети договору [8].

Висновки. Дослідивши практику використання обставин форс-мажор у країнах англо-американського права, ми дійшли таких висновків:

1. У кримінальному законодавстві Англії і США немає належної регламентації інституту непереборної сили (форс-мажор). Однак аналіз судових прецедентів із даного питання вказує на наявність непоодиноких кримінальних справ щодо встановлення форс-мажорних обставин під час вчинення протиправних діянь. Більше того, судові органи ніколи не приховували той факт, що одним із найскладніших, малодосліджених та заплутаних понять у судовій практиці є саме форс-мажорні обставини.

2. Обставини, які виключають відповідальність у випадку впливу на дії особи непереборної сили, у вітчизняному кримінальному праві та праві англо-американських країн дещо схожі, проте формулюються по-різному та характеризуються низкою особливостей. Даний факт наштовхує на висновок, що змін потребує законодавство України, Англії і США. Позитивні приклади для наслідування доцільно розглянути в юридичні практиці провідних європейських держав. Це і стане перспективою нашого подальшого творчого пошуку в цій сфері.

3. На відміну від вітчизняного цивільного законодавства форс-мажорні обставини у правовій сім'ї англо-американських країн є виключно договірними умовами. Якщо обставини форс-мажору не включені до договору, то можуть застосовуватися позадоговірні засоби захисту, відповідно до яких сторони можуть бути звільнені від відповідальності у випадках, коли договір стає

нездійсненням у результаті неможливості його виконання або істотної зміни обставин, за яких договір втрачає свою мету.

Імперативний підхід у англійському праві щодо необхідності виконання договірних зобов'язань, з одного боку, є необґрунтованим та несправедливим щодо сторін, які постраждали від надзвичайних обставин, однак, з іншого боку, учасникам надається можливість самим включати відповідні адаптаційні положення до договорів, і цим самим піклуватися про свої інтереси.

Незважаючи на те, що даний підхід є досить екстраординарним, він вказує на високу цінність свободи договору. Потрібно тільки заздалегідь подбати про те, щоб договір включав умови, якими визначаються права й обов'язки сторін на випадок настання подій, які перебувають поза контролем сторін.

Однак ознаки непереборної сили (надзвичайність, непередбачуваність, невідворотність і зовнішній характер обставин) вказують: якби сторони, із суто теоретичної точки зору, могли б передбачити її, то, напевно, не допустили б можливих негативних наслідків. Форс-мажорні обставини є настільки різноманітними, що охопити їх практично неможливо. Тому держава, як гарант нашої безпеки та справедливості, на законодавчому рівні повинна закріпити загальні правила щодо інституту непереборної сили. А врегулювання форс-мажорних обставин у договорі, на основі норм законодавства, є додатковою запорукою належного виконання сторонами своїх зобов'язань, позаяк урівноважує ризики між ними та унеможливує нехтування вимогами добросовісності та чесності при виконанні умов договору.

Для належного врегулювання інституту непереборної сили у вітчизняному цивільному праві доцільно законодавцю надати більш ґрунтовне та розгорнуте поняття непереборної сили як обставини, що звільняє від відповідальності; розширити перелік її критеріїв, які у чинній інтерпретації протиставляються одна одній; передбачити спеціальні гарантії своєчасного дотримання недобросовісною стороною вимог, що впливають із принципу добросовісності, які у подальшому можуть забезпечити мінімальні ризики для сторін договору.

3. Sale of Goods Act 1893 UK Public General Acts 1894 c. 71. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/56-57/71/enacted>. 4. Taylor v. Caldwell, [1863] 122 E.R. 309. URL: https://www.translex.org/302915/_/taylor-v-caldwell-122-er-309/. 5. Krell v. Henry, [1903] 2 K.B. 740. URL: https://www.translex.org/311100/_/krell-v-henry-%5B1903%5D-2-kb740/. 6. Aquila Inc v CW Mining, [2008] 545 F 3d 1258. URL: <https://caselaw.findlaw.com/us-10th-circuit/1354542.html>. 7. McKendrick E. Force Majeure and Frustrated Lebaupin v. Richard Crispin & Co. [1920] 109 T.L.R. 158. 2 KB 714, at P. 719. 8. Scott, Robert E, Kraus, Jody S, Contract Law and Theory. Selected Provisions: Restatement of Contracts, Uniform Commercial Code, and CISG, Fifth Edition, LexisNexis, USA, 2013.

Polonka Ivanna. The practice of using circumstances of force majeure in England and the USA: experience for Ukraine on the example of a precedent

The article analyzes the practice of using circumstances of force majeure in England and the USA. The criminal and civil legislation of the states of the Anglo-American legal family (England and the USA) regarding the regulation of the institution of force majeure (force majeure) was studied. The author's proposals are derived, which can be useful in improving the institution of objectively illegal actions in this area, namely: a) circumstances that exclude responsibility, in the case of influence on the actions of a person by force majeure in domestic criminal law and the law of Anglo-American countries are somewhat similar, but are named differently and need to be changed. In the criminal legislation of England and the USA there is no proper regulation of the institution of force majeure (force majeure).

Positive examples for imitation should be considered among the leading European states. This will become the perspective of our further creative search in this area; b) for the proper regulation of the institution of force majeure in domestic civil law, it is expedient to provide the legislator with a more thorough and detailed concept of force majeure as a circumstance that exempts from responsibility; expand the list of its criteria, which in the current interpretation are opposed to each other; and to provide for special guarantees of timely compliance by the defective party with the requirements arising from the principle of good faith, which in the future can ensure minimal risks for the creditor.

Key words: innocent act, irresistible force, force majeure, cause, Anglo-American legal family, judicial precedent.

РЕЦЕНЗІЇ

В. М. БЕСЧАСТНИЙ

**ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ
У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ПРАВА:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

За період незалежності України Конституційний Суд став ключовою інституцією утвердження верховенства права, забезпечення правопорядку, демократії, поваги до прав і свобод людини. Становлення конституційної юрисдикції відбувалося поетапно, еволюційно, і на сьогодні подолано основні перешкоди, що виникали на цьому етапі. Як складова системи судоустрою України, Конституційний Суд України відіграє важливу роль у розбудові системи конституційної юстиції, що спирається на загальновизнані міжнародні стандарти, принцип права та європейські правові традиції. В цьому контексті монографічне дослідження, що присвячене принципу правової визначеності, принципу, що притаманний європейській правовій традиції, видається вкрай актуальним, свідченням чого є неодноразове звернення до цього принципу в практиці Конституційного Суду України. З огляду на це монографія Г.З. Остапенко*, яка опублікована у 2023 році, заслуговує на увагу і розкриває багатогранність принципу правової визначеності, що є важливим для його утвердження і застосування в Україні.

Конституційний Суд України у своїй діяльності спирається на Конвенцію про захист прав і основоположних свобод 1950 року,

© БЕСЧАСТНИЙ Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Керівник Секретаріату Конституційного Суду України; ORCID: 0000-0002-4650-7371

* Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2023. 460 с.

ключову роль у забезпеченні положень якої відіграє ЄСПЛ. У своїй діяльності цей суд спирається на основоположні правові принципи, серед яких визнає принцип верховенства права та принцип правової визначеності. Через визнання обов'язковості чинних міжнародних договорів на території України внаслідок їх підписання і ратифікації Верховною Радою України положення таких договорів і згаданої Конвенції зокрема стають обов'язковими для виконання, і Конституційний Суд посиляється на них при ухваленні своїх рішень. Особливо важливим є цей процес тоді, коли у підходах до оцінки одних і тих же положень законодавства виникають розбіжності у правозастосовній практиці. Орган конституційної юстиції виступає тим єдиним органом, що забезпечує тлумачення Конституції України, відтак вплив його рішень на правозастосовну практику щодо спірного питання є визначальним. Не випадково у своїх рішеннях Конституційний Суд неодноразово використовував принцип правової визначеності. З огляду на це монографія «Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади», що узагальнює підходи до змісту принципу правової визначеності, викликає науковий інтерес і є такою, що виконана на актуальну тему.

У першому розділі роботи проаналізовано підходи до розуміння змісту правової визначеності, запропонована методологія дослідження та обґрунтована необхідність застосовування антропологічного підходу в дослідженні правової визначеності. Даний підхід корелюється з необхідністю забезпечення прав і свобод людини, визнаних на рівні міжнародних конвенцій, таким чином розкриття змісту правової визначеності відбувається у нерозривному зв'язку з розумінням його призначення і мети.

Другий розділ монографії присвячено розкриттю принципу правової визначеності та визначенню його місця у системі принципів права, особливу увагу серед яких привертає зв'язок принципу правової визначеності з верховенством права. Автором запропоновано унікальний підхід до визначення структури принципу через виділення ціннісних його складових, що дозволяє зберігати постійний фокус уваги на цих положеннях. Окремі рішення Конституційного Суду України щодо розкриття змісту принципу правової визначеності наведено на с. 171 в контексті положення про

зворотну дію закону у часі та на с. 177 щодо захисту соціальних прав і свобод громадян.

Аналіз правових позицій Конституційного Суду України щодо принципу правової визначеності в основному зосереджений у третьому розділі монографії, що присвячена одному з його елементів – легітимним очікуванням (с. 253-255). Наведена позиція Конституційного Суду України, згідно з якою принцип легітимних очікувань виражає ідею, що органи публічної влади повинні додержуватися не лише приписів актів права, а й своїх обіцянок та сформованих очікувань. Напрацювання авторки у цій частині сформульовані у висновку, поданому до розділу 3 на с. 307: «Правова визначеність включає повагу до легітимних очікувань громадян. Рішення Конституційного Суду України, що посилаються на цей принцип, наявні у справах про призначення соціальних виплат, із земельних правовідносин, виборчого права, а судова практика тісно пов'язує захист майнових прав з повагою до легітимних очікувань».

У четвертому розділі монографії наведено численні приклади використання принципу правової визначеності у межах правовідносин врегульованих різними галузями права. Особливо важливим з точки зору органів судової системи є застосування цього принципу при притягненні до юридичної відповідальності та у ході судового розгляду.

Логічними і обґрунтованими видаються висновки, наведені наприкінці роботи, які містять як узагальнені підходи до визначення місця принципу правової визначеності у системі принципів права, так і пропозиції щодо галузевого застосування цього принципу. Для працівників судової гілки влади, суддів, прокурорів, представників правоохоронних органів, теоретиків права та практиків монографія становить науковий і практичний інтерес.

Частина 2
ПОЛІТИЧНІ
НАУКИ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 340.12

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-138

О. А. ТОЛКАЧОВ

КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ, ІНТЕГРОВАНИХ В РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано концепції прав і свобод людини, інтегрованих в розвиток громадянського суспільства. За результатами проведеного аналізу сформульовано визначення суспільства; встановлено механізм збереження гармонійного устрою, мирного співіснування, рівноваги природної свободи і прав членів громадянського суспільства; з'ясовано, що людина є найвищою соціальною цінністю, але повноцінно реалізувати свою природну свободу і права може лише у суспільстві (як у середовищі).

Ключові слова: права і свободи людини, концепції прав і свобод людини, громадянське суспільство, розвиток громадянського суспільства.

Tolkachov Oleksii. Concepts of human rights and liberties integrated into the development of civil society

Freedom, human rights and benefits are undoubtedly the highest value, which is the basis of the entire social system organization in the context of liberal values. But liberalism went through various stages of development, when the categories of liberalism were reinterpreted and significantly changed their form and content.

The purpose of the article is to analyze the concepts of human rights and freedoms in terms of their integration into the development of civil society.

According to the results of the analysis of human rights and freedoms concepts integrated into the development of civil society, the definition of society was formulated on the basis of the three approaches given, namely, society is an

organized community of people and their associations, which are connected by a mutual relations system, and the environment of existence of an individual.

Key words: *human rights and freedoms, concepts of human rights and liberties, civil society, development of civil society.*

Постановка проблеми. Свобода, права і блага людини є безперечно вищою цінністю, яка є підґрунтям організації всієї соціальної системи в контексті ліберальних цінностей. Але лібералізм пройшов різні етапи розвитку, коли категорії лібералізму переосмислювались і суттєво видозмінювали свою форму і зміст. Свобода людини в ліберальній традиції сприймалася по-різному, починаючи від вузького кола прав, закінчуючи гіпертрофовано індивідуалізованою автономністю особи. Така ж сама тенденція мала місце в ліберальній ідеології держави і права щодо розуміння поняття та значення ліберального суспільства. У цьому контексті важливо зазначити, що з одного боку, стверджувалася зневага інтересам суспільства в разі абсолютизації свободи і автономізації індивіда, це загострювало антагонізм ліберальних та соціалістичних доктрин, а з іншого – в лібералізмі спостерігалися й зворотні тенденції.

Морально-етичні підходи у побудові взаємовідносин індивіда і суспільства виникли у неоліберальній ідеології. Це дозволяє переоцінювати значення суспільства в житті особи на сучасному етапі, а адаптація лібералізму на сучасному історичному етапі характеризується його конвергенцією з комунітарними ідеологіями, що формує концепцію прав і свобод людини інтегрованих в розвиток громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепції прав і свобод людини досліджувало велика кількість вчених переважно у галузі юридичних, політичних, історичних, філософських наук та науки державне управління, зокрема різні аспекти визначення природи, ідеології, правових цінностей, правосвідомості та праворозуміння як теоретико-правової категорії та соціально-правового явища. Проте цікавими, на нашу думку, є публікації щодо концепцій прав і свобод людини інтегрованих в розвиток громадянського суспільства, зокрема В. Стаббса, Д. Гріна, Г. Спенсера, Ф. Оксборна, Н. Мюзеліса, Ф. Гаєка, Дж. Локк, С. Мілоша та інші, які висвітлені у цій статті.

Мета статті полягає у проведенні аналізу концепцій прав і свобод людини щодо інтеграції їх у розвиток громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Концепція лібералізму, зберігаючи центральне місце для людини, не допускає зневаги до інтересів суспільства. Його роль і значення постійно зростає, що не суперечить ліберальній традиції. Міркування про інтереси та стабільність суспільства в кінці XIX ст. обумовили виникнення неолібералізму та визнання за індивідом соціальних прав.

Незважаючи на важливе місце суспільства в соціальній системі, лібералізм не має однозначності у визначенні сутності суспільства. На нашу думку сьогодні можна виділити три підходи до визначення суспільства в філософсько-правовій ліберальній концепції.

Перший підхід – «механістичний», при якому суспільство сприймається як спільнота вільних індивідів, які в своєму сумарному значенні виступають колективним суб'єктом. Перевагою цього підходу є можливість визначення інтересів суспільства, які полягають в сумі інтересів усіх його членів. Так, спрощується визначення статичного стану суспільства, який є станом усіх індивідів на певний момент часу. Спільнота індивідів дозволяє легко відділити державу від суспільства, розмежувати ці дві категорії. Недоліками механістичного підходу є неможливість визначити взаємозв'язки всередині суспільства. Без врахування зв'язків в середині суспільства неможливо визначити динаміку розвитку суспільства, ускладнюється управління суспільством. До того ж, «механістичний» підхід не дозволяє вичерпно з'ясувати сутність суспільства й врахувати його організованість. Прибічниками «механістичного» підходу виступали неокласичні лібералісти, які заперечують суспільні інтереси як такі, а визнають лише сукупність індивідуальних інтересів вільних індивідів.

Другий підхід – системний підхід, який дозволяє встановити сутність суспільства, визначити колективний суб'єкт як систему взаємовідносин між вільними індивідами. Цей підхід акцентує увагу на відносинах, в яких перебувають індивіди. Через вплив на ці детерміновані відносини відкривається можливість здійснювати управління суспільством. В суспільстві як системі відносин відкривається бачення шляхів і способів реалізації індивідуальних інтересів, визначаються права кожного індивіда, простежується зв'язок кожного конкретного вільного індивіда з суспільством.

Позитивом системного підходу є можливість визначити структурність суспільства, ступінь його організованості, який відрізняє суспільство від суми його частин, а також, з'ясовуючи існуючі відносини, встановити взаємодію колективного суб'єкту з державою. Недоліком підходу є неможливість визначити суб'єктний склад суспільства, оскільки такі суб'єкти як об'єднання громадян сприймаються системним підходом через призму відносин. Це ж призводить і до розчинення вільної людини в комплексі відносин, в якій вона бере участь, що ускладнює загальне сприйняття суспільства.

Третій підхід слід назвати природно орієнтований, оскільки він характеризує суспільство як середовище існування людини. Цей підхід визначає значення і місце суспільства в соціальній системі. У разі, якщо індивід та його інтереси мають пріоритет над інтересами середовища, в якому особа існує, то соціальна система може бути охарактеризована як ліберальна. Якщо інтереси середовища існування домінують над інтересами окремого індивіда, то соціальна система є ближчою до соціалістичної. Цей підхід знаходиться в тісному зв'язку з попередніми двома. Недоліком підходу є неможливість встановити внутрішню структуру суспільства. Також необхідно зазначити, що цей підхід має обмежене застосування, оскільки може бути використаний не скільки для визначення сутності суспільства, а для встановлення його місця в соціальній системі.

Виходячи з вищевикладеного, сформулюємо визначення суспільства на основі трьох вищенаведених підходів, а саме суспільство є організованою спільнотою людей та їх об'єднань, які пов'язані системою взаємовідносин, і середовищем існування окремого індивіда.

Образ суспільства почав змінюватися з визнанням за людиною природної свободи і прав, зокрема:

- суспільство стало спільнотою вільних людей;
- взаємовідносини, які складались між індивідами, стали продуктом реалізації індивідуальної свободи кожного;
- суспільство почало виконувати функцію не просто середовища існування людини, а середовища реалізації суб'єктивної свободи.

Якісна зміна суспільства зумовила необхідність введення нової ознаки, яка б і характеризувала суспільство свободи.

Громадянське суспільство є інтегративною формою існування вільних людей, які реалізують свою свободу індивідуально або утворюючи об'єднання, вступають у взаємовідносини на паритетних основах з урахуванням свободи й прав кожного з суб'єктів цих відносин. Громадянське суспільство утворює сферу відносин між особами, вільну від втручання держави. Таке розуміння громадянського суспільства, в якому людина може бути вільною від свавільного втручання влади, закладено ще у Великій хартії вольностей 1215 року [1]. Можна вважати, що громадянське суспільство утворює середовище добровільних особистих, соціальних та економічних відносин, які обмежені законом. Їх учасниками є індивіди, їх об'єднання та різноманітні інші структури, які не є частиною державних установ. Громадянське суспільство забезпечує простір свободи, в якому може реалізуватися кожен член суспільства. Воно є недержавним добровільним «царством загальної активності» [2] за визначенням Д. Гріна. «Фактично ніщо, окрім прагнення зберегти свободу, не інтегрує людей в громадянське суспільство» [3], – вважав Г. Спенсер, і з ним можна погодитись. Громадянське суспільство є тією формою інтеграції вільних індивідів, яка протистоїть державній інтеграції. У цьому протистоянні, незалежні структури та засоби сили й впливу громадянського суспільства є необхідним засобом підтримання ідеї обмеженого правління.

Унікальна ознака громадянського суспільства полягає у здатності забезпечити мирну реалізацію свободи всіх його учасників, не спираючись при цьому на детермінізм і суцільне упорядкування з боку держави. Ця думка відповідає позиції Ф. Оксборна, який визначав громадянське суспільство як «соціальний феномен, заснований на різноманітності територіальних і функціональних громадянських об'єднань, значення якого полягає у мирному співіснуванні цих об'єднань при збереженні ними здатності упиратися підкоренню державі» [4].

Громадянське суспільство є формою інтеграції, максимально наближеною до природи людини. Мається на увазі, що громадянське суспільство ґрунтується на рівності природної свободи кожної людини, визнанні й формальній рівності прав. Громадянське суспільство, виникаючи як система зв'язків, ґрунтується на добровільній активності кожного, тому має власні механізми регуляції. Цей механізм полягає в тому, що активність кожного в умовах рів-

ності прав забезпечує взаємоузгодження свободи індивіда з усіма іншими людьми. Досягається той найдосконаліший стан рівноваги, коли свобода особи закінчується там, де починається свобода інших індивідів. Як наслідок, суспільство, на думку Н. Мюзеліса, характеризується плюралізмом, який перешкоджає будь-якому домінуванню [5]. Рівновага свободи виражає високу справедливість громадянського суспільства.

Громадянське суспільство як суб'єкт ліберальної соціальної системи, характеризується високим рівнем внутрішньої свободи, отже, за загальним організаційним законом, ентропія суспільства зростає, а його упорядкованість зменшується. При цьому будь-яка організованість в громадянському суспільстві якщо й прослідковується, то у горизонтальній структурності. Це принципово відрізняє громадянське суспільство від держави або упорядкованого суспільства з мінімальною свободою, в яких структурність є вертикальною. Горизонтальна структурність громадянського суспільства обумовлена тим, що основним підґрунтям початком, який утворює вольову енергію суспільства, є людина з її природними потребами й інтересами. Це обумовлює відсутність домінування і рівність свободи кожного члена суспільства.

Як зазначалося вище, природна свобода індивіда реалізується шляхом його вступу у відносини з іншими суб'єктами. Чим більше цих відносин і чим вони різноманітніші, тим вищий рівень реалізованої свободи індивіда. Саме тому, для громадянського суспільства як суспільства свободи пріоритетами є свобода членів, динамізм відносин, індивідуальна ініціатива та спонтанна активність. Держава має інші пріоритети, від чого необхідно відштовхуватись, розбудовуючи взаємовідносини громадянського суспільства і держави. Серед них можна назвати стабільність та порядок в суспільстві, безпека та захищеність його членів. Урівноваження цих пріоритетів здійснюється за допомогою права.

Основою свободи індивіда є можливість його самостійно, незалежно задовольнити власні потреби, інтереси. Здійснити це можливо лише з використанням власності. Щоб не залежати ні від кого – приватної власності. Приватна власність є однією з умов існування громадянського суспільства, оскільки особи зможуть вільно вступати у взаємовідносини одне з одним, якщо не залежать одне від одного в питаннях власності. Приватна власність є

основною природної свободи в суспільстві. Значення лібералізму як ідеології свободи можливостей полягає в тому, що свобода полягає не у фактичній кількості приватної власності, а у потенційній можливості безперешкодно мати приватну власність і користуватися нею.

Приватна власність незалежно від її обсягів забезпечує кожному індивіду ініціативність і можливість здійснювати активність, що відповідає сформульованим вище пріоритетам громадянського суспільства. «В мирний час вільна людина не повинна бути обмежена колективними цілями. А її можливість приймати індивідуальні рішення існує завдяки чіткому визначенню прав приватної власності, а також сфер, в яких індивід може розпоряджатися своєю власністю. Таким чином, міра приватної власності встановлює індивіду гарантовану сферу вільних дій» [6]. Саме тому, громадянське суспільство є середовищем врегульованої правом економічної свободи індивіда.

Свобода громадянського суспільства полягає в свободі кожного її члена. Громадянське суспільство користується колективною свободою від держави, оскільки власність його членів є приватною, забезпеченою природним правом, і не залежить від держави та її ресурсів. На думку Ф. Гаєка, «різниця між суспільством вільних людей і тоталітарним суспільством в сутності полягає в тому, що в першому випадку урядові рішення зачіпають і стосуються ресурсів, які призначені лише для урядових цілей, а в другому – застосовуються до всіх суспільних ресурсів, включаючи і громадян як таких» [7]. Отже, в приватній власності полягає гарантія незалежності громадянського суспільства від держави, його можливість чинити спротив державному підкоренню. При цьому, чим вищий технічний рівень та матеріальний стан суспільства, тим більш зростає потреба в свободі. Тобто (згідно з пірамідою Маслоу) ступінь суспільного розвитку і рівень добробуту визначають обсяг і рівень потреб людини відповідно.

Окрім свободи від держави, як зазначалося вище, свобода людини може зазначати втручання з боку самого суспільства. В цьому випадку приватна власність, в якій індивід не залежить від суспільства так само як і від держави, гарантує можливість людини чинити спротив суспільству на захист своєї свободи.

Громадянське суспільство, як спільнота об'єднаних взаємовідносинами вільних людей, має внутрішні регулятори, яким виступає система норм, усвідомлена і сприйнята членами суспільства. Включаючи систему морально-етичних імперативів можна говорити про феномен природного права, як регулятора громадянського суспільства.

Вільна людина здійснює свою свободу, усвідомлюючи природне право, яке живе в її розумі і ґрунтується на морально-етичних принципах. Природне право є першочерговим регулятором поведінки людини, оскільки безпосередньо впливає на волю активного суб'єкта. Можна вважати природне право органічним регулятором громадянського суспільства, оскільки його виникнення пов'язано з самою природою людини і суспільства. Але природне право як система регуляції не має примусового апарату.

Як зазначалося вище, людина має не лише завдатки добра, але й зла, тому може використовувати свою свободу та здійснювати активність на шкоду іншим індивідам. Окрім того, людина природно прагне до необмеженості власної свободи, що не виключає можливості порушення суспільної рівноваги свободи всіх її членів та встановлення гегемонії індивіда, групи або організації. Такі девіантні суб'єкти потребують імперативних обмежувачів, забезпечених силою примусу. Інакше активність навіть незначної кількості таких членів суспільства може завдати шкоди всій системі.

Для збереження гармонійного устрою, мирного співіснування, рівноваги природної свободи і прав члени громадянського суспільства уклали суспільний договір, яким вони домовляються про створення механізму обмеження девіантних членів суспільства. На основі цього договору суспільство утворює державу та наділяє її владою, яка полягала в можливості прийняття імперативних законів і підкріплення їх заходами примусу.

В класичній традиції лібералізму стверджувалось, що держава виникла тому, що так захотіли члени суспільства заради збереження своїх життів, свобод та майна. Суспільним договором уряду була передана влада від імені громадян, що прийшли до взаємної згоди. У цьому контексті доцільно підсумувати думки Д. Локка, який вважав, що держава не встановлює «законів», зміст законів полягає в нормах, які діють в суспільстві [8] (згадане вище при-

родне право, засноване на морально-етичних ідеях), держава лише формалізує цей зміст і забезпечує виконання законів.

Члени ліберального громадянського суспільства для підтримання його рівноваги і забезпечення своєї свободи від свавільних посягань з боку окремих індивідів, задля підтримання імперативності природного права заснували надбудовну політичну організацію – державу. Держава, відділена від громадянського суспільства, стала повноцінним і важливим суб'єктом соціальної системи.

Суспільний договір, право, які утверджені в суспільстві, виконують важливу організаційну функцію, оскільки визначають взаємодію між окремим індивідом і суспільством як колективним суб'єктом. Саме право закріплює пріоритет особи, центральне місце людини в соціальній системі, відсуваючи суспільство на другий план. Ця засада лібералізму стала наріжним каменем, довкола якого точилася боротьба з соціалістичними течіями.

В умовах прояву в суспільстві комплексних негативних явищ, спричинених суб'єктивними та об'єктивними чинниками, реалізація свободи людини може бути утруднена. Це є достатнім аргументом для колективістських теорій, щоб вимагати встановлення особливої охорони і турботи про суспільство як про колективний суб'єкт. Зважаючи, що суспільство забезпечує інтереси всіх індивідів, задля інтересів суспільства можуть бути обмежені свобода, права та інтереси окремого індивіда. Найкращим прикладом такого обмеження в загальносуспільних інтересах може слугувати інститут смертної кари, що розглядалося як «міра вищого соціального захисту». Суспільство – колективний суб'єкт захищався, позбавляючи конкретного індивіда природного права на життя.

Прийняття значення свободи і прав кожної людини, домінування інтересів колективного суб'єкта над інтересами особи є неприпустимими в контексті лібералізму. Тим не менше, узгодження інтересів людини і суспільства необхідне і є однією з основних рис неолібералізму.

Узгодження інтересів особистості й суспільства в неолібералізмі на сучасному етапі доцільно проводити, на нашу думку, на основі енвіроментного підходу. Людина є найвищою соціальною цінністю, але, як зазначалося вище, повноцінно реалізувати свою природну свободу і права може лише у суспільстві. Від якості суспільства, від умов, які існують в ньому, безпосередньо зале-

жить рівень свободи, який практично може бути реалізований кожною людиною. Суспільство є середовищем буття свободи людини. Саме тому, однією з цілей вільного індивіда є підтримання і збереження суспільства - середовища, в якому повсякденно реалізується свобода. При цьому обмеження свободи і прав людини в цілях суспільства має обумовлюватись не «загальним благом», а потребами збереження і підтримання середовища. Апелювання до загальної користі є небезпечним аргументом, оскільки, якщо «індивідуальна свобода повинна обмежуватись в ім'я суспільної користі, то «більша користь» може виправдати безмежне обмеження свободи людини» [9].

Обмеження індивідуальної свободи має обумовлюватись інтересами збереження середовища, а як зразок можна сприйняти модель, закладену в екологічному праві. Заради збереження природного середовища, свобода людини та її діяльності ставиться в певні межі. Суспільне середовище зберігається для майбутнього, в якому людина має бути так само вільною і мати змогу реалізувати свою свободу. Якщо природне середовище стане непридатним, виникне загроза життю людини, якщо суспільне середовище погіршиться, виникне загроза свободі людини. При цьому очевидно, що природне середовище зберігається заради людини, людина не перестає бути основною і найвищою цінністю.

Боротьба за природне середовище як власне ціль, що вимагає значних обмежень і жертв з боку людини, є абсурдною. В такій боротьбі середовище перестає бути корисним для людини, воно стає тягарем для людини, заперечує її свободу. Важко уявити пріоритетною боротьбу за природне середовище, заради якої інтереси і потреби людини будуть жорстко обмежені. То чому ж пріоритетними мають бути інтереси суспільства, а не людини, якщо перше є не більше, ніж середовищем для комфортного існування другої?

Адаптація лібералізму визначає пріоритетність людини та її свободи із забезпеченням інтересів суспільства як середовища для існування вільного індивіда.

Збереження середовища в соціальній системі відбувається, з одного боку, шляхом мінімального обмеження свободи кожного в інтересах суспільства, з іншого боку – шляхом розширення свободи за рахунок соціальних прав, які створюють мінімальні умови для реалізації свободи кожному. Ці соціальні права сприяють попе-

редженню негативних явищ та підтримують стан суспільства від погіршення.

Висновки. Таким чином, за результатами проведеного аналізу концепцій прав і свобод людини, інтегрованих в розвиток громадянського суспільства, сформульовано визначення суспільства на основі трьох наведених підходів, а саме суспільство є організованою спільнотою людей та їх об'єднань, які пов'язані системою взаємовідносин, і середовищем існування окремого індивіда.

Встановлено, що для збереження гармонійного устрою, мирного співіснування, рівноваги природної свободи і прав членів громадянського суспільства був укладений суспільний договір, згідно якого суспільство утворює державу та наділяє її владою, яка полягала в можливості прийняття імперативних законів і підкріплення їх заходами примусу.

З'ясовано, що людина є найвищою соціальною цінністю, але повноцінно реалізувати свою природну свободу і права може лише у суспільстві (як у середовищі). Збереження середовища в соціальній системі відбувається, з одного боку, шляхом мінімального обмеження свободи кожного в інтересах суспільства, з іншого боку – шляхом розширення свободи за рахунок соціальних прав, які створюють мінімальні умови для реалізації свободи кожному. Ці соціальні права сприяють попередженню негативних явищ та підтримують стан суспільства від погіршення.

1. William Stubbs. *Select Charters and Other Illustrations of English Constitutional History from the Earliest Times to the Reign of Edward the First*. Clarendon Press, 1870, 531p. URL: https://books.google.sk/books?id=qA4zAA A A M A A J & p g = P A 9 5 & h l = r u & s o u r c e = g b s _ t o c _ r & c a d = 2 # v = o n e p a g e & q & f = f a l s e 2. Green D. *Reinventing Civil Society*. London: IE A Unit, 1993. P. 3. 3. Spencer H. *The Man Versus the State*. Indianapolis: 1981. P. 397. 4. Oxbom P. *From Controlled Inclusion to Coerced Marginalization: the Struggle for Civil Society in Latin America*. Civil Society. Cambridge: Polity Press, 1995. P. 251-252. 5. Mouzelis N. *Modernity, Late Development and Civil Society*. Civil Society. Cambridge: Polity Press, 1995. P. 226. 6. Hayek F. *Law, Legislation and Liberty*. Chicago: University of Chicago Press, 1979. Vol. 3. P. 24. 7. Hayek F. *Law, Legislation and Liberty*. Chicago: University of Chicago Press, 1979. Vol. 3. P. 24. 8. *The Works of John Locke in Nine Volumes*. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> 9. Milosz C. *Visions from San-Francisco Bay*. -N.-Y.: Farrar Straus Giroux, 1983. P. 104.

Tolkachov Oleksii. Concepts of human rights and liberties integrated into the development of civil society

Freedom, human rights and benefits are undoubtedly the highest value, which is the basis of the entire social system organization in the context of liberal values. But liberalism went through various stages of development, when the categories of liberalism were reinterpreted and significantly changed their form and content.

The aim of the article. The purpose of the article is to analyze the concepts of human rights and freedoms in terms of their integration into the development of civil society.

According to the results of the analysis of human rights and freedoms concepts integrated into the development of civil society, the definition of society was formulated on the basis of the three approaches given, namely, society is an organized community of people and their associations, which are connected by a mutual relations system, and the environment of existence of an individual.

It was established that in order to preserve a harmonious system, peaceful coexistence, balance of natural freedom and rights of members of civil society, a social contract was concluded, according to which society forms a state and endows it with power, which consisted in the possibility of adopting imperative laws and reinforcing them with coercive measures.

It was found that the social environment is preserved for the future, in which a person should be just as free and be able to realize his freedom. If the natural environment becomes unsuitable, there will be a threat to human life, if the social environment deteriorates, there will be a threat to human freedom. At the same time, it is obvious that the natural environment is preserved for man's sake, man does not cease to be the main and highest value.

It has been proven that a person is the highest social value, but he can fully realize his natural freedom and rights only in society (as in the environment). Preservation of the environment in the social system occurs, on the one hand, by minimally restricting the freedom of everyone in the interests of society, on the other hand, by expanding freedom at the expense of social rights, which create the minimum conditions for the realization of freedom for everyone. These social rights contribute to the prevention of negative phenomena and support the state of society from deterioration.

Key words: human rights and freedoms, concepts of human rights and liberties, civil society, development of civil society.

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 342.3

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-150

**В. П. ГОРБАТЕНКО
Н. М. БАТАНОВА**

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ЄВРОСОЮЗІ

Розглянуто виклики, з якими стикається соціальна держава у XXI ст., зокрема у контексті європейської інтеграції, та шляхи вирішення найбільш актуальних проблем, що стоять перед нею. Проаналізовано правову основу Європейської системи соціальних прав та документи, що сприяють реалізації узгодженої політики держав-членів у цій сфері. Виділено тенденції, що мають найбільший вплив на формування соціальної політики Євросоюзу та можливі шляхи розв'язання актуальних проблем у соціальній сфері.

Ключові слова: соціальна держава, соціальна політика, соціальні права, соціальний захист, пандемія, ЄС, євроінтеграція, демографія, цифровізація.

Horbatenko Volodymyr, Batanova Nataliia. Challenges and Prospects of the Welfare State in the European Union

The article considers the challenges faced by the welfare state in the twenty-first century, in particular in the context of European integration, and the ways to solve the most pressing problems it faces. The author analyses the legal basis of European Pillar of Social Rights and the documents that facilitate the implementation of a coherent policy of the Member States in this area. The author

© ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-2400-954X; e-mail: stateanlay@ukr.net

© БАТАНОВА Наталія Миколаївна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID 0000-0003-1828-6708; e-mail: batanova@ukr.net

highlights the trends that have the greatest impact on the formation of the EU social policy and possible ways to solve current problems in the social sphere.

Key words: *welfare state, social policy, social rights, social protection, pandemic, EU, European integration, demography, digitalisation.*

Концепція соціальної держави була розроблена та реалізована на практиці у конкретних історичних умовах і була змушена адаптуватися до змін як у внутрішньому житті держав, так і до зовнішніх викликів. На початку XXI ст. одним з основних конкурентів соціальної держави стало значне поширення ідеології неолібералізму, особливо в розвинених країнах Заходу. Протиставляючи соціальну державу неолібералізму, Дж. Стігліц спрогнозував, що її майбутнє лежить у виході за межі традиційного розуміння держави загального добробуту в шести важливих аспектах [1, р. 4-8]:

1) переосмислення ризиків та інновацій, що має призвести до формування динамічнішої та інноваційнішої економіки;

2) розуміння держави як спільноти, соціальної справедливості. На відміну від ринків, що орієнтуються на отримання прибутку й ефективність яких значною мірою залежить від досконалості інформації, якою володіють його учасники, соціальна держава насамперед турбується про захист громадян як членів великої спільноти, намагається забезпечити соціальну справедливість.

3) задоволення внутрішніх потреб: соціальна держава заохочує соціальну солідарність, змушуючи індивіда більше думати про спільноту, частиною якої він є, і, таким чином, покращуючи соціальну поведінку безліччю інших способів.

4) посилення соціальної справедливості: соціальна держава має важливе значення для досягнення соціальної справедливості в широкому розумінні.

5) позитиву підтримку – підтримку громадян протягом усього періоду життя. Якщо раніше акцент робився на державній підтримці дітей, забезпеченні охорони здоров'я і освіти, то тепер у фокусу уваги держави має бути надання державою пенсійного страхування та медичного страхування, оскільки протягом свого життя люди стикаються з необхідністю забезпечення низки базових потреб, наприклад, житлом.

6) розподіл ризиків між поколіннями: якщо громадяни в межах одного покоління можуть об'єднати свої ризики, проте не можна

укласти договір із кимось із покоління, яке ще не народилося. Однак суспільство в цілому може укласти соціальні контракти між молодшим і старшим поколіннями.

Однак ідеологічний виклик далеко не єдина проблема, з якою стикається сучасна соціальна держава.

Дещо інший підхід до розуміння майбутнього держави загального добробуту демонструє Європейський Союз, який змушений не лише адаптуватися до зовнішніх викликів, а й враховувати специфіку моделей держави загального добробуту у кожній державі-члені.

Документами, які забезпечують правові рамки соціальної політики в Євросоюзі, а також дають правові підстави для Європейського Союзу у формуванні соціальної політики, є Договір про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) та Хартія основних прав Європейського Союзу. ДФЄС містить конкретні положення, які уповноважують ЄС ухвалювати законодавство і політику в сферах, пов'язаних із соціальною політикою. Оскільки формування соціальної політики держав-членів переважно належить до їхньої власної юрисдикції, то в цих документах немає жодної статті, яка б згадувала про верховенство ЄС у питаннях, пов'язаних із соціальним забезпеченням. Статті, що стосуються згаданих питань, мають рекомендаційний характер, але фактичне виконання відповідно до прописаних практик і цінностей є обов'язком конкретної держави-члена. Так, ст. 153 ДФЄС дозволяє ЄС підтримувати і координувати зусилля держав-членів щодо поліпшення умов праці, соціального забезпечення та соціального захисту. Вона також охоплює такі аспекти, як трудове право, рівне ставлення та соціальний діалог. Своєю чергою, ст. 156 дозволяє ЄС вживати заходів для сприяння діалогу між адміністрацією та працівниками з метою захисту прав працівників та соціального прогресу, а ст. 157 – підтримувати рівні можливості та рівне ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості та праці. Іншими словами, ЄС відіграє допоміжну роль, але фактичне виконання і ступінь підтримки ЄС у цих питаннях викликають сумніви.

Іншим документом, що створює правову основу для формування соціальної політики ЄС, є Хартія основних прав, яка є юридично обов'язковим документом, що деталізує основні права, що захищаються в рамках правового поля ЄС, включаючи конкретні

положення, пов'язані із соціальними правами, такими, як право на справедливі умови праці, захист від необґрунтованого звільнення або припинення трудових відносин, право на соціальне забезпечення та право на доступ до охорони здоров'я.

На додаток до чинних договорів та Хартії ЄС також приймає директиви та регламенти, які встановлюють конкретні соціальні політики та стандарти. Ці законодавчі акти ґрунтуються на правових засадах, передбачених договорами, і покликані забезпечити мінімальний рівень соціального захисту та рівне ставлення до всіх держав-членів.

Тим не менше ця правова база стала основою для формування Європейської системи соціальних прав (ЄССП) [2] – сукупності документів, що містять 20 ключових принципів і прав, спрямованих на побудову більш справедливої Європи у сферах ринків праці та систем соціального забезпечення. Ініційований Європейською Комісією та урочисто проголошений Європейським Парламентом, Європейською Комісією та Радою в листопаді 2017 року на саміті у Гетеборзі. ЄССП складається з трьох основних напрямів: рівні можливості та доступ до ринку праці, справедливі умови праці, соціальний захист та інклюзія. При цьому ЄССП не є обов'язковим до виконання документом, а радше інструментом, що підтверджує та доповнює вже наявні права, які містяться в договорах.

У своєму Стратегічному порядку денному на 2019-2024 роки [3] лідери ЄС підкреслили, що соціальний компонент необхідно реалізувати, перетворивши його принципи на дії на рівні Союзу та держав-членів з урахуванням відповідних повноважень. У своїх резолюціях «Сильна соціальна Європа для справедливого переходу» [4] та «Гарантії для дітей» [5] Європарламент також підкреслив необхідність забезпечення реалізації прав і принципів цього компонента. В ході обговорень, проведених Європейським економічним і соціальним комітетом та Комітетом регіонів, було підкреслено актуальність Європейського плану дій у сфері соціальних прав [6].

У рамках свого плану дій щодо Європейського стовпа соціальних прав Єврокомісія підтримала створення Групи високого рівня з питань майбутнього соціального захисту та соціальної держави в ЄС, якій доручено проаналізувати майбутнє соціальної держави,

її фінансування та взаємозв'язок із мінливим світом праці у світлі нових викликів.

Слід зазначити, що ЄС – це спільнота соціальних держав з різною історичною спадщиною та інституціями, які відповідають за організацію та фінансування своїх систем соціального захисту. Соціальні виклики, з якими вони стикаються, здебільшого є спільними для всього ЄС, і в багатьох випадках вони також спричиняють побічні ефекти. Європейський стовп соціальних прав є важливим кроком на шляху до Європейського соціального союзу, який підтримує соціальні держави по всьому ЄС і спрямовує їхній розвиток на основі ключових принципів взаємного страхування, солідарності та конвергенції.

На початку 2023 року Група високого рівня з питань майбутнього соціального захисту та соціальної держави в ЄС у своєму звіті [7] проаналізувала вплив ключових мегатенденцій на соціальний захист та соціальну державу. Серед глобальних мегатенденцій, що мають безпосередній вплив на соціальну державу, визначено [7, р. 7-32]:

1. Демографічні зміни включають збільшення тривалості життя та зниження народжуваності, що призводить до старіння населення, а також зміни в структурі сім'ї, мобільності всередині ЄС та міграції. Своєю чергою, старіння населення впливає на фінансову стійкість систем соціального захисту, що вимагає підвищення рівня зайнятості та переоцінки традиційних «кордонів» економічно активного життя.

2. Трансформація способів зайнятості. Попри зростання зайнятості за останні десятиліття проблеми часткової зайнятості зберігають свою актуальність для молоді, жінок, працівників старшого віку, людей з інвалідністю та мігрантів. При цьому низька якість робочих місць, низька зарплата та висока частка нестандартних форм зайнятості є ключовими ризиками, які потребують вироблення нових форм захисту.

3. Технологічний розвиток та цифровізація створюють як ризики, так і можливості для соціальної держави. Хоча широке впровадження сучасних технологій, зокрема штучного інтелекту, може призвести до скорочення робочих місць і зростання нерівності у середньостроковій перспективі, але у довгостроковій перспективі вони сприятимуть загальному зростанню зайня-

тості. Економіка платформ характеризується високою часткою нестандартної зайнятості, а розриви в навичках та доступі до ІТ несуть ризик посилення нерівності. Водночас технологічний розвиток створює можливості для організації та підвищення ефективності у наданні соціальних послуг та посиленні соціального захисту.

4. Кліматичні зміни та «зелений» перехід вже впливають на ринки праці та соціальний захист, але поки що вони не викликали комплексної реакції з боку соціальної політики. Хоча вони ризикують посилити нерівність громадян. Тому слід вирішити питання зайнятості та соціальних наслідків «зеленого» переходу, зокрема зменшити дефіцит робочої сили в ключових професіях, підтримати перекваліфікацію працівників у найбільш вразливих секторах, зменшити енергетичну бідність.

У звіті досліджується вплив цих мегатенденцій на соціальну політику в перспективі всього життя людини, виділяючи три функції соціальної держави: регулювання ринку праці, соціальний захист та соціальні інвестиції.

У роботі також було враховано потрясіння, які посилили вплив мегатенденцій на системи соціального захисту та політику добробуту, зокрема Велику рецесію 2008-2009 років, кризу біженців 2015 і 2016 років та пандемію COVID-19. Крім того, після створення Групи високого рівня до соціальних та економічних викликів, з якими стикаються ЄС та його держави-члени, додалися наслідки агресивної війни Росії проти України, включаючи поточну енергетичну кризу.

Висновки звіту підкреслюють важливість інклюзивної та справедливої соціальної держави для мінімізації соціальних ризиків та пом'якшення економічних труднощів, одночасно підтримуючи економічне зростання та індивідуальний добробут.

Сучасна держава загального добробуту повинна забезпечувати потужний буфер на випадок економічних потрясінь та інвестувати в інструменти, які допомагають людям на критичних етапах їхнього життєвого шляху. Визнаючи, що не існує універсальних рішень для різних європейських соціальних держав, автори звіту пропонують перелік з 21 рекомендації щодо модернізації та зміцнення соціальної держави. Вони включають:

– захист і підтримку сімей з дітьми: наприклад, догляд за дітьми до 3 років має бути безплатним або доступним. Крім того, люди повинні мати доступ до адекватної фінансової підтримки та послуг дошкільної освіти і догляду, щоб їм було легше створити сім'ю. Для вразливих сімей ці послуги повинні бути безплатними;

– рівні можливості для освіти та навчання: соціальні держави повинні гарантувати рівні можливості для молодих людей із мало-забезпечених сімей, щоб вони могли продовжувати освіту та навчання після закінчення обов'язкової школи, наприклад, за допомогою стипендій;

– доступ до соціального захисту для всіх: незалежно від контракту чи форми роботи кожен повинен мати доступ до соціального захисту та робити внески до нього;

– якість роботи: держави-члени та соціальні партнери повинні підтримувати якість роботи, включаючи гідний та безпечний дохід, автономію, фізичне та психічне здоров'я, можливості для кар'єрного розвитку та баланс між роботою та особистим життям;

– навчання впродовж життя: всі люди повинні мати можливість вдосконалювати свої навички або здобувати нові. Це підвищить їхні шанси знайти роботу або освоїти нову професію;

– захист доходів і робочих місць: враховуючи досвід Великої рецесії та кризи, спричиненої COVID-19, схеми збереження робочих місць повинні бути доступними для всіх;

– тривалішу трудову кар'єру, адекватні пенсії та довгостроковий догляд: соціальні партнери та держави-члени повинні прагнути сприяти довшій кар'єрі у доброму стані здоров'я, зокрема, за допомогою гнучкого графіка роботи, пристосованих робочих місць та навчання;

– покращення фінансування соціальної держави: для реагування на зростаючі потреби та виклики державам-членам необхідно знайти нові джерела для сталого фінансування соціального захисту та добробуту, наприклад, шляхом розширення податкової бази та коригування структури доходів (розширення прогресивного оподаткування доходів, споживання, капіталу та багатства, а також вуглецевих та енергетичних викидів).

Отже, соціальна держава в Євросоюзі стикається не лише із ідеологічним викликом, а й потребою пошуку спільної відповіді як на внутрішні (старіння і депопуляція населення, зміна форм зайня-

тості), так і на зовнішні виклики (пандемія, цифровізація, російсько-українська війна, кліматичні зміни). Ситуація ускладнюється тим, що ЄС як наднаціональне утворення не може повною мірою визначати внутрішню соціальну політику своїх держав-членів, а лише виробляти певні спільні загальні принципи та прагнути до їх реалізації шляхом вироблення спільного плану дій.

1. Stiglitz J. E. The welfare state in the twenty-first century. URL: https://policydialogue.org/files/publications/papers/The_Welfare_State_in_the_Twenty-First_Century.pdf 2. European Pillar of Social Rights – Building a fairer and more inclusive European Union URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1226&langId=en> 3. Strategic Agenda 2019-2024. URL: <https://www.consilium.europa.eu/es/a-new-strategic-agenda-for-the-eu-2019-2024> 4. Strong Social Europe for Just Transitions. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_20 5. Council Recommendation (EU) 2021/1004 of 14 June 2021 establishing a European Child Guarantee. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2021.223.01.0014.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2021%3A223%3ATOC 6. European Pillar of Social Rights Action Plan. URL: <https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/en/> 7. The future of social protection and of the welfare state in the EU. European Union, 2023. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/842d8006-c3b3-11ed-a05c-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-283143938>

Horbatenko Volodymyr, Batanova Nataliia. Challenges and Prospects of the Welfare State in the European Union

The article considers the challenges faced by the welfare state in the twenty-first century, in particular in the context of European integration, and the ways to solve the most pressing problems it faces. The author analyses the legal basis of European Pillar of Social Rights and the documents that facilitate the implementation of a coherent policy of the Member States in this area. The author highlights the trends that have the greatest impact on the formation of the EU social policy and possible ways to solve current problems in the social sphere.

The EU is a community of welfare states with different historical heritages and institutions responsible for organising and financing their social protection systems. The social challenges they face are largely EU-wide and often also have spillover effects. The European Pillar of Social Rights is an important step towards a European Social Union that supports welfare states across the EU and guides their development based on the key principles of mutual insurance, solidarity and convergence.

The welfare state in the European Union faces not only an ideological challenge, but also the need to find a common response to both internal

(population ageing and depopulation, changing forms of employment) and external challenges (pandemic, digitalisation, the Russian-Ukrainian war, climate change). The situation is complicated by the fact that the EU, as a supranational entity, cannot fully determine the domestic social policy of its member states, but only develop certain common general principles and seek to implement them through a joint action plan.

Key words: welfare state, social policy, social rights, social protection, pandemic, EU, European integration, demography, digitalisation.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ПРОТИДІЯ РАШИЗМУ

Наведено розуміння українськими вченими терміна «рашизм» та відзначено його характерну рису – мілітаризм. Виокремлено та охарактеризовано два рівні українсько-польської взаємодії, які активізувалися в перший рік повномасштабного вторгнення росії в Україну – неофіційну (громадську) і офіційну (управлінську). Визначено основні форми підтримки українців під час протистояння рашизму, зокрема моральну, політичну, правову, організаційну, психологічну, гуманітарну. Наголошено, що в 2022 р., особливо в перші місяці російсько-української війни, Польща відіграла вагомую роль у підтримці українців задля безпеки України, Польщі та Європейського Союзу.

Ключові слова: рашизм, тоталітаризм, мілітаризм, політика сусідства, українсько-польська взаємодія, російсько-українська війна.

Kukuruz Oksana. Ukrainian-Polish interaction as a counteraction to ruscism

The article gives the understanding of the term “ruscism” by Ukrainian scientists and notes its characteristic feature – militarism. Two levels of Ukrainian-Polish interaction, which became more active in the first year of the full-scale Russian invasion of Ukraine, are singled out and characterized – unofficial (public) and official (administrative). The main forms of support for Ukrainians during the resistance to ruscism are defined, in particular – moral, political, legal, organizational, psychological, humanitarian. It was emphasized that in 2022, especially in the first months of the Russian-Ukrainian war, Poland played an important role in supporting Ukrainians for the security of Ukraine, Poland and the European Union.

Key words: ruscism, totalitarianism, militarism, neighborhood policy, Ukrainian-Polish interaction, Russian-Ukrainian war.

Держави-сусіди – це ті чинники впливу на країну, які не можна усунути або ігнорувати. Їх необхідно ретельно вивчати як науковими, так і розвідувальними засобами та способами. Будь-яка

© КУКУРУЗ Оксана Володимирівна – доктор політичних наук, завідувачка Сектору правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-1863-3028; e-mail: decennary.ss@gmail.com

сучасна держава, яка дбає про свою стійкість до зовнішніх впливів, серйозно ставиться до політики держав-сусідів, аналізує й прогнозує рішення і дії офіційних та неофіційних впливових осіб. Деякі політики лише нині розуміють, що висловлювання В. Путіна на саміті НАТО в Бухаресті 4 квітня 2008 р. щодо наявності інтересів в Україні та наміру захищати росіян (насправді називалася кількість російськомовних осіб в Україні, а не росіян) необхідно було серйозно аналізувати та вживати відповідних заходів. Громадські діячі та науковці упродовж усього періоду відновлення незалежності України звертали увагу відповідних служб на маніпуляції з боку влади сусідньої держави та загрозу національній безпеці, однак їх апелювання залишалися без належної уваги. Тепер Україна і світ розуміють, що була створена жорстка позаправова система – рашизм. Цивілізовані країни, не розгледівши завчасно загрози для демократії та світового порядку, з 2022 р. змушені були діяти спонтанно, швидко обираючи форми протистояння рашизму. В перші місяці повномасштабного вторгнення росії в Україну серед сусідніх держав ключову роль для підтримки українців відіграла Польща. Дослідження цих процесів є вкрай необхідним, оскільки потреба в систематизації та системній протидії рашизму лише зростає.

Метою статті є визначення особливостей українсько-польської взаємодії як форми протистояння рашизму, яка склалася в перший рік війни. Завдання полягають у з'ясуванні поняття «рашизм»; виокремленні рівнів українсько-польської взаємодії; окресленні ролі Польщі в протистоянні збройній агресії російської федерації в 2022 р.

Останніми роками до терміна «рашизм» дедалі частіше звертаються вчені, які досліджують російську федерацію. Серед українських науковців, які вже тривалий час аналізують це явище, варто згадати: Б. Дем'яненка («Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу) (2018) [1], Л. Якубову («Рашизм: звір з безодні» (2023) [2], Ткаченка В. («Рашизм: ліцензія на геноцид» (2023) [3], Чупрія Л. («Ідеологія рашизму та шляхи протидії їй через формування патріотичної інформаційної політики» (2024) [4]. Особливості стратегічного партнерства України і Польщі в умовах широкомасштабної війни, розв'язаної РФ проти України, досліджує В. Горбатенко («Стратегічне партнерство Украї-

на – Польща: виклики і здобутки воєнного часу» (2023) [5]. Проте виокремленню і характеристиці українсько-польської взаємодії як форми протистояння політиці російської федерації в науковій літературі приділено недостатньо уваги.

Термін «рашизм» дедалі частіше стає об'єктом наукових досліджень. У Великій українській енциклопедії він характеризується як «маніпулятивна, популістська квазіідеологія і практика політичного режиму РФ кінця 20 – початку 21 ст.» [6]. На переконання Л. Якубової, рашизм – це феномен, який утворився завдяки всій росії, а не лише колективному путіну; це форма тоталітаризму, який втретє проявляється в росії упродовж останніх сто з лишком років; це уявлення росії як Бога, як епіцентру світової цивілізації; це включення до «руських» всіх, хто сповідує їх матрицю тоталітаризму, що серед іншого означає право вбивати будь-кого, хто відмовляється стати «руським»; це спроба пришвидшити кінець теперішнього світу і встановити тоталітарний світ. «Рашизм – вища стадія «рускаго міра». Рашизм – історично новий феномен – відкладений/мутантний фашистський/нацистський синдром на російському етнополітичному ґрунті» [2].

Б. Дем'яненко називає рашизм ідеологічною основою «путінізму», що у зовнішній політиці «проявляється в порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові власної версії історичної правди, є обґрунтуванням варварської геополітики російської федерації, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав, спираючись при цьому на місцевий колабораціонізм та підтримку російської п'ятої колонії» [1, с. 39]. Натомість В. Ткаченко окреслює рашизм як ідеологічну основу «русского мира», як російський неофашизм. Вчений вважає, що в росії сформувалася ідеологія і практика російського різновиду нацизму, що маскується під антифашизм. Рашизм, на його думку, етимологічно не передає характерних рис цього гібридного явища [3, с. 14]. Л.В. Чупрій сприймає рашизм як державну ідеологію сучасної росії, яка являє собою руйнівний симбіоз основних принципів фашизму та сталінізму, що виправдовує агресивну геополітику росії [4, с. 103].

Отже, як видно з вищенаведеного, між фахівцями немає єдності щодо розуміння співвідношення між термінами: рашизм, націоналізм, фашизм та путінізм. Проте до характерних рис рашизму всі

вчені відносять використання військової сили при вирішенні міжнародних і внутрішніх конфліктів, тобто мілітаризм.

Рашизм як практику українці всебічно відчують з 2022 р., зокрема такі його прояви, як воєнні злочини, злочини проти людяності, злочини геноциду та багато інших, перерахованих у Постанові Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких» [7].

Однозначно можемо стверджувати, що, окрім всього вищезазначеного, рашизм є складовою політики сусідства росії. Ще до 2022 р. російські дослідники, критикуючи діяльність Європейського Союзу, звертали увагу на значення термінів, якими там послуговуються. Зокрема, на їх думку, використання формулювання «політика сусідства» замість «політика добросусідства» означає неправомірне прагнення до односторонньої користі у відносинах з іншими країнами. У відповідь можемо констатувати, що політику російської федерації також треба конкретизувати. Її відповідна назва – «політика злосусідства».

Проаналізуємо тепер дії іншої держави–сусідки, члена Європейського Союзу, яка також має інтереси в Україні, оскільки тут мешкають поляки, чиї права треба захищати. На думку А. Шептицького, лобіюючи інтереси України в Європейському Союзі і піклуючись про проєвропейські зміни в Україні, Польща дбає про власну безпеку на її східному кордоні [8, с. 91]. Можна цілком зрозуміти і погодитися з такою логікою поляків і одразу показати ключову відмінність політики Польщі. Польща, на відміну від росії, створює належні правила і умови співжиття для законослухняних громадян, мирно їх пропонує та переконує у правильності обраного шляху розвитку всіма цивілізованими способами.

Після 24 лютого 2022 р., широкомасштабного вторгнення російської федерації в Україну, двосторонні відносини України з Польщею зазнали суттєвих змін. Злочинні дії російської федерації на території України призвели до того, що Польща змушена була щоденно вивчати та врегульовувати пов'язані з цим численні проблеми. Її активна позиція, на нашу думку, була обумовлена, як мінімум, трьома причинами: 1) війна в сусідній Україні – це безпосередня загроза для безпеки та стабільності в Польщі; 2) масо-

вий міграційний потік на кордоні Україна-Польща – це дестабілізація не лише в Польщі, а й на території Європейського Союзу; 3) боротьба за такі демократичні цінності, як свобода, незалежність, справедливість, – це зрозумілі й близькі для поляків дії, оскільки їм дуже часто доводилося їх відстоювати, а тому опір Українського народу окупанту викликав всебічну підтримку в Польщі.

На першому місці для публічної влади різних рівнів опинилося питання регулювання міграційних потоків. Тікаючи від збройного нападу російської федерації, більшість українців обрали саме Польщу як країну для тимчасового проживання. Управлінські рішення як польської влади, так і європейської потребували значної відповідальності, оскільки Польща – це держава, яка контролює зовнішній кордон Європейського Союзу, а також має кордон із державою-агресором – росією та її сателітом – Білоруссю. Вперше було активовано Директиву Ради Європейського Союзу від 20 липня 2001 р. 2001/55/ЄС. Відповідне імплементаційне рішення про тимчасовий захист осіб з України було прийнято Радою Європейського Союзу 4 березня 2022 р., а вже 12 березня 2022 р. у Польщі прийнято спеціальний Закон «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території тієї держави». Ця швидка управлінська взаємодія дала можливість запобігти хаосу і спрямувати масовий наплив мігрантів з України в правове русло. Наступною глобальною проблемою, яка потребувала швидкого вирішення, була гуманітарна допомога. З перших днів війни поляки всіляко допомагали українцям, як тим, хто вимушено опинився в Польщі, так і тим, хто залишився в Україні.

У цей період можна виокремити два тісно взаємозв'язані види взаємодії між українцями і поляками – офіційну і неофіційну. З власного досвіду волонтерської діяльності в благодійному фонді можу їх проілюструвати на прикладі міста Перемишль. Відомо, що це одне з міст, куди потрапило багато українців у зв'язку зі збройною агресією російської федерації.

Отже, перший вид взаємодії – неофіційна, або інша назва – громадська взаємодія. З першого дня широкомасштабної війни звичайні мешканці Перемишля активно долучилися до організації допомоги українським біженцям. Одним із ключових місць, де активно проявилася перемиська громада, був вокзал. Люди несли чай, бутерброди, теплий одяг, коляски, допомагали придбати квит-

ки на транспорт, здійснювали переклад необхідної інформації, пропонували житло і багато інших необхідних речей та послуг. Самоорганізований волонтерський рух з кожним днем ставав організованішим значною мірою тому, що склалася тісна взаємодія між тими, хто потребував різноманітної допомоги – інформаційної, комунікаційної, психологічної, фінансової, матеріальної, та тими, хто міг її надати. Певну роль посередників у цих процесах відігравали благодійні фонди, які моніторили потреби біженців і можливості сусідньої країни. До допомоги долучилися всі можливі установи і організації Перемишля. Серед них: Народний дім, Комплекс загальноосвітніх шкіл № 2 ім. Маркіяна Шашкевича, костели.

Другий вид взаємодії – офіційна, або інша назва – управління. Безумовно, багато процесів координувала мерія, оскільки кількість біженців зростала, і проблеми з їх перебуванням у невеликому місті також. Так, у приміщенні гіпермаркету «Tesco» було організовано Центр гуманітарної допомоги. На сайті мерії був розташований Довідник для біженців з України українською мовою. В довіднику можна було знайти відповіді на найпоширеніші питання: хто може скористатися правами, передбаченими спеціальним законом; що можуть отримати біженці відповідно до цього закону; інформацію для батьків дітей, які прибувають з України; інформацію про одноразову допомогу для громадян України; інформацію про склад для біженців з України.

Представники мерії працювали також на вокзалі. Крім того, на вокзалі розташували представників низки міжнародних і національних організацій, які також пропонували допомогу біженцям. Це, зокрема: Дитячий фонд ООН (UNICEF), Верховний комісар ООН у справах біженців (UNHCR), Міжнародна організація з міграції (IOM), Народний дім у Перемишлі, Фундація Діалог, Oxfam, PLUS, Війська територіальної оборони (WOT), MedAir, Данська рада у справах біженців (DRC).

За колосальну допомогу українцям місто Перемишль заслужено отримало почесну відзнаку України «Місто-рятівник». Таку ж відзнаку першим отримало місто Жешув. Загалом у 2022 р. уся Польща різними способами доєдналася до допомоги Україні.

Здебільшого російсько-українська війна поліпшила українсько-польські відносини у 2022 р. як на рівні громадянського суспільства, так і на рівні органів публічної влади. Як відомо, в

спільній історії України і Польщі були різні неоднозначні події, які до лютого 2022 р. часто згадувалися і використовувалися не на користь сучасних двосторонніх відносин України і Польщі. Проте тісна взаємодія українців з поляками в 2022 р. у ході війни, яку веде російська федерація не лише проти України, а й всього цивілізованого світу, однозначно зміцнила українсько-польське співробітництво. Описана вище українсько-польська взаємодія 2022 р., на мою думку, стала на той час гарантією безпеки не лише для двох держав – України і Польщі, а й всього Європейського Союзу.

Використання терміна «взаємодія» щодо українсько-польських відносин у цей період, а не «співпраця», обумовлено тим, що багато дій були неузгодженими, спонтанними, зумовлені потребою миттєво реагувати на ситуацію, яка швидко змінювалася. Дії і рішення активних поляків і українців як на офіційному, так і неофіційному рівнях суттєво вплинули на хід російсько-української війни.

Таким чином, можемо виокремити основні форми підтримки українців під час протистояння рашизму, які проявилися у процесі українсько-польської взаємодії в перший рік повномасштабного вторгнення росії в Україну: моральна (підтримка морального духу, що було вагомим складовою у процесі протистояння агресору); політична (солідарність з українцями, продемонстрована на найвищому рівні), правова (надання юридичних консультацій, переведення нештатних ситуацій в правове русло), організаційна (налагодження дієвих механізмів забезпечення різноманітних потреб, важливих для протидії загарбнику); психологічна (підтримка в пунктах пропуску через державний кордон, у центрах для біженців, у прихистках для внутрішньо переміщених осіб), гуманітарна (надання їжі, води, одягу, житла, медичної та іншої безкоштовної допомоги).

У процесі офіційної та неофіційної взаємодії українців і поляків відбувся обмін важливою інформацією, зокрема щодо суті, форм і методів рашизму проти демократичних країн та людства загалом. Взаємовплив між суб'єктами, що приймають рішення на різних рівнях в Україні, Польщі та Європейському Союзі, дає шанс сформувати нову систему управління і безпеки.

2. Якубова Л. Д. Рашизм: звир з безодні / НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с. 3. Ткаченко В.М. Рашизм: ліцензія на геноцид. Есеї. Науково-популярне видання. Київ: Вид-во Політія, 2023. 348 с. 4. Чупрій Л.В. Ідеологія рашизму та шляхи протидії їй через формування патріотичної інформаційної політики. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія «Історія, економіка, філософія». 2024. Вип. 29. С. 101–108. 5. Горбатенко В.П. Стратегічне партнерство Україна – Польща: виклики і здобутки воєнного часу. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 673–683. 6. Горбатенко В.П. Рашизм. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Рашизм>. 7. Про Заяву Верховної Ради України “Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких: Постанова Верховної Ради України від 2 травня 2023 року № 3078-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text>. 8. Szeptycki A. Polska, Ukraina i Unia Europejska. *30 lat stosunków między Polską a niepodległą Ukrainą*. Doświadczenia a perspektywy: praca zbiorowa / pod red. S. Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2021. S. 91–106.

References

1. Demianenko B. «Rashyzm» yak kvaziideolohiia postradianskoho imperskoho revanshu. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Vyp. 8. S. 35–40. 2. Yakubova L. D. Rashyzm: zvir z bezodni / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Akademperiodyka, 2023. 318 s. 3. Tkachenko V.M. Rashyzm: litsenziia na henotsyd. Esei. Naukovo-populiarne vydannia. Kyiv: Vydavnytstvo Politiia, 2023. 348 s. 4. Chuprii L.V. Ideolohiia rashyzmu ta shliakhy protydii yii cherez formuvannia patriotychnoi informatsiinoi polityky. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu*. Ser. Istoriia, ekonomika, filosofiiia. 2024. Vyp. 29. S. 101–108. 5. Horbatenko V.P. Stratehichne partnerstvo Ukraina – Polshcha: vyklyky i zdobutky voiennoho chasu. *Pravova derzhava*. 2023. Vyp. 34. S. 673–683. 6. Horbatenko V.P. Rashyzm. Velyka ukrainska entsyklopediia. URL: <https://vue.gov.ua/Rashyzm>. 7. Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vykorystannia politychnym rezhymom rosiiskoi federatsii ideolohii rashyzmu, zasudzhennia zasad i praktyk rashyzmu yak totalitarnykh i liudynonenavysnytskykh: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 2 travnia 2023 roku № 3078-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text>. 8. Szeptycki A. Polska, Ukraina i Unia Europejska. *30 lat stosunków między Polską a niepodległą Ukrainą*. Doświadczenia a perspektywy: praca zbiorowa / pod red. S. Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2021. S. 91–106.

Kukuruz Oksana. Ukrainian-Polish interaction as a counteraction to ruscism

The article gives the understanding of the term “ruscism” by Ukrainian scientists and notes its characteristic feature – militarism. It is shown that after

February 24, 2022, the large-scale invasion of Russia into Ukraine, Ukraine's bilateral relations with Poland underwent significant changes. The criminal actions of Russia on the territory of Ukraine led to the fact that Poland had to study and settle the numerous related problems on a daily basis. Its active position, in our opinion, was determined by at least three reasons: 1) the war in neighboring Ukraine is an immediate threat to security and stability in Poland; 2) the mass migration flow on the Ukraine-Poland border is a destabilization not only in Poland, but also in the territory of the European Union; 3) the struggle for such democratic values as freedom, independence, and justice are actions that are understandable and close to the Poles, since they very often had to defend them, and therefore the resistance of the Ukrainian people to the occupier, caused comprehensive support in Poland.

Two closely intertwined types of interaction between Ukrainians and Poles are distinguished – unofficial (public) and official (administrative). Based on her own experience of volunteering in a charitable foundation, the author illustrates such interaction using the example of the city of Przemyśl. It is known that this is one of the cities where many Ukrainians ended up in connection with the armed aggression of Russia.

The use of the term “interaction” in relation to Ukrainian-Polish relations in this period, rather than “cooperation”, is justified, since many actions were uncoordinated, spontaneous, due to the need to instantly react to the rapidly changing situation. The main forms of support for Ukrainians during the resistance to ruscism are defined, in particular – moral, political, legal, organizational, psychological, humanitarian. It was emphasized that in 2022, especially in the first months of the Russian-Ukrainian war, Poland played an important role in supporting Ukrainians for the security of Ukraine, Poland and the European Union.

Key words: ruscism, totalitarianism, militarism, neighborhood policy, Ukrainian-Polish interaction, Russian-Ukrainian war.

IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE ARCHITECTURE OF THE WELFARE STATE

The influence of the Covid-19 pandemic on the institution of the welfare state and its prospects is examined. The changes in the architecture of the welfare state that occurred under the influence of the pandemic are analysed. It is clarified how changes in social policy during the pandemic affected the overall stability of the welfare state. The pandemic is characterized as one of the critical moments in the evolution of the welfare state due to its inflexibility, and inability to quickly adapt to new social challenges. Most of the current models of welfare states, as expensive and cumbersome systems, are proved to be poorly adapted to the scale of the challenge posed by the pandemic.

Keywords: welfare state, pandemic, SARS-CoV-2 (Covid-19) virus, crisis of the welfare state, modernization of the welfare state, models of the welfare state, social protection, social security.

Хома Н. М. Вплив пандемії Covid-19 на архітектуру соціальної держави

Досліджено вплив пандемії Covid-19 на інститут соціальної держави та його перспективи. Проаналізовано зміни у архітектурі соціальної держави, які відбулися під впливом пандемії. З'ясовано, як зміни соціальної політики періоду пандемії вплинули на загальну стійкість соціальної держави. Пандемію охарактеризовано як один з критичних моментів еволюції соціальної держави через негнучкість останньої, нездатність швидко адаптуватися до нових соціальних викликів. Доведено, що більшість нинішніх моделей соціальних держав, як дорогих та громіздких систем, виявилися погано адаптованими до такого масштабу виклику, яким стала пандемія.

Ключові слова: соціальна держава, пандемія, вірус SARS-CoV-2 (Covid-19), криза соціальної держави, модернізація соціальної держави, моделі соціальної держави, соціальний захист, соціальне забезпечення.

Introduction. The welfare state is now at the stage of a protracted crisis, which has been growing for over half a century (since the 1970s). This political and legal institution is facing more and more

© KHOMA Nataliia – ScD in Political Science, Professor at the Department of Political Sciences and International Relations Lviv Polytechnic National University; ORCID: 0000-0002-2507-5741; e-mail: nataliia.m.khoma@lpnu.ua

challenges. They are caused by both the strengthening of international interdependence and the increasing severity of global problems of humanity as well as a wide range of reasons at the national level (security, environmental, demographic, economic, etc.).

One of the recent factors that affected the sustainability of the welfare state institution was the SARS-CoV-2 (COVID-19) virus pandemic. The pandemic became “a critical juncture in the development of the welfare state affirming its importance for its citizens’ economic, health and wellbeing, and safety, especially for its most vulnerable populations” [1]. However, most of the current models of welfare states, as expensive and cumbersome systems, turned out to be poorly adapted to an unexpected challenge of such a scale. Thus, the need to build more capable models of the welfare state has once again become actualized. The task of modernising the political and legal design of the welfare state and correcting the trajectory of its development in the conditions of upward dynamics of various challenges and risks remains.

The relevance of the topic of changing the institution of the welfare state under the influence of the coronavirus pandemic is due to the need to assess the changes that occurred with the institution of the welfare state in response to the pandemic, as well as its ability to react to crisis situations of a global scale. In the situation of increasing risks and challenges, it is necessary to find out which model of the institution of the welfare state is the most viable. The purpose of the study is to determine the impact of the COVID-19 pandemic on the social state and the prospects of this institute. The objectives are to analyse the changes in the architecture of the welfare state under the influence of the pandemic; and to find out how the changes in social policy during the pandemic affected the overall sustainability of the institution of the welfare state and its prospects.

State of problem development and research methods. The pandemic of the coronavirus disease lasted for a year and a half, and as of May 4, 2023, according to the decision of the WHO, it is considered over on a global scale. Although various risks to the life and health of the population remain, the general stabilization of the situation allowed researchers to move on to assessing the impact of this emergency on various aspects of the life of society and the state. In particular, the issue of assessing the role of the welfare state during the pandemic, its ability to respond to challenges of such a scale, to take into account the

lessons of such a global problem, and to adapt to an increasing number of challenges and risks has become relevant.

Domestic political scholars (S. Oliinyk [2; 3], T. Khlivniuk [4; 5; 6], etc.) initiated a discussion of the influence of the pandemic on the institution of the welfare state in the national scientific discourse. However, the works of the mentioned researchers concerned the impact of the pandemic on the functioning of the welfare state during the acute phase of COVID-19. Instead, the post-pandemic “diagnostics” of the institution of the welfare state has hardly been carried out. The national political and legal discourse has not assessed how the coronavirus pandemic changed/is changing the institution of the welfare state. It is not clarified to what extent innovations in the field of social policy have become sustainable or whether they have become only situational reactions of the state to an acute crisis. Instead, more attention has already been paid to this issue by foreign scholars (R. Bejan, D. L. Carlson, E. Csudai, B. Ebbinghaus, Y.W. Ku, L. Lehner, K. H. Mok, E. Naumann, K. Nikolova, C. Noble, G. Ottmann, J. R. Pepin, R. J. Petts, S. Saxonberg, T. Sirovátka, T. K. Yuda, and others). Our analysis of the historiography of the study has showed that the topic of changing the configuration of modern models of the social state under the influence of various factors is now increasingly coming into the focus of researchers’ attention. This demonstrates its urgency, the social demand for the results of such scientific investigations and the need to deepen them.

The methodology for studying the influence of the coronavirus pandemic on the institution of the welfare state combines neo-institutionalism and comparative analysis. Neo-institutionalism made it possible to reveal the changes occurring within the institution of the welfare state under the influence of certain factors. The comparative analysis made it possible to find out whether different models of the welfare state are being modernized given the likelihood of new global challenges, such as the SARS-CoV-2 (COVID-19) virus.

Presentation of the main material. The scale of the coronavirus infection created a huge burden on the infrastructure of welfare states. This situation affected all classical models of the welfare state (liberal, continental European (conservative), social democratic – according to G. Esping-Andersen’s classification). The coronavirus pandemic intensified the feelings of vulnerability and uncertainty in communities, even in states with relatively stable institutions of the welfare state

and a reliable system of social guarantees. Social inequality due to the pandemic rapidly exacerbated social polarization and a high degree of social deprivation of people in most countries, and as a result, erosion of trust in governments and growth of protest sentiments. This created additional reputational risks for the institution of the welfare state. Therefore, after the beginning of the pandemic, “countries worldwide responded with an unprecedented introduction of new and expansion of existing social protection policies, both aiming at mitigating the actual health crisis and alleviating the social and economic hardships induced by the containment measures, including lockdowns” [7].

The coronavirus pandemic became an example of how various crises disproportionately affect the most vulnerable segments of the population [8]. Traditionally, they are the first to be addressed by the welfare state. Low-income categories of the population most felt the consequences of COVID-19 on health and income levels due to the inability to stay in self-isolation for a long time, work remotely, get vaccinated as quickly as possible, etc. This made the role of the institution of the welfare state significant above all for vulnerable categories of the population. The COVID crisis exacerbated, first of all, inequalities in the labour market, and the closure of educational institutions and requirements to work from home made it difficult to combine work and family life [9]. Thus, the social impact of the pandemic was also felt by those who had sufficiently stable social positions and therefore needed social protection.

This pandemic did not only pose a challenge to the national institutions of the welfare state in most countries but also exacerbated long-standing tensions in welfare policy. It is about coordinating the preservation of established social benefits with the adaptation of social policy to new risks. There was another surge of discussions about whether the welfare state was able to effectively and efficiently prevent and minimize the decline in life chances for most social groups under crisis circumstances. Such a problem became acute due to at least two characteristics of the institution of the welfare state: 1) at the time of the pandemic in most countries, this institution had already been in crisis for a long time and demonstrated insufficient resistance to new challenges each time; 2) it is very difficult to adapt to each new social challenge, it is not flexible.

“The COVID-19 pandemic disrupted many features of development with domino effects in the social sphere” [10, p. 2039]. Fiscal policy was revised, health care funding was increased, targeted support was provided to vulnerable households, utilities were subsidized, loan payments were postponed, new types of labour relations were normalized, etc. So, new types of payments, new social services, new benefits, etc. were added. But at the same time, the economies of most countries were faced with the challenge of large-scale reforming of the social sphere, because economic growth in most countries stopped or significantly slowed down during the pandemic*. The possibilities to increase the financing of the social sphere were limited even in states with a sufficiently stable institution of the welfare state (such as in the Nordic states with a social democratic model). The global recession due to the risks of mass infection with the coronavirus has become one of the deepest in recent decades. The overall decrease in economic activity immediately affected budget revenues and the ability of the welfare state institution to finance social projects. Meanwhile spending on the social sphere, on the contrary, required an urgent increase.

During the pandemic, governments more or less effectively adapted their social policy to the current situation, introduced emergency changes in legislation. This was caused by the growth of unemployment, the insecurity of self-employed workers, the growing risks of infection and isolation, etc. [11, p. 94]. But in most welfare states, the distinct consequences of quarantine restrictions for different professional groups were poorly taken into account during the response to the pandemic.

Within European (and not only) welfare states, the coronavirus crisis once again highlighted the shortcomings of the current models of the welfare state. During the pandemic, the classic models of the welfare state were put to the test, which called into question their social and economic sustainability. The pandemic demonstrated “how increasingly threadbare social safety nets and precarious labour markets have left many marginalised and even destitute” [12].

* The case of Sweden, which did not introduce strict quarantine restrictions, is rather an exception. Even with such an approach to the pandemic, it was not possible to avoid a drop in GDP under the conditions of close integration of the Swedish economy into the world economy. This drop was smaller than in other states, but it affected the budget.

At the height of the pandemic, it was not clear whether the innovations being implemented would only be a temporary response to that crisis (such as one-time benefits) or whether long-term transformational changes to the institution of the welfare state would occur. There was a high probability that “governments will return to neo-liberal orthodoxy, abandon temporary measures implemented during the pandemic and introduce austerity measures to decrease the budget deficits once the pandemic recedes” [13, p. 94].

Therefore, the trajectory of the development of the social state institution as a whole, and its main models in particular, was not clear. At the same time, the expectation that the pandemic could stimulate the renewal and strengthening of the welfare state increased. The pandemic was positioned as a potential turning point for the renewal of the welfare state [14, p. 307]. It was primarily about the need to construct such a model of a social state that would become a state of social investments. This is because classic models of the welfare state still prioritize support for those who are below the poverty line or in other difficult conditions. But this model of the social state does not correspond to the contemporary realities. Its persistent conservatism and over-bureaucratization currently do not contribute to its ability to quickly adapt to new realities.

The need to reform the institution of the welfare state is well understood at the highest level of states and their unions. For example, according to the assessment of the European Commissioner for Jobs and Social Rights N. Schmit: “The COVID-19 pandemic has revealed how important effective social protection and welfare systems are in order to cushion the economic and social blow of any crisis. Now, we must work on making the welfare state fit for the future” [15].

Today there is a very vague idea of what requirements the idealized model of the welfare state, which is the most relevant to the realities of the time, must meet. Obviously, the priority is readiness for crisis situations and the ability to react quickly. It is noticeable that developed welfare states have intensified reforms aimed at strengthening their preparedness for emergencies in recent years. Here we are talking not only about possible pandemics (conditional diseases X) but also about other problems. Security and climate challenges are now among the most evident ones that are in the focus of attention of modern states.

Another thing is that the initiated reforms are not always consistently implemented in practice and do not become an effective response.

No less problematic is the fact that populists often speculate on the future of the welfare state in order to come to power or after winning the elections. Populist radical right parties, for example in Western Europe, “have almost without exception shifted their position on distributive issues, abandoning their earlier support for a minimal welfare state in favor of higher social spending” [16, p. 383; 17].

It is worth noting that the consequences of the pandemic were strongly influenced by which classical model of the welfare state functioned in a particular country. For example, welfare states of the social-democratic type (Sweden, Norway, Denmark, Finland, Iceland and the Netherlands) had a comparatively lower mortality rate from Covid-19. The states in question are strong welfare democracies, “with universalist models of healthcare provision, extensive state transfers, redistributive welfare policies, and generous public services and benefit plans that have all been deemed essential for population health, particularly through the reduction of mortality” [18, p. 712].

The need for changing welfare regimes is evident. These “changes cannot be considered in isolation from the economic structure and its background” [19]. “New structures in the relationship between the three major dimensions of welfare provision triangles, namely state, market, and society” [20] should be rethought and created. This is facilitated by the digitalisation of service delivery processes [21; 22], which occurs rapidly in most countries during and after the pandemic.

Numerous changes have already occurred during the pandemic. The innovations differed significantly between welfare state models. Thus, during the pandemic, states with a social-democratic (Scandinavian) welfare state model mostly only expanded their existing universalist and generous social security measures, but practically did not introduce new ones [23]. Instead, states with liberal models of the welfare state had to implement new tools of social policy [24; 25]. States with the continental European model introduced new mechanisms to protect people who were involved in non-standard forms of labour relations, such as freelancers [26; 27].

Consequently, during the pandemic, governments initiated a more or less wide range of initiatives to support citizens. However, as soon as the pandemic subsided, the programs began to close or were generally a one-

time form of support. That is, many social protection innovations were situational. For example, measures introduced by many states during the pandemic “have not fundamentally improved formal access to social protection schemes for non-standard workers and the self-employed. Especially in the domain of unemployment benefits, temporary (sometimes one-off), mostly flat-rate and means-tested benefits have been introduced for these categories, thus falling short in structurally addressing important gaps in their social protection systems, which pre-date the Covid-19 pandemic” [28]. The pandemic caused intense debate, some changes in the social protection of persons who perform work on an irregular basis, as well as the self-employed, strengthened the awareness of the need to eliminate gaps in their protection, but these issues are still not properly regulated in many states.

Any crisis has the potential to open a “window of opportunity” for reforming political and legal institutions. Nonetheless, G. Esping-Andersen, the founder of the social state theory, emphasized that welfare regimes are considered to be extremely stable [29]. The welfare state is a complex and rather conservative institution that is difficult and slow to change. However, contemporary states are already facing a complex of challenges today, which, in addition to pandemics, include the growth of armed conflicts, destructive climate changes, large-scale migration flows, etc. New crises are inevitable and this requires the preparation of social protection systems. There should be a transition from focus on mitigating present-day problems to strengthening society’s resilience to various risks. At the same time, not only vulnerable groups should be the focus of attention of the welfare state.

The strengthening of resistance to new challenges should become the new goal of the welfare state. Minimization of various risks should be the task of the welfare state. In particular, this can be achieved through the development of human capital. In modernized social states, there must be a transition from reducing the risk of poverty to a policy of reducing the vulnerability of certain social groups, increasing the ability to cope with certain challenges and quickly adapt to them (maximizing resistance to challenges). A modernized welfare state must not only be ready to respond *ex post facto* to any social challenge but also be ready to act in advance, before any crisis situation has a destructive social effect. Acting in advance – this could be the message of social states adapted to the challenges of today.

Conclusions

The period of the coronavirus pandemic became one of the most critical moments in the evolution of the institution of the welfare state. On the one hand, all its significance for the protection of health and well-being of the population, and the functioning of states as a whole was manifested. On the other hand, the pandemic demonstrated how difficult it was for the institution of the welfare state to adapt to new social challenges, to become flexible to new realities. During the pandemic, classical models of the welfare state were tested for efficiency, flexibility, and responsiveness. Initiatives aimed at supporting social unity and organizing people's daily activities under quarantine restrictions were expected from the welfare state during the pandemic.

However, in practice, in many countries, the institution of the welfare state failed to respond to such a social demand. Fragile social safety nets and unstable labour markets left many people marginalized, and many of the effects of the pandemic persisted long after it ended. Most of the contemporary models of welfare states, as expensive and cumbersome systems, turned out to be poorly adapted to an unexpected challenge of this magnitude. Persistent conservatism and bureaucratization did not contribute to the rapid adaptation of various models of the welfare state to the conditions of the pandemic. The present situation in its global dimension is characterized by the suddenness of new challenges, and it is clear that the institution of the welfare state is nowadays poorly prepared for them.

Since the beginning of the pandemic, most welfare states implemented unprecedented new social policy measures that expanded the social protection system. These measures were aimed at mitigating both the health crisis and the social and economic hardships caused by the lockdown. Yet, most of the introduced or expanded social protection policies were one-time or temporary [30]. In most states, there was no subsequent reset of national social policies, which would strengthen readiness for challenges of the same scale as the coronavirus pandemic in the future.

At present, it is impossible to conclude that there has been a renaissance of the welfare state as a crisis management tool. The political and legal design of the social state needs to be modernized, and the trajectory of its development needs to be corrected under the conditions of the upward dynamics of various challenges and risks. The

spectrum of these challenges is constantly changing, and the coronavirus pandemic will not be the last and, perhaps, not the most difficult. This is also important given the security challenges of recent years, under the influence of which many states are increasing funding not for the social sphere, but for the sphere of security and defence.

Nowadays, it is more correct to ask the question not whether the institution of the social state will be preserved in the future, but in what way it will develop further, and what characteristics it will acquire in order to meet modern challenges. In our opinion, such a model of the social state, which will ensure equal autonomy for everyone in achieving their life goals in solidarity with others, will have a perspective. The welfare state must get rid of its conservative sluggishness, become more flexible, and acquire the skills of quick response to specific situations. Digital transformation of the welfare state's functioning is intended to help achieve this. New structures must be rethought and created in the relationship between the three main dimensions of the social security triangle, namely the state, the market and society.

1. Ottmann G., Noble C. *Post-Pandemic Welfare and Social Work: Re-imagining the New Normal*. Abingdon: Routledge, 2024. 254 p. 2. Олійник С. Вплив пандемії на державну політику соціального забезпечення. *Держава і право*. 2022. № 93. С. 256-268. 3. Олійник С. Німецька соціальна держава в умовах пандемії. *Держава і право*. 2022. Вип. 92. С. 223-233. 4. Хлівнюк Т. Зміна завдань соціальної політики на тлі викликів глобальної пандемії COVID-19 / A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Spoleczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 4). Olsztyn – Lwów: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, 2020. P. 191-201. 5. Хлівнюк Т. Відмінності у реагуванні на соціальні наслідки пандемії COVID-19: порівняння класичних моделей соціальної держави. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 2021. № 8 (5). С. 59-68. 6. Хлівнюк Т. Вплив пандемії Covid-19 на перспективу інституту соціальної держави. *Політикус*. 2021. № 4. С. 64-71. 7. Berten J. 'Building back better'? Adaptive social protection and futures of protracted crisis. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2024. URL: <https://doi.org/10.1177/13691481241230856> (дата звернення: 13.03.2024). 8. Inglehart R., Norris P. *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-nots and Cultural Backlash*. HKS Faculty Research Working Paper Series RWP16-026. Cambridge: Harvard Kennedy School, 2016. 9. Petts R.J., Carlson D.L., Pepin J.R. 'A gendered pandemic: Childcare, homeschooling, and parents' employment during COVID-19'. *Gender, Work & Organization*. 2021. № 28 (S2). P. 515-534. 10. Alizadeh H., Sharifi A., Damanbagh S. et al. Impacts of the COVID-19 pandemic on the social sphere and lessons for crisis

management: a literature review. *Natural Hazards*. 2023. № 117. P. 2139-2064.

11. Sirovátka T., Saxonberg S., Csudai E. Emergency welfare states in action: Social policy adaptations to COVID-19 in the Czechia, Hungary and Slovakia. *Social Policy Administration*. 2024. № 58 (1). P. 93-107. **12.** Social Europe. The coronavirus crisis and the welfare state. URL: <https://www.socialeurope.eu/focus/the-coronavirus-crisis-and-the-welfare-state> (дата звернення: 10.03.2024).

13. Sirovátka T., Saxonberg S., Csudai E. Emergency welfare states in action: Social policy adaptations to COVID-19 in the Czechia, Hungary and Slovakia. *Social Policy Administration*. 2024. № 58 (1). P. 93-107.

14. Ebbinghaus B., Lehner L., Naumann E. Welfare state support during the COVID-19 pandemic: Change and continuity in public attitudes towards social policies in Germany. *European Policy Analysis*. 2022. № 8 (3). P. 297-311.

15. European Commission. Making the social welfare state fit for the future: Commission launches new EU High-Level Group. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=10101&furtherNews=yes> (дата звернення: 11.03.2024).

16. Chueri J. An emerging populist welfare paradigm? How populist radical right-wing parties are reshaping the welfare state. *Scandinavian Political Studies*. 2022. № 45 (4). P. 383-409.

17. Rathgeb P., Busemeyer M.R. How to study the populist radical right and the welfare state? *West European Politics*. 2022. № 45 (1). P. 1-23.

18. Nikolova K., Bejan R. Welfare States and Covid-19 Responses: Eastern versus Western Democracies. *Comparative Southeast European Studies*. 2022. № 70 (4). P. 686-721.

19. Mok K.H., Ku Y.W., Yuda T.K. Managing the COVID-19 pandemic crisis and changing welfare regimes. *Journal of Asian Public Policy*. 2021. № 14 (1). P. 1-12.

20. Там же.

21. Ingaldi M., Klimecka-Tatar D. Digitization of the service provision process-requirements and readiness of the small and medium-sized enterprise sector. *Procedia Computer Science*. 2022. № 200. P. 237-246.

22. Lips M., Eppel E. Understanding public service provision using digital technologies during COVID-19 lockdowns in New Zealand through a complexity theory lens. *Global Public Policy Government*. 2022. № 24. P. 1-20.

23. Greve B., Blomquist P., Hvinden B., van Gerven M. Nordic welfare states – Still standing or changed by the COVID-19 crisis? *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 295-311.

24. Béland D., Dinan S., Rocco P., Waddan A. Social policy responses to COVID-19 in Canada and the United States: Explaining policy variations between two liberal welfare state regimes. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 280-294.

25. Hick R., Murphy M. P. Common shock, different paths? Comparing social policy responses to COVID-19 in the UK and Ireland. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 312-325.

26. Cantillon B., Seeleib-Kaiser M., Van der Veen R. The COVID-19 crisis and policy responses by continental European welfare states. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 326-338.

27. Moreira A., Léon M., Coda Moscarola F., Roumpakis A. In the eye of the storm ... again! Social policy responses to COVID-19 in Southern Europe. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 339-357.

28. Spasova S., Ghailani D.,

Sabato S., Vanhercke B. *Social protection for atypical workers during the pandemic. Measures, policy debates and trade union involvement in eight member states*. Working Paper 2022.10. Brussels: ETUI, 2022. **29.** Esping-Andersen, G. *Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press, 1990. **30.** Leisering L. Social protection responses by states and international organisations to the COVID-19 crisis in the global South: Stopgap or new departure? *Global Social Policy*. 2021. № 21 (3). P. 396-420.

References

1. Ottmann G., Noble C. *Post-Pandemic Welfare and Social Work: Re-imagining the New Normal*. Abingdon: Routledge, 2024. 254 p. **2.** Oliiynyk S. Vplyv pandemii na derzhavnu polityku sotsialnoho zabezpechennia. *Derzhava i pravo*. 2022. № 93. S. 256-268. **3.** Oliiynyk S. Nimetska sotsialna derzhava v umovakh pandemii. *Derzhava i pravo*. 2022. Vyp. 92. S. 223-233. **4.** Khlivniuk T. Zmina zavdan sotsialnoi polityky na tli vyklykiv hlobalnoi pandemii COVID-19 / A. Kordonska, R. Kordonski (Eds.), *Společnost' međzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe* (Vol. 4). Olsztyn – Lwów: Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, 2020. P. 191-201. **5.** Khlivniuk T. Vidminnosti u reahuvanni na sotsialni naslidky pandemii COVID-19: porivniannia klasychnykh modelei sotsialnoi derzhavy. *Evropsky politicky a pravny diskurz*. 2021. № 8 (5). S. 59-68. **6.** Khlivniuk T. Vplyv pandemii Covid-19 na perspektyvu instytutu sotsialnoi derzhavy. *Politykus*. 2021. № 4. S. 64-71. **7.** Berten J. 'Building back better'? Adaptive social protection and futures of protracted crisis. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2024. URL: <https://doi.org/10.1177/13691481241230856>. **8.** Inglehart R., Norris P. *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-nots and Cultural Backla KHOMA sh*. HKS Faculty Research Working Paper Series RWP16-026. Cambridge: Harvard Kennedy School, 2016. **9.** Petts R.J., Carlson D.L., Pepin J.R. 'A gendered pandemic: Childcare, homeschooling, and parents' employment during COVID-19'. *Gender, Work & Organization*. 2021. № 28 (S2). P. 515-534. **10.** Alizadeh H., Sharifi A., Damanbagh S. et al. Impacts of the COVID-19 pandemic on the social sphere and lessons for crisis management: a literature review. *Natural Hazards*. 2023. № 117. P. 2139-2064. **11.** Sirovátka T., Saxonberg S., Csudai E. Emergency welfare states in action: Social policy adaptations to COVID-19 in the Czechia, Hungary and Slovakia. *Social Policy Administration*. 2024. № 58 (1). P. 93-107. **12.** Social Europe. The coronavirus crisis and the welfare state. URL: <https://www.social europe.eu/focus/the-coronavirus-crisis-and-the-welfare-state>. **13.** Sirovátka T., Saxonberg S., Csudai E. Emergency welfare states in action: Social policy adaptations to COVID-19 in the Czechia, Hungary and Slovakia. *Social Policy Administration*. 2024. № 58 (1). P. 93-107. **14.** Ebbinghaus B., Lehner L., Naumann E. Welfare state support during the COVID-19 pandemic: Change and continuity in public attitudes towards social policies in Germany. *European Policy Analysis*. 2022. № 8 (3). P. 297-311. **15.** European Commission. Making the social welfare state fit for the future: Commission launches new EU High-Level Group. URL:

<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=10101&furtherNews=yes>. **16.** Chueri J. An emerging populist welfare paradigm? How populistradical right-wing parties are reshaping the welfare state. *Scandinavian Political Studies*. 2022. № 45 (4). P. 383-409. **17.** Rathgeb P., Busemeyer M.R. How to study the populist radical right and the welfare state? *West European Politics*. 2022. № 45 (1). P. 1-23. **18.** Nikolova K., Bejan R. Welfare States and Covid-19 Responses: Eastern versus Western Democracies. *Comparative Southeast European Studies*. 2022. № 70 (4). P. 686-721. **19.** Mok K.H., Ku Y.W., Yuda T.K. Managing the COVID-19 pandemic crisis and changing welfare regimes. *Journal of Asian Public Policy*. 2021. № 14 (1). P. 1-12. **20.** Ibid. **21.** Ingaldi M., Klimecka-Tatar D. Digitization of the service provision process-requirements and readiness of the small and medium-sized enterprise sector. *Procedia Computer Science*. 2022. № 200. P. 237-246. **22.** Lips M., Eppel E. Understanding public service provision using digital technologies during COVID-19 lockdowns in New Zealand through a complexity theory lens. *Global Public Policy Government*. 2022. № 24. P. 1-20. **23.** Greve B., Blomquist P., Hvinden B., van Gerven M. Nordic welfare states – Still standing or changed by the COVID-19 crisis? *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 295-311. **24.** Béland D., Dinan S., Rocco P., Waddan A. Social policy responses to COVID-19 in Canada and the United States: Explaining policy variations between two liberal welfare state regimes. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 280-294. **25.** Hick R., Murphy M. P. Common shock, different paths? Comparing social policy responses to COVID-19 in the UK and Ireland. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 312-325. **26.** Cantillon B., Seeleib-Kaiser M., Van der Veen R. The COVID-19 crisis and policy responses by continental European welfare states. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 326-338. **27.** Moreira A., Léon M., Coda Moscarola F., Roumpakis A. In the eye of the storm ... again! Social policy responses to COVID-19 in Southern Europe. *Social Policy & Administration*. 2021. № 55 (2). P. 339-357. **28.** Spasova S., Ghailani D., Sabato S., Vanhercke B. *Social protection for atypical workers during the pandemic. Measures, policy debates and trade union involvement in eight member states*. Working Paper 2022.10. Brussels: ETUI, 2022. **29.** Esping-Andersen, G. *Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press, 1990. **30.** Leisering L. Social protection responses by states and international organisations to the COVID-19 crisis in the global South: Stopgap or new departure? *Global Social Policy*. 2021. № 21 (3). P. 396-420.

Хома Н. М. Вплив пандемії Covid-19 на архітектуру соціальної держави

Досліджено вплив пандемії Covid-19 на інститут соціальної держави та його перспективи. Проаналізовано зміни у архітектурі соціальної держави, які відбулися під впливом пандемії. З'ясовано, як зміни соціальної політики періоду пандемії вплинули на загальну стійкість соціальної держави.

Пандемію схарактеризовано як один з критичних моментів еволюції соціальної держави через її негнучкість, нездатність швидко адаптуватися до нових соціальних викликів. Доведено, що більшість нинішніх моделей соціальних держав, як дорогих та громіздких систем, виявилися погано адаптованими до такого масштабу виклику, яким стала пандемія.

Авторка відзначила, що після початку пандемії більшість соціальних держав впровадили нові безпрецедентні заходи соціальної політики, які розширили систему соціального захисту, але більшість запроваджених або розширених політик соціального захисту були одноразовими чи тимчасовими. У більшості держав надалі не відбулося перезавантаження національних соціальних політик, що дозволило б посилити готовність до масштабних соціальних викликів у майбутньому. Підкреслено, що наразі не можна зробити висновок про ренесанс соціальної держави як інструмента врегулювання криз. Відзначена потреба осучаснення політико-правового дизайну соціальної держави.

Зауважено доцільність постановки питання не про те, чи збережеться в майбутньому інститут соціальної держави, а яким шляхом цей інститут розвиватиметься, яких характеристик має набути для відповідності сучасним викликам. Перспективу, за оцінкою авторки статті, матиме така модель соціальної держави, яка забезпечуватиме рівну автономію для всіх у досягненні своїх життєвих цілей у солідарності з іншими. Соціальна держава має позбутися своєї консервативної неквапливості та набути гнучкості. Цьому спрямована допомоги цифрова трансформація процесів функціонування соціальної держави, а також перегляд відносин у трикутнику «держава – ринок – суспільство».

Ключові слова: соціальна держава, пандемія, вірус SARS-CoV-2 (Covid-19), криза соціальної держави, модернізація соціальної держави, моделі соціальної держави, соціальний захист, соціальне забезпечення.

ГРОМАДСЬКЕ ЗДОРОВ'Я ЯК ФАКТОР ЛЕГІТИМНОСТІ ВЛАДИ У СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

Досліджено політику соціальної держави щодо охорони громадського здоров'я як фактор легітимності влади. Проаналізовано наявні визначення громадського здоров'я. Досліджено громадське здоров'я як один із найважливіших напрямів політики у соціальній державі. Показано вплив ефективності системи громадського здоров'я та соціальної політики в цілому на легітимність державної влади. Запропоновано розуміти громадське здоров'я як здоров'я населення загалом, основними показниками якого є попередження захворювань, продовження життя та зміцнення здоров'я, що регулюються соціально-політичними, управлінськими, медико-біологічними, економічними, технологічними та іншими факторами. Аргументовано, що ефективність влади – це її результативність, ступінь виконання своїх функцій у політичній системі й суспільстві, реалізації очікувань (експектацій) громадян.

Ключові слова: соціальна держава, громадське здоров'я, державна влада, легітимність, ефективність.

Silenko Alla. Public health as a factor of legitimacy of authority in the welfare state

A significant investment in the government is public health, the state of which depends on the policy of the state, the medical community, civil society and the population. Therefore, it is not by chance that public health is one of the priority areas of social policy of European welfare states. It is proposed to understand public health as the health of the population in general, the main indicators of which are the prevention of diseases, prolongation of life and strengthening of health, which are regulated by socio-political, managerial, medical-biological, economic, technological and other factors. This definition differs from the existing ones in that it specifies the essence of public health as a state of health of the population and factors affecting public health, including political ones, which are not taken into account in many definitions.

Key words: welfare state, public health, state power, legitimacy, efficiency.

Вступ. Потребу в легітимізації свого правління політичні лідери стали відчувати особливо гостро в ХХ ст., що ознаменувалося зростанням участі мас у політиці. «Легітимність ґрунтується на переконанні, – пише американський політолог Ч.Ф. Ендрейн, – що й сама система, й її правителі спроможні забезпечити бажані блага як духовно-морального, так і матеріального характеру. Люди вірять у те, що уряд стоїть на сторожі громадянських чеснот, справедливості, гідності й поваги особистості. Він повинен забезпечити політичну стабільність, грошовий обіг, субсидії, кредити, робочі місця, землю, а також якісні освіту, житло й охорону здоров'я» [1, р. 127]. У цьому контексті, за К. Еспіном-Андерсеном, соціальні витрати слід розглядати як інвестиції у владу [2]. Значною інвестицією у владу є громадське здоров'я, стан якого залежить від політики держави, лікарської спільноти, громадянського суспільства та населення. Тому не випадково громадське здоров'я є одним із пріоритетних напрямів соціальної політики європейських соціальних держав, що щорічно демонструється під час традиційного тижня громадського здоров'я. Цього року тиждень громадського здоров'я пройшов з 22 по 26 травня 2024 року в усіх європейських соціальних державах, у тому числі в Україні, де він був організований Центром громадського здоров'я МОЗ України під гаслом «Профілактика врятує життя». Проблема впливу громадського здоров'я, як і соціальної політики загалом, на легітимацію політичної влади продовжує залишатися актуальною.

Мета статті – проаналізувати політику соціальної держави щодо охорони громадського здоров'я як фактор легітимності влади, дослідити громадське здоров'я як один із найважливіших напрямів політики у соціальній державі; показати вплив ефективності системи громадського здоров'я та соціальної політики в цілому на легітимність державної влади.

Ступінь розробленості проблеми. Великий внесок у розробку проблеми соціальної держави, а також її інститутів зробили зарубіжні вчені Р. Дарендорф, Дж. Ролз, Е. Хармс, Ф. Нойман, Г. фон Хаферкамп, Г.-Г. Хартвіг, В. Абендрот, К. Ленк, Г. Браун, М. Ніхаус, Г. Еренберг, А. Фукс, М. Спікер, Г. Віленський, Ч. Лебо, Р. Тітмус, А. Еверс, І. Светлик, П. Балдвін, Дж. Барнес, Б. Ваттенберг, К. Еспін-Андерсен та ін.

Різні аспекти громадського здоров'я вивчають сучасні українські дослідники, зокрема, питання державного управління сферою охорони здоров'я як складової соціальної безпеки держави (О. Моїсеєнко), державну політику в сфері громадського здоров'я в період пандемії COVID-19 як фактор сталого соціально-економічного розвитку (О. Корнус, Ф. Криничко, О. Скиба, Т. О. Тонкопей), політику охорони громадського здоров'я в Україні у контексті процесів глокалізації (Т. Семигіна), роль інформаційно-аналітичного супроводу громадського здоров'я (С. Кравченко), основні напрямки наукових досліджень у сфері громадського здоров'я (Г. Слабкий, В. Шафранський, І. Миронюк, Л. Качало), динаміку рівня довіри до органів влади та соціальних інституцій (О. Балакірева, Д. Дмитрук) та ін.

Методи дослідження: загальнонаукові (аналіз, індукція та дедукція, узагальнення), системно-функціональні (інституціональний, структурно-функціональний), соціологічні (вивчення документів, спостереження), міждисциплінарний підхід.

Виклад основного матеріалу. У сучасній західній політології дедалі більшого поширення набувають ідеї щодо “делегітимації” демократичних режимів і ослаблення їх здатності зберігати стабільність і керованість. Як відомо, легітимність пов'язана з наявністю у влади авторитету, її відповідністю ціннісним уявленням більшості громадян, із консенсусом суспільства в сфері основоположних політичних цінностей. Наприклад, порівнюючи ставлення до влади європейських та українських громадян, дослідники зазначають, «що для європейців важливими критеріями ставлення до влади є дотримання та реалізація певних цінностей, певний функціональний підхід, тоді як для українців характерні високі соціальні очікування (високий рівень доходів, медичне та соціальне забезпечення...)» [3, с. 104].

“Делегітимацію” демократичних режимів, очевидно, можна пояснити інструментальним ставленням громадян до влади, які оцінюють владу в контексті того, що вона дає або може дати людям. Такі інструментальні відносини між громадянами й владою характеризуються поняттям ефективності.

Зниження рівня довіри до органів державної влади зафіксовано внаслідок моніторингу громадської думки, який проводять ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра

Яременка”, ГО “Центр “Соціальний моніторинг” спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”. О. Балакірєва та Д. Дмитрук пояснюють, що це пов’язано «не зі змінами в структурі ціннісних поглядів українського суспільства, а є наслідком сприйняття діяльності певного інституту, його ефективності або неефективності» [3, с. 111].

Незважаючи на мотиваційні відмінності, легітимність і ефективність влади взаємозалежні. Будь-які типи легітимності влади багато в чому визначаються сподіваннями населення на її ефективність, тобто задоволення його вимог. Чимало авторитарних режимів, що спочатку страждали від дефіциту легітимності, наприклад у Чилі, Південній Кореї, Бразилії, згодом одержували її завдяки успішній економічній політиці, зміцненню суспільного порядку й підвищенню добробуту населення.

Проте досягти ефективності, не володіючи легітимністю, тобто підтримкою громадян, досить складно. Нині багато держав переживають кризу легітимності, яка виявляється у вигляді політичної нестабільності, державних переворотів у “третьому світі”. Нездатність правлячих режимів таких держав вивести свої країни з кризи підриває довіру населення до раціонально-правових способів легітимації. Для більшості з них, відносно слабко укорінених у політичній культурі суспільств, зміцнення легітимності влади можливе насамперед на шляху практичної демонстрації здатності вирішувати гострі економічні й соціальні проблеми.

Відомий американський політолог С. Ліпсет вважає, що «чим більше процвітає народ, тим більше шансів, що він буде підтримувати демократію» [4, р. 31]. Вивчення залежності між економічними показниками та легітимністю режиму стало предметом дослідження таких відомих учених, як Д. Істон, Х. Лінц, М. Доган та ін.

Деякі західні політологи вважають, що нині прийнято говорити не про легітимність, а про підтримку населенням цієї політичної системи та її фундаментальних цінностей [5, р. 2].

Сучасні соціальні держави особливу увагу приділяють соціальній політиці, спрямованій на розвиток головного ресурсу економіки – людини. Тому соціальні держави витрачають значні кошти на освіту, охорону здоров’я, соціальне забезпечення. Одним із най-

важливіших напрямів політики у соціальній державі є підтримка та охорона громадського здоров'я.

Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці проголошено Метою 3 «Порядку денного на період до 2030 року» в галузі сталого розвитку, розробленого у 2015 р. Генеральною асамблеєю ООН. Головне питання Порядку денного – досягнення кращого та стійкішого майбутнього для всіх [6].

Ідея про громадське здоров'я своїм корінням сягає в далеке минуле, в Стародавню Грецію, де «батько медицини» Гіпократ визнавав лише ті філософські твердження, які були результатом спостережень, фактів і досвіду. І причиною хвороб він вважав не волю бога, а різні природні фактори, серед яких клімат, особливості ґрунту, води, спадковість та ін. Завдяки Гіпократу медицина вийшла з-під впливу жрецької та храмової науки і стала розвиватися як самостійна наука.

Англійський вчений У. Хаттон, автор книги «Держава, в якій ми живемо», що стала бестселером, вважає, що в основі соціальної держави закладено концепцію справедливого суспільства, що допомагає тим, хто соціально незахищений, знайти засоби існування, дах над головою, послуги охорони здоров'я, за необхідності фахову перепідготовку, що дасть змогу підвищити соціальний статус. Як зауважує вчений, від життєстійкості соціальної держави залежить здоров'я суспільства. «Це – символ нашої здібності діяти спільно в ім'я моралі, розділяти і визнавати спільність прав і обов'язків, що є підґрунтям усіх людських взаємозв'язків. Це є прояв соціальної громадянськості» [7].

Проте, як слушно твердить У. Хаттон, досягнення цієї мети вимагає реалізації заходів, які не підтримують деякі прошарки населення, зокрема перерозподілу прибутків між класами і поколіннями. Для цього необхідне суспільне розуміння того, що це благо для всіх і тільки загальними зусиллями можна досягти соціальної згуртованості [7].

За Дж. Ештоном, «громадське здоров'я – це наука та мистецтво попередження захворювань, продовження життя і зміцнення здоров'я за допомогою організованих зусиль суспільства» [8, р. 231-232].

А. Берзіна вважає, що «громадським здоров'ям є система заходів, спрямованих на профілактику захворювань, фізичних та пси-

хологічних станів, збільшення тривалості та якості життя завдяки епідеміологічному нагляду за індикаторами здоров'я» [9, с. 214]. На нашу думку, в цьому визначенні не вистачає конкретизації, зокрема, які саме заходи має на увазі автор.

С. Кравченко визначає громадське здоров'я «як постійний і системний процес попередження і подолання захворювань, зміцнення здоров'я і благополуччя населення шляхом застосування широкого спектра заходів аналітичного, організаційного і практичного характеру» [10, с. 72]. У цьому визначенні, як і в попередньому, бракує вказівки, які саме заходи аналітичного, організаційного та практичного характеру передбачаються.

Г. Слабкий із колегами вважають, що «громадське здоров'я як самостійна наука вивчає вплив соціальних умов і чинників навколишнього середовища на здоров'я населення для розробки профілактичних заходів з метою збереження та зміцнення здоров'я населення. Громадське здоров'я займається вивченням кола медичних, соціологічних, економічних, управлінських, філософських негараздів у конкретних історичних умовах» [11, с. 142]. Цей список «негараздів», а точніше, на нашу думку, факторів, що впливають на громадське здоров'я, яке є складним соціально-політичним явищем, обов'язково слід доповнити політичними факторами, такими, як державна соціальна політика, політика у сфері охорони громадського здоров'я, державне регулювання системи громадського здоров'я та ін. Адже розвиток соціальної сфери прямо залежить від політичного клімату й економічного забезпечення. І саме від політичних чинників більшою мірою залежать процеси організації та функціонування системи громадського здоров'я. Так, на думку Т. Семигіної, політика охорони громадського здоров'я є комплексною системою «норм, принципів і заходів суспільно-політичної діяльності, метою якої є регулювання відносин всіх зацікавлених суб'єктів політики охорони здоров'я між собою та вплив на детермінанти здоров'я як суспільне благо» [12, с. 6].

На підставі розгляду наявних визначень громадського здоров'я нами запропоновано розуміти громадське здоров'я як здоров'я населення загалом, основними показниками якого є попередження захворювань, продовження життя та зміцнення здоров'я, що регулюються соціально-політичними, управлінськими, медико-бі-

ологічними, економічними, технологічними та іншими факторами. Дане визначення відрізняється тим, що у ньому конкретизовано сутність громадського здоров'я як стану здоров'я населення та фактори, що впливають на громадське здоров'я, у тому числі політичні, які у багатьох визначеннях не враховуються.

Громадське здоров'я є пріоритетним напрямом європейської політики (Здоров'я-2020) щодо охорони здоров'я населення. Так, у 2012 р. на 62 сесії Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) на Мальті було ухвалено Європейський план дій щодо підвищення потенціалу та послуг громадського здоров'я. У резолюції сесії було підкреслено основну ідею про те, що має бути забезпечена реалізація послуг громадського здоров'я задля сьогодишнього та майбутнього європейського суспільства. Просування цієї ідеї продовжилось у 2013 р. у ході 8-ї глобальної конференції з питань зміцнення здоров'я у Гельсінкі (Фінляндія), де було прийнято План дій з профілактики та контролю за неінфекційними захворюваннями в Європейському регіоні на 2016-2025 роки.

Як випливає з глави 22 «Громадське здоров'я» Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Україна взяла на себе зобов'язання керуватися підходом «Здоров'я у всіх політиках держави». Зокрема, зміцнювати систему охорони здоров'я України та її потенціал, попереджати та контролювати інфекційні захворювання, неінфекційні захворювання та багато іншого [13].

Об'єктом системи громадського здоров'я є соціальні групи та суспільство в цілому. Мета створення та розвитку системи громадського здоров'я полягає в тому, щоб зберігати та покращувати здоров'я населення, що має позитивно позначитися на показниках народжуваності та тривалості життя, які, у свою чергу, впливають на підвищення зростання економіки. Все це можливо за наявності сприятливих умов, притаманних соціальним державам.

У 2015 р. в Україні було створено Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України, на який покладено обов'язки щодо забезпечення громадського здоров'я, на що спрямовані заходи щодо організації епідеміологічного спостереження, захисту населення від інфекційних та неінфекційних захворювань, біологічної безпеки тощо. Нині Центр координує діяльність обласних центрів контролю та профілактики хвороб (ЦКПХ), завдання-

ми яких є боротьба з інфекційними захворюваннями, епідеміологічний контроль та імунопрофілактика населення.

У 2016 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію розвитку системи громадського здоров'я в Україні. У 2022 р. було прийнято Закон України «Про систему громадського здоров'я», який створює можливості для розвитку комплексної системи громадського здоров'я відповідно до європейських стандартів та подальшої інтеграції до європейської системи [14].

Захист населення від інфекційних захворювань регламентується Законом України «Про захист населення від інфекційних хвороб», який був прийнятий у квітні 2000 р. [15]. 13 квітня 2020 р. парламентом був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» щодо запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» [16].

3 березня 2020 р. в Україні вперше було діагностовано коронавірусну інфекцію Covid-19 у жителя м. Чернівці. Внаслідок пандемії, за даними на 13 квітня 2024 р. в Україні, померли 112 418 осіб [17]. Карантинні обмеження дозволили уникнути масової загибелі людей, проте вітчизняна система охорони здоров'я була на межі своїх можливостей. Так, за звітом ООН, рівень підготовки української системи охорони здоров'я до пандемії був низьким. При аналізі ситуації в Україні враховувалися такі критерії, як обсяг виділеного фінансування, кількість ліжок у лікарнях, зокрема у реанімаціях; наявність засобів індивідуального захисту, ліків та медичного обладнання; організація та проведення тестування; наявність Програми профілактики інфекцій та інфекційного контролю у лікарнях та в закритих установах, що провело до зростання кількості випадків зараження серед медичних працівників та інших.

Введення суворого карантину не дало очікуваного ефекту. Рішення про перехід у режим адаптивного карантину приймалося без урахування особливостей розвитку епідеміологічної ситуації у різних регіонах та різного потенціалу місцевих органів охорони здоров'я. В результаті вірус продовжував швидко поширюватися, незважаючи на неодноразове продовження карантину [18].

Критичне ставлення українців до того, як влада організувала протидію пандемії Covid-19, виявилось в низькому рівні довіри до Міністерства охорони здоров'я України. Водночас рівень довіри до

лікарів був досить високим. Крім того, показовим є той факт, що саме в період пандемії суттєво впав рівень довіри населення до Кабінету Міністрів України загалом [3, с. 110-111].

Проблеми системи громадського здоров'я загострилися у зв'язку з війною, через яку в Україні склалася катастрофічна ситуація у сфері демографії. За прогнозами вчених Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, викладеними ними у Стратегії демографічного розвитку України, у наступні 26 років населення може скоротитися до 25,2 млн осіб. За даними на серпень 2023 р., кількість населення становить 36,3 млн осіб, з яких на території під контролем України проживають 31,5 млн осіб [19].

Не краща ситуація із середньою тривалістю життя українців. Так, за даними 2020 р., середня тривалість життя чоловіків становила 66,4 року, 2023-го – 57,3 року. Жінки 2020 р. в середньому жили 76,2 року, 2023-го – 70,9 року [19]. Ці показники значно відстають від показників європейських країн, де чоловіки живуть у середньому 72 роки, а жінки – 80 років. Не можна не погодитися з дослідниками, які стверджують: «Оскільки розвиток системи охорони здоров'я безпосередньо впливає на найважливіші показники життя, то остання має розглядатися як стратегічна складова соціальної безпеки держави з урахуванням державного економічного потенціалу та пріоритетів соціальної політики, що забезпечують сталий розвиток держави» [20, с. 111].

Таким чином, розвиток системи громадського здоров'я в Україні став без перебільшення життєвою необхідністю. Однак, незважаючи на 10-разове збільшення витрат на фінансування армії, уряд України знаходить можливості для підтримки вразливих верств населення, чисельність яких суттєво збільшилася за рахунок осіб з інвалідністю (на кінець 2021 р. – 2,7 млн.). За даними на початок 2024 р., 4,9 млн людей стали внутрішньо переміщеними особами через обставини, пов'язані з війною [21].

Надзвичайні обставини підштовхнули український уряд до перегляду парадигми соціальної політики, яка відтепер буде не лише пасивною, а й більш активною, метою якої є створення мотиваційної системи. Активна соціальна політика спрямована на включення «в трудовий процес людей, для яких безробіття спричинило матеріальні труднощі». Така соціальна політика, що скорочує

безробіття, давно успішно реалізується в країнах Центральної та Східної Європи і США [22, с. 12].

Принцип активної соціальної політики закладено у ст. 1 Конституції України, відповідно до якої Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Те, що соціальна держава не лише захищає слабких, а й підтримує соціально-економічний стан людей, які прагнуть повернутися на ринок праці, відображено в офіційному тлумаченні положення статті 1 Конституції України, викладеному в Рішенні Конституційного Суду № 3-рп/2012 від 25.01.2012, «Основними завданнями соціальної держави є створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини, сприяння самостійності і відповідальності кожної особи за свої дії, надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї» [23].

У контексті досвіду європейської системи громадського здоров'я, в основі національної системи має бути профілактика інфекційних та неінфекційних захворювань та спрощення доступу до послуг з імунізацій. Досягти цього можна за умов наявності висококваліфікованих кадрів [24, с. 29] та ефективності державного управління у сфері громадського здоров'я. Це передбачено Законом України «Про систему громадського здоров'я», який визначив громадське здоров'я «як сферу знань та організовану діяльність суб'єктів щодо зміцнення здоров'я, запобігання хворобам, покращення якості та збільшення тривалості життя». Основні принципи системи громадського здоров'я (ст. 3): законність, справедливість, цілісність, орієнтація на населення, мінімізація шкоди, участь та відповідальність, своєчасність, міжгалузева співпраця, впровадження передових світових практик, обґрунтованість рішень, протидія дискримінації здоров'ю [25].

Розвиток системи громадського здоров'я в Україні підтримується Європейським Союзом, який фінансує та реалізує такі проекти, як, наприклад, «Надання підтримки Україні у розвитку сучасної системи громадського здоров'я». У цьому проекті беруть участь GFA Consulting Group GmbH, Німеччина, Фінський інститут охорони здоров'я та добробуту (THL). З українського боку учасниками є Міністерство охорони здоров'я України (МОЗ), Центр громадсько-

го здоров'я України МОЗ України та Український трансплантаційно-координативний центр [26].

Розвиваючись у руслі європейської політики з охорони громадського здоров'я, обласні центри контролю та профілактики хвороб відтепер займаються не лише протидією інфекційним захворюванням, а й неінфекційним: серцево-судинним (інфаркти, інсульти), онкозахворюванням. Крім цього, велика увага приділятиметься ментальному здоров'ю населення. Так, з другої половини 2023 р. в Україні реалізуються проєкти щодо надання: соціальних послуг у закладах охорони здоров'я, стаціонарного догляду, соціальної адаптації; психосоціальних послуг для формування життєстійкості населення з метою зниження стресу та тривожності серед українців; психосоціальної підтримки військових та їх сімей; послуг для отримання та призначення допоміжних способів реабілітації тощо [21].

Висновки. Актуальність проблеми громадського здоров'я, соціальної держави, легітимності влади є предметами дослідження багатьох дослідників, але питання громадського здоров'я як фактора легітимності у соціальній державі розроблені явно недостатньо.

На підставі розгляду наявних визначень громадського здоров'я пропонуємо розуміти громадське здоров'я як здоров'я населення загалом, основними показниками якого є попередження захворювань, продовження життя та зміцнення здоров'я, що регулюються соціально-політичними, управлінськими, медико-біологічними, економічними, технологічними та іншими факторами.

Ефективність влади – це її результативність, ступінь виконання своїх функцій у політичній системі й суспільстві, реалізації очікувань (експектацій) громадян, у тому числі у сфері громадського здоров'я, від якої залежить її легітимність. У сучасних умовах легітимність і ефективність – два найважливіші чинники стабільності влади, довіри до неї і підтримки її громадянами.

1. Andrain Ch. F. Comparative Political Systems: Policy Performance and Social Change. M.E. Sharpe. 1994. January 1. 243 p. 2. Esping-Andersen G. Welfare states without work: the impasse of labour shedding and familism in continental social policy', in Esping-Andersen, G. (ed.) Welfare States in Transition, London: Sage. 1996. P. 66-87. 3. Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. Динаміка рівня довіри до органів влади та соціальних інституцій.

Український соціум. 2021, № 1 (76). С. 102-113. 4. Lipset S.M. Political Man. The Social Bases of Politics. Johns Hopkins University Press, 1981. 586 p. 5. Wiarda H. New Directions in Comparative Politics. Routledge. October 19, 2020. 264 p. 6. Цілі сталого розвитку. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku>. 7. Hutton W. The World We're In Kindle Edition. Abacus. 2008. 528 p. 8. Ashton J. Acheson: a missed opportunity for a new public health. *British Medical Journal*. 1988. № 296. P. 231–232. 9. Берзіна А.Б. До питання системи громадського здоров'я в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Сер. Право. Вип. 69. С. 212-217. 10. Кравченко С.В. Громадське здоров'я: поняття і сутність, роль інформаційно-аналітичного супроводу. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2022. № 1 (91). С. 70-74. 11. Слабкий .О., Шафранський В.В., Миронюк І.С., Качала Л.О. Основні напрямки наукових досліджень у сфері громадського здоров'я. Україна. *Здоров'я нації*. 2017. № 2 (43). С. 142-143. 12. Семігіна Т.В. Політика охорони громадського здоров'я в Україні у контексті процесів глокалізації (політологічний аналіз). автореф. дис... д. політ. н. Київ, 2013. 44 с. 13. Угода про асоціацію між Україною з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text 14. Вступив в дію Закон про систему громадського здоров'я. Що зміниться? URL: <https://moz.gov.ua/article/news/vstupiv-v-diyu-zakon-pro-sistemu-gromadskogo-zdorovja-scho-zminitsja> 15. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 29. Ст. 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>. 16. Про внесення змін до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» щодо запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 19. Ст. 127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-20#Text> 17. Коронавірус в Україні. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/ukraine/> 18. United Nations Ukraine. Covid-19 Response. Оцінка соціально-економічного впливу Covid-19 на Україну. План заходів щодо реагування на кризу та післякризового відновлення. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/SEIA_UKR.pdf 19. Через війну скоротилася тривалість життя: скільки українців залишиться до 2050 року – Мінсоцполітики. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/cherez-viynu-skorotilas-trivalist-zhittya-skilki-ukrayinciv-zalishitsya-do-2050-roku-minsocpolitiki-2546242.html> 20. Набхан О.В., Моисєнко Р.О. Державне управління сферою охорони здоров'я як складова соціальної безпеки держави. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 5. С. 110-116. 21. Соціальні видатки: що й чому фінансувала держава у 2023 році та що зміниться у 2024-му. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3853235-socialni-vidatki-so-i-comu-finansovala-derzava-u-2023-roci-ta-so-zminitsya-v-2024mu.html> 22. Сіленко А.О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність

та перспективи становлення в сучасній Україні: автореф. дис... д-ра політ. н. Київ, 2000. 38 с. **23.** Офіційне тлумачення положення статті 1 в Рішенні Конституційного Суду № 3-пп/2012 від 25.01.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> **24.** Скиба О.О., Корнус О.Г., Тонкопей Ю.Л., Корнус А.О. Державна політика в сфері громадського здоров'я в період пандемії COVID-19 як фактор сталого соціально-економічного розвитку. Україна. *Здоров'я нації*. 2022. № 1 (67). С. 27-33. **25.** Про систему громадського здоров'я: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> **26.** Центр громадського здоров'я України. URL: <https://phc.org.ua/pro-centr/proekti/gfathl>.

References

- 1.** Andrain Ch. F. Comparative Political Systems: Policy Performance and Social Change. M.E. Sharpe. 1994. January 1. 243 p. **2.** Esping-Andersen G. Welfare states without work: the impasse of labour shedding and familism in continental social policy', in Esping-Andersen, G. (ed.) *Welfare States in Transition*, London: Sage. 1996. P. 66-87. **3.** Balakirieva O.M., Dmytruk D.A. Dynamika rivnia doviry do orhaniv vlady ta sotsialnykh instytutstii. *Ukrainskyi sotsium*, 2021, № 1 (76). S. 102-113. **4.** Lipset S.M. Political Man. The Social Bases of Politics. Johns Hopkins University Press, 1981. 586 p. **5.** Wiarda H. New Directions in Comparative Politics. Routledge. October 19, 2020. 264 p. **6.** Tsili staloho rozvytku. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku>. **7.** Hutton W. The World We're In. Abacus. 2008. 528 p. **8.** Ashton J. Acheson: a missed opportunity for a new public health. *British Medical Journal*. 1988. № 296. P. 231–232. **9.** Berzina A.B. Do pytannia systemy hromadskoho zdorovia v Ukraini. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. 2022. Ser. Pravo. Vyp. 69. S. 212-217. **10.** Kravchenko S.V. Hromadske zdorovia: poniattia i sutnist, rol informatsiino-analitychnoho suprovodu. *Visnyk sotsialnoi hihiieny ta orhanizatsii okhorony zdorovia Ukrainy*. 2022. № 1 (91). S. 70-74. **11.** Slabkyi H.O., Shafranskyi V.V., Myroniuk I.S., Kachala L.O. Osnovni napriamky naukovykh doslidzhen u sferi hromadskoho zdorovia. *Ukraina. Zdorovia natsii*. 2017. № 2 (43). S. 142-143. **12.** Semyhina T.V. Polityka okhorony hromadskoho zdorovia v Ukraini u konteksti protsesiv hlokalizatsii (politologichnyi analiz). avtoref. dys... d. polit. n. Kyiv, 2013. 44 s. **13.** Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soюзom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnyim derzhavamy chlenamy, z inshoi storony. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text **14.** Vstupyv v diiu Zakon pro systemu hromadskoho zdorovia. Shcho zminytisia? URL: <https://moz.gov.ua/article/news/vstupiv-v-diiu-zakon-pro-sistemu-gromadskogo-zdorovja-scho-zminitsja> **15.** Pro zakhyst naselennia vid infektsiinykh khvorob: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 29. St. 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> **16.** Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro zakhyst naselennia vid infektsiinykh khvorob» shchodo zapobihannia poshyrenniu koronavirusnoi khvoroby (COVID-19): Zakon Ukrainy. *Vidomosti*

Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2020. № 19. St. 127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-20#Text> 17. Koronavirus v Ukraini. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/ukraine/> 18. United Nations Ukraine. Covid-19 Response. Otsinka sotsialno-ekonomichnoho vplyvu Covid-19 na Ukrainu. Plan zakhodiv shchodo reahuvannia na kryzu ta pisliaakryzovoho vidnovlennia. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/SEIA_UKR.pdf 19. Cherez viinu skorotylasia tryvalist zhyttia: skilky ukrainsiv zalyshytsia do 2050 roku – Minsotspolityky. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/cherez-viynu-skorotilas-trivalist-zhittya-skilki-ukrayinciv-zalishitsya-do-2050-roku-minsocpolitiki-2546242.html> 20. Nabkhan O.V., Moiseienko R.O. Derzhavne upravlinnia sferoiu okhorony zdorovia yak skladova sotsialnoi bezpeky derzhavy. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. 2021. № 5. S. 110-116. 21. Sotsialni vydatky: shcho y chomu finansovala derzhava u 2023 rotsi ta shcho zminytsia u 2024-mu. Ukrinform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3853235-socialni-vidatki-so-i-comu-finansovala-derzhava-u-2023-roci-ta-so-zminitsa-v-2024mu.html> 22. Silenko A.O. Sotsialna derzhava: evoliutsiia idei, sutnist ta perspektyvy stanovlennia v suchasni Ukraini: avtoref. dys... d-ra polit. n. Kyiv, 2000. 38 s. 23. Ofitsiine tлумachennia polozhennia statti 1 v Rishenni Konstytutsiinoho Sudu № 3-rp/2012 vid 25.01.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> 24. Skyba O.O., Kornus O.H., Tonkoei Yu.L., Kornus A.O. Derzhavna polityka v sferi hromadskoho zdorovia v period pandemii COVID-19 yak faktor staloho sotsialno-ekonomichnoho rozvytku. *Ukraina. Zdorovia natsii*. 2022. № 1 (67). S. 27-33. 25. Pro systemu hromadskoho zdorovia: Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> 26. Tsentri hromadskoho zdorovia Ukrainy. URL: <https://phc.org.ua/pro-centr/proekti/gfathl>.

Silenko Alla. Public health as a factor of legitimacy of authority in the welfare state

A significant investment in the government is public health, the state of which depends on the policy of the state, the medical community, civil society and the population. Therefore, it is not by chance that public health is one of the priority areas of social policy of European welfare states. It is proposed to understand public health as the health of the population in general, the main indicators of which are the prevention of diseases, prolongation of life and strengthening of health, which are regulated by socio-political, managerial, medical-biological, economic, technological and other factors. This definition differs from the existing ones in that it specifies the essence of public health as a state of health of the population and factors affecting public health, including political ones, which are not taken into account in many definitions.

The object of the public health system is social groups and society as a whole. The purpose of creating and developing the public health system is to preserve and improve the health of the population, which should have a positive

effect on the birth rate and life expectancy, which, in turn, affect the growth of the economy. All this is possible in the presence of favorable conditions inherent in social states.

The extraordinary circumstances prompted the Ukrainian government to revise the paradigm of social policy, which from now on will be not only passive, but also active, the purpose of which is to create a motivational system.

The principle of active social policy is laid down in Art. 1 of the Constitution of Ukraine, according to which Ukraine is a sovereign and independent, democratic, social, legal state. The fact that the welfare state not only protects the weak, but also supports the socio-economic condition of people who seek to return to the labor market, is reflected in the official interpretation of Article 1 of the Constitution of Ukraine, set out in the Decision of the Constitutional Court.

The effectiveness of government is its effectiveness, the degree of performance of its functions in the political system and society, realization of expectations (expectations) of citizens.

Key words: welfare state, public health, state power, legitimacy, efficiency.

Б. Л. ДЕМ'ЯНЕНКО

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ НЕОЛОГІЗМУ «РАШИЗМ» У ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

На основі опублікованих різножанрових джерел і літератури проаналізовано вітчизняний науковий (філософський, політологічний, історичний тощо) дискурс етимології поняття, сутність, визначальні ознаки ідеології рашизму, його практичні прояви у різних сферах життєдіяльності російського суспільства. Акцентовано увагу на необхідності подальшого теоретичного опрацювання дефініції й запровадження її в сучасний політологічний дискурс. З'ясовано, що рашизм, як людиноненависницька ідеологія, натеper виступає еклектичною сумішшю імперського неоколоніалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму, є ідеологічною основою авторитарного режиму путінізму.

Ключові слова: рашизм, ідеологія, ідеологічне прикриття, російсько-українська війна, авторитарний режим путінізму, науковий дискурс.

Demianenko Borys. Conceptualization of the neologism «ruscism» in domestic scientific discourse

Based on published diverse sources and literature, the article analyzes the domestic scientific (philosophical, political science, historical, etc.) discourse on the etymology of the concept, the essence, and the defining features of the ideology of ruscism, as well as its practical manifestations in various spheres of russian society's life. Emphasis is placed on the necessity of further theoretical elaboration of the definition and its integration into the modern system of thinking. It is established that ruscism, as a misanthropic ideology, currently acts as an eclectic mixture of imperial neocolonialism, great-power chauvinism, nostalgia for the Soviet past, and religious traditionalism, forming the ideological basis of the authoritarian regime of putinism.

Key words: ruscism, ideology, ideological cover, Russian-Ukrainian war, authoritarian regime of Putinism, scientific discourse.

Вступ. Понад три десятиліття тому держави соціалістичного табору й колишнього СРСР задекларували бажання рухатися до

© ДЕМ'ЯНЕНКО Борис Леонідович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, декан соціально-психологічного факультету Університету Григорія Сковороди в Переяславі; ORCID: 0000-0002-6000-1713; e-mail: _dem-@ukr.net

демократії й ринкової економіки, проте демонструють різні результати на обраному шляху. Країни, що починали трансформаційні перетворення з чітким баченням кінцевої мети та уявленням про необхідні практичні кроки, увійшли до ключових інститутів Об'єднаної Європи (Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія). В інших країнах утвердились авторитарні форми політичного устрою, які подекуди межують із деспотією: Російська Федерація (далі РФ) змогла консолидувати навколо себе Республіку Білорусь, Вірменію, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан. Агресивна, загарбницька війна РФ проти України продемонструвала антицивілізаційну, імперську сутність авторитарного режиму путінізму. Українці із жахом усвідомили, що сусідня держава є найкривавішою в сучасному світі, що єдиним способом співіснування з нею натеper стала війна, яку вона розпочала і поки не збирається припиняти. Українці розуміють, що ця війна для них екзистенційна, що вони виборюють право жити на своїй землі вільно й незалежно, що єдиним дієвим способом досягти цього є знищення мілітарної потуги РФ і режиму путінізму. Водночас треба зрозуміти, як співіснувати далі із цією державою чи суб'єктами, які утворюються після війни на території нинішньої РФ. У цьому контексті актуальним бачиться прискріплене дослідження сутності політичного режиму РФ, його історичних, ідеологічних, ментальних витоків. Це розуміння необхідне не лише для українського суспільства, а й для західного демократичного світу, який перебуває в не меншій небезпеці, потрібне чітке розуміння процесів, які відбуваються в РФ, розуміння можливих варіантів демонтажу імперського режиму, вибудованого на ідеології рашизму.

Мета статті – дослідити на основі опублікованих різножанрових джерел і літератури неологізм «рашизм», який виник на початку ХХІ ст. для позначення квазіідеології сучасного авторитарного режиму РФ, у вітчизняному науковому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Політичний неологізм «рашизм» уже увійшов у широкий вжиток, стаття «Рашизм» перекладена 25 мовами світу. Т. Д. Снайдер пов'язав перспективи подальшого осмислення рашизму з формуванням окремого напрямку дослідження цього явища – «рашизмознавства».

В українському інформаційному просторі популярність неологізму починається з публікації журналіста, політолога, експерта з

питань міжнародної безпеки О. Кривдика. У статті для інтернет-видання «Українська правда» (2010) він визначив рашизм як «ідеологію й практику правлячого режиму Російської Федерації, яка базується на ідеї зверхності «російських співвітчизників», їхньої «особливої цивілізаційної місії», антидемократизмі й неоколоніалізмі радянсько-імперського типу, використанні православ'я як моральної доктрини та на геоекономічних інструментах, насамперед енергоносіях» [1]. Дослідник провів паралелі між рашизмом і нацизмом, відзначив, що обидва режими, мімікуючи й використовуючи слабкість світового порядку, керуючись реваншистськими настроями, граючи на конфліктах між державами, змогли достатньо зміцнити і кинути виклик усьому світові [1].

Український філософ С. Дацюк стверджує, що рашизм виступає масовим ресентиментом як установка на відмову від позитивної активності на користь негативної активності (підозр, ревнощів, звинувачень, помсти, контролю, примусу, насильства, агресії). Відтак рашизм не лише трансформується на масштабну масову симуляцію ресентиментальної параноїдальної реальності, він відзначився ще й злочинною новацією. Йдеться про реальність, побудовану на неперервному ланцюгу правди і брехні, де перехід від правди до брехні в мас-медіа приховується, не дозволяє глядачам/слухачам/читачам відрізнити правду від брехні. Створюється когнітивна ситуація щодо подій та явищ, коли брехня може посилюватися й підкріплюватися правдою, бути серед правди, розглядатися на одному рівні довіри з правдою (світ назвав цю ситуацію постправдою) [2]. С. Дацюк аргументовано доводить, що на остаточне формування фашизму в РФ вплинули кілька чинників: по-перше, відмова від співпраці з путінським режимом критичної маси російських інтелектуалів як результат багаторічної розгнужданої пропаганди на телебаченні; по-друге, провал реалізації не вигідних Україні мінських домовленостей щодо окупованих районів Донецької й Луганської областей; по-третє, агресивна фаза повномасштабної війни РФ проти України 2022 р., де фашизм демонстративно проявився в діях російської армії, у риториці представників російської влади, у безпрецедентному зомбуванні росіян за допомогою тотальної цензури і пропаганди [2].

Український політолог В. Горбатенко у статті «Рашизм» для Великої української енциклопедії синтезував наявну на 2022 р.

інформацію щодо етимології поняття, сутності, визначальних ознак ідеології рашизму, його практичного прояву в різних сферах життєдіяльності російського суспільства; роль ідеологів і пропагандистів рашизму (М. Гефтер, А. Дугін, К. Ернст, Д. Кисельов, А. Кураєв, С. Кургінян, Е. Лімонов, А. Мігранян, Н. Міхалков, Г. Павловський, З. Прилепін, А. Проханов, Т. Сергейцев, М. Сімонян, В. Соловйов, Г. Сурков, В. Цимбурський, К. Шахназаров) в обґрунтуванні та легітимізації ідеології [3].

У своїй наукових публікаціях автор цієї статті систематизував широкий спектр підходів до визначення внутрішньосмислового та ідеологічного наповнення неологізму «рашизм» російськими науковцями і політичними аналітиками, представниками переважно критичного погляду на сучасний авторитарний політичний режим РФ (С. Белковський, Л. Гудков, А. Мельников, А. Піонтковський, А. Скобов та ін.), політичними і військовими діячами пострадянських країн (зокрема, Ш. Басаєв, Дж. Дудаєв), вітчизняними дослідниками (про них йтиметься далі в статті), висловив власне бачення цього поняття [4–9]. Автор проаналізував сутність і прояви рашизму в ідейно-політичній, економічній, духовній, правовій, військовій, зовнішньо-політичній сферах. Акцентував увагу на легітимізації ідеології рашизму й авторитарного режиму путінізму відомими представниками сучасної російської культурної еліти (О. Баталов, С. Безруков, В. Бортко, М. Боярський, Е. Бистрицька, С. Говорухін, А. Константинов, Л. Куравльов, В. Лановий, Л. Лещенко, М. Михалков, О. Михайлов, Ю. Соломін, О. Табаков, Л. Чурсіна, Г. Хазанов, Д. Харатьян) [8, с. 888].

Український історик В. Ткаченко ґрунтовно й достатньо давно досліджує даний феномен [10–21] та аргументував таку думку: не зустрівши належного опору, Росія перейнялась утвердженням у світі брехні, що нібито «правда в силі», а натомість «розсудливість – для невдах», оскільки, мовляв, у глобальному масштабі «демократія приречена» [11, с. 1246]. Дослідник переконаний, що злободенність поняття «рашизму» вимагає подальшого опрацювання й запровадження в сучасну систему мислення [11, с. 1247]. Констатував, що багато російських науковців (здебільшого тих, хто й досі мешкають у РФ) так і зупинилися перед «червоною лінією», зважаючи на пресинг путінського антидемократичного законодавства щодо оцінки історичних подій [13, с. 1251]. Незалежні росій-

ські аналітики, які відстоюють суверенітет, територіальну цілісність і незалежність України, нині практично витиснуті на периферію інформаційного поля РФ [14, с. 1271]. В. Ткаченко прогнозує, що найближчі перспективи РФ залишаються невизначеними: збільшення тривалості війни, поглиблення економічної кризи, падіння рівня життя росіян, вірогідно, з часом створить ресурс для економічних протестів, однак навряд чи це стане ресурсом для масових виступів проти війни [15, с. 1257]. Він аргументовано стверджує, що хрестоматійними стали судження про Росію як кочову ординську цивілізацію, яка нічого не може побудувати, окрім техніки людиноненависництва й людиновбивства [16, с. 1259]; хвалений «руський мір» дійшов ступеня звиродніння, і якщо не створити умов, за яких його буде розгромлено, нічого не зміниться; самі економічні санкції тут не зарадять – вони убивають російську економіку, але не путінський режим [16, с. 1262]. Дослідник проаналізував процес переходу рашизму від «вуличного радикалізму» до путінського фашизму [17], обґрунтував думку, що в основу рашизму покладено суміш імперськості й сталінізму, а ідеологія, політика й практика рашизму набули державницького обладунку. Путінський режим поглинув масовий фашистський рух, кинув виклик усьому демократичному світу й став на шлях воєнного протистояння [17, с. 1268]. В. Ткаченко стверджує, що солідні російські соціологи не бачать на сьогоднішній день перспективи появи політичних сил, здатних протистояти режиму В. Путіна. Крім того, ніхто не знає, куди еволюціонує цей режим. У будь-який момент може спрацювати «іронія історії», коли результат виявиться зовсім протилежним, ніж його прогнозували у Кремлі. Два десятиліття путінського правління нав'язали суспільству філософію «житейського глузду», що життя – це війна всіх проти всіх. Це судження стало основою державної ідеології й технології управління в РФ [18, с. 1274]. Проаналізувавши філософський спадок ідеологічного натхненника В. Путіна (починаючи з 2014 р.), філософа-емігранта Івана Ільїна (1883–1954) [20], дослідник прогнозує, що в нинішній ситуації широкомасштабної агресії РФ проти України майбутнє Європи буде вирішуватися не на рівні ідеологічних дискусій – це майбутнє уже виборюється Збройними Силами України у процесі звільнення українських земель та відновлення територіальної цілісності України. Після перемоги, у процесі денацифікації РФ

буде вирішено, наскільки європейською буде визнана ця країна, і чи буде вона європейською назагал [21, с. 1293].

Українська історикня Л. Якубова [22–26] визначила рашизм як геноцидний виклик існуванню сучасного демократичного світу. Вона вважає рашизм вищою фазою, новою історичною гібридною формою тоталітаризму. Новонародження тоталітаризму – рашизму в Росії є наслідком і симптомом її перехідного стану, результатом нездатності Росії, як політичного проєкту, і росіян, як етносу, до повноцінної природної модернізації [22]. Л. Якубова розширила трактування рашизму поза межі просто ідеології: рашизм – це не просто руський фашизм, це абсолютно нова історична форма. Сучасний рашизм – це вже не просто ідеологія чи якась політична партія або політична течія, рашизм – це сама форма існування сучасної російської державності і сучасного так званого «русського народу» [23]. Дослідниця прогнозує, що в геополітичному контексті рашизм, нехтуючи міжнародно-правовими нормами, загрожує завоюванням не лише України (без якої Росія як імперія себе не мислить), а й інших країн і територій (Грузії, країн Балтії, Молдови, Польщі) [23]. Авторка здійснила успішну спробу відповісти на актуальні питання: чому путінська Росія обернулась на тоталітарну систему; чи існували інші сценарії пострадянського транзиту РФ; як і коли з'явився «глибинний народ», яким він був, чому склався його консенсус із колективним Путіним; хто і як мурував фундамент перетворення Росії на тоталітарну систему; хто є ідейним батьком рашизму; у чому суть рашизму і чим він загрожує не лише Україні, а й світу? [24–25]. Дослідниця наводить слушні аргументи, чому стараннями чиновників вищого ґатунку Іван Ільїн нині перетворений чи не на центральну постать російської філософської думки [26, с. 1294]; улюблені слова Ільїна – «патріотизм» і «велика Росія» взяті на озброєння режимом путінізму, а його спадок слід розглядати ключем до розуміння путінської Росії [26, с. 1301].

Український історик В. Литвин здійснив спробу дослідити рашизм у морально-психологічному контексті, усистемнити історичні джерела його формування. Він слушно підмітив, що росіяни потрапили у трясовину ментальної стагнації – у Росії може змінитися режим, ідеологія, однак погляди росіян на життя, їх характер і ставлення до своєї держави залишаються повністю незмінними

[27, с. 515]. Автор виокремив два прояви рашизму –військовий (проявляється в жорстокості росіян до інших народів) і цивільний (проявляється в жорстокості й неповазі до власного народу), констатував, що феномен нелюдської жорстокості, який натеper охрестили рашизмом, був супутником Росії в усі часи її існування, однак саме у війні з Україною вся його нищість і тваринна жорстокість досягли піку. Дослідник спрогнозував, що станом натеper є всі підстави вважати, що навіть після краху в РФ режиму злочинця Путіна рашизм не перестане бути неодмінним супутником російської ментальності [27, с. 519].

Український політолог О. Гарань стверджує, що коріння сучасного «рашизму», як і його «провісників» з 1990-х років, сягає радянської ідеології. «Путін ідеологічно – спадщина Радянського Союзу та КДБ. А там вчили, що «ми оточені й найбільші вороги – це західний імперіалізм, ізраїльський сіонізм, китайський маоїзм та український буржуазний націоналізм. От зараз хіба що китайської загрози у Росії не бачать» [28].

На переконання відомого вітчизняного політика та історика М. Томенка, «рашизм» виступає людиноненависницькою ідеологією, що за змістом суттєво не відрізняється від фашизму чи сталінізму. Росія, яка спочатку боролася інформаційно й ідеологічно, по всьому світу підтримує будь-які методи (у т. ч. військові), щоб знищити тих, хто не підтримує ідеологію «руського міра» й передбачає реалізацію цієї ідеології будь-якими методами [29].

Український дослідник О. Гринів застеріг, що потрібно відрізняти «рашизм» від «путінізму», бо «рашизм» стосується ідеологічного обґрунтування авантюрної політики російського диктатора В. Путіна – московського імперіалізму, під якою об'єдналися ідеологічні суперники (компартійні ідеологи, шовіністи й антикомуністи) для економічного й політичного шантажу держав на території колишньої імперії; більшовизм тепер можна розглядати лише як один із різновидів рашизму. Історія підтверджує, що рашизм передбачає насамперед знищення українства як національної спільноти [30].

Український науковець М. Піддячий запропонував власне тлумачення поняття «рашизм», щоб допомогти українцям і світовій спільноті глибше усвідомити небезпечність для цивілізації цього

явища й об'єднатися з метою його знищення. Дослідник розглядає расизм як тимчасове реакційне явище, що стоїть на заваді єдності та еволюційного поступу сучасного цивілізованого світу [31]. Український політолог О. Леусенко слушно акцентував увагу на ненависті як характерній рисі ідеології расизму й поведінки росіян [32]. Вітчизняний політолог О. Саакян звернув увагу на суттєву відмінність расизму від ідеологій ХХ ст. – фашизму, нацизму і незасудженого комунізму – усі вони будувалися на проєктах певних ідеальних моделей суспільств майбутнього. А расизм не пропонує жодної моделі майбутнього – йдеться лише про наративи із минулого, які 24/7 «вливає у вуха» людям пропагандистська машина Кремля. Така собі модель політичного зомбі-апокаліпсису, коли чи не єдиною проєкцією химерного майбутнього для расизму є відновлення СРСР 2.0 [33].

У контексті дослідження расизму цікавою бачиться думка українського правника О. Костенка, який розглядає расизм проявом соціопатії, що виконує замісну щодо релігії функцію, даючи адепту відчуття причетності до боротьби «добра зі злом», наповнюючи його існування сенсом, виправдовуючи труднощі й жертви, позбавляючи його комплексу неповноцінності [34]. Український історик В. В'ятрович до характеристики ідеології расизму, яка включає ідеологеми нацизму, фашизму, радянського комунізму, додав настанови російського імперіалізму, частково радянського комунізму, російської православної церкви і російського шовінізму. Визначальною рисою расизму, як і всіх інших тоталітарних ідеологій, є антидемократизм, а відрізняється він від нацизму і комунізму поєднанням з державною релігією – російським православ'ям [34]. Український історик С. Липовецький стверджував, що за логікою одного з визначних європейських інтелектуалів, італійського письменника і філософа Умберто Еко приналежність до фашизму не обов'язково має бути підкріплена всіма 14 ознаками, досить кількох спільних точок. Але у випадку з расизмом кожна з них має відтворення в російській реальності [36]. Український дослідник В. Телішак вважає расизм ідеологічним покручем, який увібрав у себе чимало рис нацизму, комунізму, імперіалізму – ідеологічних течій, спрямованих на насильство. Адже насправді метою расизму є насамперед обґрунтування права росіян на насилля щодо інших, особливого шляху чи навіть вищості росіян, їх права

вказувати іншим народам, як жити, поводитися, заперечуючи цим народам право на самовизначення [37].

Український журналіст С. Морфінов акцентував увагу на рашизмі як на «дивній постмодерністській суміші, куди увійшли шовіністський «великоросійський» світогляд давно померлої Російської імперії, ностальгія за Радянським Союзом, реваншистські настрої пострадянських силовиків, псевдоісторичні екскурси В. Путіна, а також православ'я з одночасним вшануванням Миколи II і Сталіна, і на додачу – цитати з фільму «Брат-2», нанесені на шеврони російських військових» [28]. Український журналіст Р. Хотин влучно підмітив, що концепція, яку її опоненти називають «рашизм», передбачає впевненість в якійсь зверхності росіян щодо інших народів – особливо тих, які були в складі російської або радянської імперій, а також віру в якусь «винятковість», «жертвовність» російського народу [38]. Рашизм передбачає нав'язливу агресивність, переконаність у праві Росії на застосування сили проти інших, якусь ностальгію за СРСР при повному замовчуванні недоліків, дефіцитів і темних плям радянської дійсності та якусь віру в можливість відродження радянської імперії. Також «рашизм» ніби дає право на захист російської мови і російськомовних – де б вони не жили [38].

«РФ тепер офіційно є автором нової реакційної і людиноненависницької ідеології – «рашизму». При усій схожості з нацизмом – геноцид за ознакою іншого громадянства, фільтраційні табори, масові умисні вбивства мирних громадян, виправдання вбивств і захоплення чужих територій власною «винятковістю» – «рашизм» відрізняється усвідомленою масовою згодою нації (російського суспільства) на максимально варварські вбивства і руйнації», – зазначив радник голови Офісу президента України М. Подоляк [38]. А Президент України В. Зеленський припустив, що нове поняття «рашизм» будуть вивчати у школах усього світу. «Держава матиме в книжках історії таке слово, яке ніхто не вигадував, яке всі повторюють уже і в Україні, і в Європі – «рашизм». Слово нове, а вчинки такі самі, які були 80 років тому у Європі. Тому що за всі ці 80 років, якщо ви проаналізуєте на нашому континенті, таких варварств просто не було», – сказав В. Зеленський на одній із пресконференцій 2022 р. [39]. Про «рашизм» як оформлене поняття говорив і секретар РНБО О. Данілов. На початку березня 2022 р.

він закликав журналістів використовувати слово «рашизм», бо «це нове явище в світовій історії, яке зробив пан Путін зі своєю країною» [39].

У травні 2022 р. Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики підтримав ініціативу науковців, журналістів, політологів, громадянського суспільства щодо висвітлення та повноцінного визнання терміна «рашизм» і похідних від нього означень на національному та міжнародному рівнях. 2 травня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких», офіційно визнавши політичний режим у РФ рашизмом і засудила його [40].

Висновки. Злободенність поняття «рашизм» вимагає подальшого теоретичного опрацювання й запровадження в сучасний політологічний дискурс. Цей політичний неологізм уже увійшов у широкий вжиток, стаття «рашизм» перекладена 25 мовами світу. Т. Д. Снайдер пов'язав перспективи подальшого осмислення рашизму з формуванням окремого напрямку дослідження цього явища – «рашизмознавства».

Прискіпливий аналіз політичного неологізму «рашизм» у вітчизняному науковому дискурсі дозволив синтезувати його визначальні риси. Рашизм як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу ґрунтується на: культі національного лідера; ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян; «старшості братнього російського народу»; ненависті й заздрощах до західних демократій; запереченні західних ліберально-демократичних цінностей та інститутів; нетерпимості до елементів культури інших народів, яким протиставляє євразійську (російську) цивілізацію; тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу; запереченні сили права й утвердженні права сили; неповазі до суверенітету сусідів і самоствердженні за допомогою свавілля й насильства; зневазі до особистості, прагненні розчинити особистість у «більшості» й придушити «меншість»; використанні російського православ'я як моральної доктрини «богообраності» росіян; геополітичних інструментах впливу (насамперед енергоносіях).

Рашизм, як людиноненависницька ідеологія, натепер виступає еkleктичною сумішшю імперського неоколоніалізму, великодер-

жавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму. У внутрішній політиці проявом расизму є порушення прав людини на свободу думки, переслідування інакомислячих, використання ЗМІ для дезінформації власного народу, йому притаманне ігнорування демократичних процедур. У зовнішній політиці він проявляється в порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові власної версії історичної правди, є обґрунтуванням варварської геополітики РФ, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав, спираючись при цьому на місцевий колабораціонізм і підтримку російської п'ятої колонії. Натепер расизм виступає ідеологічною основою авторитарного режиму путінізму.

Прогнозується історичне майбутнє авторитарного режиму путінізму, базованому не ідеології расизму: малоімовірним бачиться перетворення РФ у найближчій перспективі на велику унітарну демократичну державу, бо її суб'єкти і неросійські регіони, відчувши слабкість Москви, вимагатимуть «національного суверенітету»; РФ не загрожує формат вільного конфедеративного об'єднання рівноправних суб'єктів, бо російська держава занадто централізована, її провінції міцно економічно «зав'язані» на Москві; не відкидається варіант подальшого дрейфу РФ до реальності «братів-мусульман», «ІДІЛ», «Аль-Каїди» і подібних антидемократичних утворень.

1. Кривдик О. Расизм. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/>.
2. Дацюк С. Що таке расизм? 8 квітня 2022. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/>.
3. Горбатенко В. П. Расизм. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Расизм>.
4. Дем'яненко Б. «Расизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Вип. 8. Житомир-Київ-Краків: Вид. Євенок О. О., 2018. 228 с. С. 35–41.
5. Demianenko B. L., Demianenko V. M. «Putinism» as a Personified Authoritarian Regime and the Implementation of the Eclectic Quasi-Ideology of «Racism» in the New Russian Federation. Socio-cultural prerequisites of the Russian-Ukrainian war: the evolution of racism: a monograph / ed. by prof. Kotsur V. V., comp. by Potapenko R. M. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2024. 230 p. P. 65–95.
6. Дем'яненко Б., Дем'яненко А. Расизм. *Енциклопедичний словник символів культури України* / за заг. ред. О. І. Потапенка, В. П. Коцура, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський: Корсунський вид. дім «Всесвіт». 2017. С. 491–494.
7. Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм»

як персоніфікований авторитарний режим і реалізація еклектичної квазіідеології «рашизму» у новітній Російській Федерації. Соціокультурні передумови російсько-української війни: еволюція рашизму: монографія. Переяслав: Університет Григорія Сковороди в Переяславі; Домбровська Я. М., 2023. 328 с. С. 88–136. **8.** Дем'яненко Б., Дем'яненко В. Рашизм як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. Російсько-українська війна (2014–2022 : історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та юридичні аспекти: монографія. Riga: Baltija Publishing, 2022. С. 883–892. **9.** Дем'яненко Б., Дем'яненко В. Російська військова агресія проти України 2014–2022 рр.: політичні й побутові неологізми називання агресора. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2022. Вип. 9. С. 173–194. **10.** Ткаченко В. Н. Россия: беспутье агрессора. Київ: ЛОГОС УКРАЇНА, 2016. 432 с. **11.** Ткаченко В. Рашизм: чи це є російський різновид фашизму і нацизму? *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Кн. 2. С. 1245–1247.* **12.** Ткаченко В. Рашизм: чи далеко від «лайтфашизму» до нацизму? Там само. С. 1248–1250. **13.** Ткаченко В. Рашизм: які контури цього політичного режиму? Там само. С. 1251–1255. **14.** Ткаченко В. Рашизм: чи є Путін головним ідеологом Росії? Там само. С. 1269–1273. **15.** Ткаченко В. Рашизм: яка соціальна складова рейтингу війни? Там само. С. 1256–1258. **16.** Ткаченко В. Рашизм: звідкіля у російському суспільстві такий потенціал злоби й ненависті, насилля й мародерства? Там само. С. 1259–1262. **17.** Ткаченко В. Рашизм: як відбувався перехід від «вуличного радикалізму» до путінського фашизму? Там само. С. 1263–1268. **18.** Ткаченко В. Рашизм: чи можуть в Росії з'явитися політичні сили, здатні протистояти Путіну? Там само. С. 1274–1277. **19.** Ткаченко В. Рашизм: чи є путінський режим фашистським за критерієм геноциду? Там само. С. 1278–1282. **20.** Ткаченко В. Рашизм: яка ідеологія надихає агресивний курс Путіна? Там само. С. 1283–1289. **21.** Ткаченко В. Рашизм: чим закінчиться навколо поняття «фашизація Росії»? Там само. С. 1290–1293. **22.** «Рашизм: Звір з безодні». Уривок з книжки Лариси Якубової. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/rashizm-zvir-z-bezodni-urivok-z-knizhki-larisi-iakubovoyi/>. **23.** Небезпека рашизму, або Чому світ недооцінює неототалітарність рф – Лариса Якубова. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2023/12/20/larysa-yakubova-6/>. **24.** Якубова Л. Анатомія рашизму. URL: <https://tyzhden.ua/anatomiia-rashyzmu/>. **25.** Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с. **26.** Якубова Л. Хто є «улюбленим філософом» В. Путіна? або «Скажи мені, хто твій улюблений філософ, і я скажу – хто ти». *Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України, НАН України, 2022. Кн. 2. С. 1294–1301.* **27.** Литвин В. Історичні джерела формування психології жорстокості, або Як виник рашизм? *Перелом: Війна Росії*

проти України у часових пластах і просторах минушини. *Діалоги з істориками* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України., 2023. Кн. 3. С. 515–519. **28.** Морфінов С. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорії Дугіна до ідеології «Брата-2». Для BBC Україна. 1.10.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100>. **29.** Микола Томенко: Лише спільними зусиллями можна подолати нову загрозу на ім'я «рашизм». 18-07-2014 11:15. URL: <https://tomenko.ua/komentari/mykola-tomenko-lyshe-spilnymy-zusylyamy-mozhna-podolaty-novu-zahrozu-na-imya-rashyzm/>. **30.** Професор Олег Гринів: Рашизм із прицілом на україноцид. URL: <http://www.qwas.ru/ukraine/nru/Profesor-Oleg-Grin-v-RASHIZM-Z-PRIC-LOM-NA-UKRA-NOCID/>. **31.** Піддячий М. І. Рашизм. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730316/1/pdf>. **32.** Леусенко О. Почему русские всех ненавидят? Даже себя... URL: <http://www.oleg-leusenko.livejournal.com/1394936.html>. **33.** Саакян О. Ідеологія ворога під мікроскопом. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/rashizm-tse-kosplej-fashizmu-ta-natsizmu.html>. **34.** Костенко О. Що таке «рашизм»? *День*. 2014. 18 березня. **35.** В'ятрович В. Що таке рашизм? URL: https://lb.ua/blog/volodymyr_viatrovych/517919_shcho_take_rashizm.html. **36.** Липовецький С. Рашизм як одне з обличчя фашизму. 14 ознак фашизму від Умберто Еко, які можна застосувати до сучасної Росії. URL: <https://texty.org.ua/articles/106752/rashyzm-yak-odne-z-oblych-fashyzmu-14-oznak-fashyzmu-vid-umberto-ekomozhna-zastosuvaty-do-suchasnoyi-rosiyi/>. **37.** Лавришин Ю. Рашизм як явище. Від мему до наукового та юридичного терміна. URL: <https://ms-detector.media/trendi/post/32063/2023-05-28-rashyzm-yak-yavlyshche-vid-memu-do-naukovogo-ta-yurydychnogo-termina/>. **38.** Хотин Р. «Русский мир», «победобесіє», «рашизм». За які ідеології Кремль воює в Україні? 05 травня 2022, 15:05. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-ukrayina-viynaruskiy-mir-pobedobesiye-rashyzm/31835603.html>. **39.** Кізілов Є. Зеленський: Слово «рашизм» увійде в підручники з історії в усьому світі. Українська правда, 2022, 23 квітня. **40.** Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких». Прес-служба Апарату Верховної Ради України. Опубліковано 02 травня 2023. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html>.

References

1. Kryvydyk O. Rashyzm. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/>. **2.** Datsiuk S. Shcho take rashyzm? 8 kvitnia 2022. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/Rashyzm>. **3.** Horbatenko V. P. Rashyzm *Velyka ukrainska entsyklopediia*. URL: <https://vue.gov.ua/Rashyzm>. **4.** Dem'ianenko B. «Rashyzm» yak kvaziideolohiia postradianskoho imperskoho revanshu. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Vyp. 8. Zhytomyr-Kyiv-Krakov : Vyd. Yevenok O. O., 2018. S. 35–41. **5.** Demianenko B. L., Demianenko V. M. «Putinism» as a Personified Authoritarian Regime and the Implementation of the Eclectic Quasi-Ideology of

«Racism» in the New Russian Federation. Socio-cultural prerequisites of the Russian-Ukrainian war: the evolution of racism: a monograph / ed. by prof. Kotsur V. V., compiled by Potapenko R. M. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2024. 230 r. P. 65–95. **6.** Dem'ianenko B., Dem'ianenko A. Rashyzm. *Entsyklopedychnyi slovnyk symvoliv kultury Ukrainy* / za zah. red. O. I. Potapenka, V. P. Kotsura, V. V. Kuibidy. 7-e vyd. Korsun-Shevchenkivskiy : Korsunskyi vydavnychiy dim «Vsesvit». 2017. S. 491–494. **7.** Dem'ianenko B., Dem'ianenko V. «Putinizm» yak personifikovanyi avtorytarnyi rezhym i realizatsiia eklektychnoi kvaziideolohii «rashyzmu» u novitnii Rosiiskii Federatsii. Sotsiokulturni peredumovy rosiisko-ukrainskoi viiny: evoliutsiia rashyzmu: monohrafiia. Pereiaslav: Universytet Hryhoriia Skovorody v Pereiaslavi, Dombrovska Ya. M., 2023. S. 88–136. **8.** Dem'ianenko B., Dem'ianenko V. Rashyzm yak kvaziideolohiia postradianskoho imperskoho revanshu. Rosiisko-ukrainska viina (2014–2022) : istorychni, politychni, kulturno-osvitni, relihiini, ekonomichni ta yurydychni aspekty : kolektyvna monohrafiia. Riga: Baltija Publishing, 2022. S. 883–892. **9.** Dem'ianenko B., Dem'ianenko V. Rosiiska viiskova ahresiiia proty Ukrainy 2014–2022 rr. : politychni y pobutovi neolohizmy nazyvannia ahresora. Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty. 2022. Vyp. 9. S. 173–194. **10.** Tkachenko V. N. Rossyia: bespute ahressora. Kyiv: Yzdatelstvo LOHOS UKRAYNA, 2016. 432 s. **11.** Tkachenko V. Rashyzm: chy tse ye rosiiskiy riznovyd fashyzmu i natsyzmu? Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykami / vidp. red. V. Smolii. Kyiv: In-istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. Kn. 2. S. 1245–1247. **12.** Tkachenko V. Rashyzm: chy daleko vid «laitfashyzmu» do natsyzmu? Tam samo. S. 1248–1250. **13.** Tkachenko V. Rashyzm: yaki kontury tsoho politychnoho rezhymu? Tam samo. S. 1251–1255. **14.** Tkachenko V. Rashyzm: chy ye Putin holovnym ideolohom Rosii? // Tam samo. S. 1269–1273. **15.** Tkachenko V. Rashyzm: yaka sotsialna skladova reitynhu viiny? Tam samo. S. 1256–1258. **16.** Tkachenko V. Rashyzm: zvidkilia u rosiiskomu suspilstvi takyi potentsial zloby y nenavysti, nasyllia y maroderstva? Tam samo. S. 1259–1262. **17.** Tkachenko V. Rashyzm: yak vidbuvavsia perekhid vid «vulychnoho radykalizmu» do putinskoho fashyzmu? Tam samo. S. 1263–1268. **18.** Tkachenko V. Rashyzm: chy mozhut v Rosii z'iavytysia politychni syly, zdadni protystoiaty Putinu? Tam samo. S. 1274–1277. **19.** Tkachenko V. Rashyzm: chy ye putinskyy rezhym fashystskym za kryteriiem henotsydu? Tam samo. S. 1278–1282. **20.** Tkachenko V. Rashyzm: yaka ideolohiia nadykhaie ahresyvnyi kurs Putina? Tam samo. S. 1283–1289. **21.** Tkachenko V. Rashyzm: chym zakinchytysia dyskurs navkolo poniattia «fashyzatsiia Rosii»? Tam samo. S. 1290–1293. **22.** «Rashyzm: Zvir z bezodni». Uryvok z knyzhky Larysy Yakubovoi. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/rashizm-zvir-z-bezodni-urivok-z-knizhki-larisi-iakubovoyi/>. **23.** Nebezpeka rashyzmu, abo Chomu svit nedootsiniuie neototalitarnist rf – Larysa Yakubova. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2023/12/20/larysa-yakubova-6/>. **24.** Yakubova L. Anatomiiia rashyzmu. URL: <https://tyzhden.ua/>

anatomiiia-rashyzmu/. **25.** Yakubova L. D. Rashyzm: Zvir z bezodni / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Akademperiodyka, 2023. 318 s.

26. Yakubova L. Khto ye «uliublenym filosofom» V. Putina? abo «Skazhy meni, khto tvii uliublenyi filosof, i yaskazhu – khto ty». Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy / vidp. red. V. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. Kn. 2. S. 1294–1301.

27. Lytvyn V. Istorychni dzherela formuvannia psykholohii zhorstokosti, abo Yak vynyk rashyzm? Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy / vidp. red. V. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2023. Kn. 3. S. 515–519.

28. Morfinov S. «Rashyzm»: istoriia «rosiiskoho fashyzmu» vid teorii Duhina do ideolohii «Brata-2». Dlia VVS Ukraina. 1.10.2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100>.

29. Mykola Tomenko: Lyshe spilnymy zusyllyamy mozhna podolaty novu zahrozu na im'ia «rashyzm». 18-07-2014 11:15. URL: <https://tomenko.ua/komentari/mykola-tomenko-lyshe-spilnymy-zusyllyamy-mozhna-podolaty-novu-zahrozu-na-imya-rashyzm/>.

30. Profesor Oleh Hryniv: Rashyzm iz prytsilom na ukrainotsyd. URL: <http://www.qwas.ru/ukraine/nru/Profesor-Oleg-Grin-v-RASHIZM-Z-PRIC-LOM-NA-UKRA-NOCID/>.

31. Pidliachyi M. I. Rashyzm. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730316/1/pdf>.

32. Leusenko O. Pochemu russkye vsekh nenavydiat? Dazhe sebia... URL: <http://www.oleg-leusenko.livejournal.com/1394936.html>.

33. Saakian O. Ideolohiia voroha pid mikroskopom. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/rashizm-tse-kosplej-fashizmu-ta-natsizmu.html>.

34. Kostenko O. Shcho take «rashyzm»? Den. 2014. 18 bereznia.

35. V'iatrovych V. Shcho take rashyzm? URL: https://lb.ua/blog/volodymyr_viatrovych/517919_shcho_take_rashizm.html.

36. Lypovetskyi S. Rashyzm yak odne z oblych fashyzmu. 14 oznak fashyzmu vid Umberto Eko, yaki mozhna zastosuvaty do suchasnoi Rosii. URL: <https://texty.org.ua/articles/106752/rashyzm-yak-odne-z-oblych-fashyzmu-14-oznak-fashyzmu-vid-umberto-eko-mozhna-zastosuvaty-do-suchasnoui-rosiyi/>.

37. Lavryshyn Yu. Rashyzm yak yavyshe. Vid memu do naukovooho ta yurydychnoho termina. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/32063/2023-05-28-rashyzm-yak-yavyshe-vid-memu-do-naukovogo-ta-yurydychnogo-termyna/>.

38. Khotyn R. «Russkyi myr», «pobiedobiesiie», «rashyzm». Za yaki ideolohii Kreml voiuie v Ukraini? 05 travnia 2022, 15:05. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-ukrayina-viyna-ruskyi-mir-pobedobesiye-rashyzm/31835603.html>.

39. Kizilov Ye. Zelenskyi: Slovo «rashyzm» uviide v pidruchnyky z istorii v usomu sviti. Ukrainska pravda, 23 kvitnia 2022.

40. Verkhovna Rada Ukrainy pryiniiala Postanovu «Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vykorystannia politychnym rezhymom rosiiskoi federatsii ideolohii rashyzmu, zasudzhennia zasad i praktyk rashyzmu yak totalitarnykh i liudynonenavysnytskykh». Pres-sluzhba Aparatu Verkhovnoi Rady Ukrainy. Opublikovano 02 travnia 2023. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/236006.html>.

Demianenko Borys. Conceptualization of the neologism «ruscism» in domestic scientific discourse

Based on published diverse sources and literature, the article analyzes the domestic scientific (philosophical, political science, historical, etc.) discourse on the etymology of the concept, the essence, and the defining features of the ideology of ruscism, as well as its practical manifestations in various spheres of russian society's life. Emphasis is placed on the necessity of further theoretical elaboration of the definition and its integration into the modern system of thinking. A meticulous analysis of the political neologism «ruscism» in domestic scientific discourse allowed for the synthesis of its defining features, particularly its foundations on: the cult of the national leader; the ideas of the «special civilizational mission» of russians; the «seniority of the fraternal Russian people»; hatred and envy towards Western democracies; the rejection of Western liberal-democratic values and institutions; intolerance towards elements of other cultures, which are contrasted with the eurasian (russian) civilization; Soviet-type totalitarianism and imperialism; the denial of the rule of law and the establishment of the rule of force; disrespect for the sovereignty of neighbors and self-affirmation through arbitrariness and violence; disdain for the individual, the desire to dissolve the individual into the «majority» and suppress the «minority»; the use of Russian Orthodoxy as a moral doctrine of the «divine chosenness» of russians; and geopolitical instruments of influence (primarily energy resources). Ruscism serves as a justification for the barbaric geopolitics of the Russian Federation, aimed at the occupation and annexation of other states' territories, relying on local collaborationism and the support of the russian fifth column. It is established that ruscism, as a misanthropic ideology, currently acts as an eclectic mixture of imperial neocolonialism, great-power chauvinism, nostalgia for the soviet past, and religious traditionalism, forming the ideological basis of the authoritarian regime of putinism.

Key words: ruscism, ideology, ideological cover, Russian-Ukrainian war, authoritarian regime of Putinism, scientific discourse.

ЦІННІСНИЙ ВИМІР РЕАЛІЗАЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

У статті зроблено спробу політологічного аналізу особливостей реалізації гуманітарної політики України з урахуванням ціннісних орієнтирів українського суспільства в умовах воєнного часу. Виокремлено основні джерела внутрішніх загроз національним цінностям та окреслено ключові принципи реалізації гуманітарної політики України. Доведено, що сучасні суспільно-політичні реалії в Україні засвідчують виняткову складову ціннісного виміру гуманітарної політики як ключового фактора утворення загальнонаціональної ідентичності. Зроблено висновок, що послідовне впровадження державної гуманітарної політики, котра у своїй основі спиратиметься на національно-культурні, історичні традиції українського народу, сучасні соціально-економічні, політичні й соціокультурні реалії, сприятиме формуванню національної ідентичності, консолідації суспільства.

Ключові слова: гуманітарна політика, гуманітарний простір, національні цінності, національна свідомість, культура, ідентичність.

Sashchyk Hanna. The Value Dimension of the Implementation of Ukraine's Humanitarian Policy in Wartime

The article attempts a political analysis of the peculiarities of the implementation of Ukraine's humanitarian policy, taking into account the value orientations of Ukrainian society in wartime. The main sources of internal threats to national values are identified and the key principles of the implementation of Ukraine's humanitarian policy are outlined. It is proved that the current socio-political realities in Ukraine demonstrate the exceptional components of the value dimension of humanitarian policy as a key factor in the formation of a national identity. It is concluded that the consistent implementation of the state humanitarian policy, which will be based on the national, cultural, historical traditions of the Ukrainian people, modern socio-economic, political and socio-cultural realities, will contribute to the formation of national identity and consolidation of society.

Key words: *humanitarian policy, humanitarian space, national values, national consciousness, culture, identity.*

Національний гуманітарний простір є середовищем, завдяки якому виробляється та функціонує система ідей, цінностей, ідеалів, міфів, стереотипів, образів, що впливають на свідомість людей і, таким чином, визначають напрями поступу нації та держави. Саме тому так послідовно, цілеспрямовано розбудовують і захищають від різноманітних впливів свій власний гуманітарний простір розвинені держави світу або ті, що претендують бути такими. Його цілісність виступає запорукою національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності країни. Цей складний духовно-ціннісний комплекс формується взаємодією систем освіти, культури, виховання, науки, медіа, у цьому просторі функціонує історична пам'ять, розгортаються конкуруючі ідеології, які борються за вплив на суспільну свідомість. Порушення цілісності й повноти національного гуманітарного простору обумовлює істотні відмінності у системах цінностей, політичних орієнтаціях громадян. Ці відмінності можуть формувати образ «іншого» або «чужого», спроектованого на стереотипного мешканця іншого регіону або члена іншої соціальної групи, утворювати в масовій свідомості підґрунтя для міжрегіональних, міжетнічних конфліктів, аж до глибоких цивілізаційних криз.

Сучасна людина стикається з медіазамінниками реальних фактів, з якими вимушена взаємодіяти через фактичну неможливість охопити всі події реальності. Через великий обсяг інформації її сприйняття стає фрагментним через неспроможність обробити весь обсяг джерел і побачити «загальну картину». Власне, цією властивістю людської психіки активно користуються суб'єкти маніпулятивного інформаційного впливу. Для подолання зазначеної проблеми важливе формування спільної громадянської ідентичності, що знаходить своє вираження у ціннісному вимірі реалізації гуманітарної політики, що й обумовлює актуальність даного дослідження.

Проблематику формування національних цінностей у розрізі реалізації гуманітарної політики держави тією чи іншою мірою досліджували такі іноземні та вітчизняні дослідники: Б. Андерсон, П. Бондарчук, Ж. Бодріяр, А. Віліс, Ю. Габермас, С. Гантінг-

тон, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум, Е. Гідденс, В. Євтух, М. Кастельс, А. Колодій, В. Кремень, А. С. Хейер, Ш. Епінгер, Ентоні Д. Сміт, Ю. Павленко, Ж. Лакан, О. Рафальська, Ю. Руденко, М. Рябчук, Е. Тоффлер, М. Фуко та ін.

Мета статті – проаналізувати специфіку і виокремити ключові принципи реалізації гуманітарної політики України з урахуванням ціннісних орієнтирів українського суспільства в умовах воєнного часу.

Для досягнення мети дослідження використано системний, компаративний, міждисциплінарний, систематично-термінологічний, біхевіористський та нормативно-ціннісний методи. Системний підхід застосовувався для проведення комплексного аналізу реалізації гуманітарної політики у суспільстві з точки зору цілей та принципів державного управління. Міждисциплінарний метод був використаний для цілісного охоплення засад та принципів реалізації державної гуманітарної політики. Біхевіористський метод використовувався для узагальнення ціннісного виміру формування державної політики в умовах воєнного часу.

Ціннісний вимір державної політики уособлює систему та спосіб продукування цінностей, а також форму суспільної життєдіяльності. Зауважимо, що така система формується й змінюється разом із розвитком суспільства, має певну структуру на індивідуальному, суспільному та державному рівнях, елементи якої чітко визначені й підпорядковуються певній ієрархії за своєю значущістю. Зазвичай така система відносно стабільна чи повільно еволюційно змінюється. Вона спроможна впливати на усі процеси державного управління, вибір конкретних варіантів управлінських рішень, і зокрема з питань національної безпеки [1].

Враховуючи сучасні суспільно-політичні реалії в Україні, ціннісний вимір є основною складовою саме гуманітарної політики й ключовим фактором утворення загальнонаціональної ідентичності. Цінності трансформуються й в систему національно-державних інтересів за аналогічними критеріями важливості: критично (життєво) важливі, важливі, периферійні, а також національні.

Критично (життєво) важливими національними цінностями вважаються національна безпека, соціальна справедливість, міжнародні зв'язки, патріотизм, духовні надбання та добробут. Важливими національними цінностями вважаються конституцій-

ний лад, територіальна цілісність країни, державний суверенітет, права і свободи людини, право на приватну власність та природні ресурси. Периферійними національними цінностями вважаються загальнолюдські цінності, ліберальні й демократичні традиції, міжетнічна злагода, міжконфесійна терпимість та індивідуалізм. Конкретизуючи, можна зазначити, що життєво важливими національними інтересами України є виживання країни і нації, їхній розвиток, збереження і захист суверенітету та незалежності країни, система національної безпеки та оборони, консолідація українського суспільства, міжетнічна й міжконфесійна злагода, економічні та соціальні реформи, зростання національного матеріального багатства, збереження історичної пам'яті й духовних цінностей, зростання наукового і технічного потенціалу країни. Такі національні інтереси залежать від ефективності механізмів та відповідного реформування системи державного управління й місцевого самоврядування, гарантування державою недоторканності права на приватну власність, надійного захисту територіальної цілісності країни тощо. Периферійними національними інтересами є раціональне використання наявних у країні природних ресурсів, ефективний громадський контроль за діяльністю держави у сфері національної безпеки тощо [2].

У посттоталітарних державах європейського простору, також і в Україні, процеси глобалізації породжують дві протилежні тенденції. З одного боку, глобалізація уніфікує, інтернаціоналізує та вестернізує всі сфери життєдіяльності суспільства. З іншого боку, вносячи у життя посттоталітарної держави елементи сучасної демократії, глобалізація стимулює процеси культурного й духовного відродження та прагнення до формування колективної самоідентифікації шляхом консолідації навколо спільної історії, мови, цінностей та орієнтацій, життєвих стратегій, а найголовніше – культури [3].

Культура є певною системою цінностей, формою життєдіяльності та способом продукування цінностей. Національна свідомість формується завдяки розширенню комунікативних зв'язків, ґрунтуючись на загальній культурі. Найважливішою умовою існування нації та етносу як цілісних систем залишаються інтегративні функції культури. Позбавте будь-який етнос внутрішніх культурних зв'язків, і він неминуче асимілюється [4]. Важливим компо-

нентом культури є також культурні пам'ятки, які разом із меморіальними місцями та топонімами створюють символічний простір, в якому існує нація. Такий простір об'єднує спільноту навколо нового політичного чи національного проєкту, виховує модерну національну свідомість.

Враховуючи сучасні реалії й відповідно до чинного законодавства, до основних засад державної гуманітарної політики в культурній сфері відносять:

- визнання культури одним з основних факторів самобутності Українського народу;
- сприяння створенню єдиного культурного простору України, збереженню цілісності культури;
- захист і збереження культурної спадщини та культурних цінностей як основи національної культури;
- сприяння утвердженню гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті;
- забезпечення свободи творчості та форм культурного самовираження;
- гарантування прав громадян у сфері культури;
- забезпечення доступності для кожного якісних культурних послуг;
- створення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня, естетичного виховання громадян;
- пропагування української національної культури у всій її різноманітності за кордоном та світового культурного надбання в Україні [5].

Причому в процесі формування системи національних цінностей будь-якої країни важливе місце займають освіта й національно-патріотичне виховання. Можна констатувати, що в освітній та інтелектуальній сферах Україна має значний потенціал. Однак цілком зрозуміло, що реалізація цього потенціалу напряду залежить від цілої низки факторів, передусім умов закінчення російсько-української війни, рівня соціального й економічного розвитку країни та психологічного стану суспільства.

Можемо виокремити основні джерела внутрішніх загроз національним цінностям у контексті реалізації гуманітарної політики України, до яких слід віднести:

- регіональні історично-культурні відмінності;

- несформованість загальнонаціональної ідеї, яка б забезпечувала консолідацію й інтеграцію суспільства;
- недостатність уваги і державної підтримки розвитку культурних індустрій;
- нечітка етнонаціональна політика держави;
- заполітизованість проблем у гуманітарній сфері (мова, історія, релігія часто використовуються як інструменти маніпуляцій у політичних цілях);
- повільні реформи і впровадження інновацій у сфері науки й освіти;
- недостатність державної уваги до створення сприятливих умов для зростання творчого й інтелектуального потенціалу України;
- слабкий розвиток недержавних інститутів як складової загальної системи захисту національних цінностей;
- слабка взаємодія між державними і недержавними (громадськими) структурами при формуванні та реалізації державної стратегії захисту національних цінностей;
- недостатня повнота й чіткість нормативно-правової бази у сфері регулювання суспільних відносин, які стосуються захисту національних цінностей;
- слабка підготовка та низька ефективність механізмів підготовки і реалізації управлінських рішень у сфері захисту національних цінностей;
- падіння інтелектуально-освітнього рівня громадян, неефективність систем виховання й освіти;
- слабкий розвиток соціального капіталу тощо [2].

Відповідно відсутність цілісності й повноти гуманітарного простору визначає в сучасних умовах ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, поширення сепаратистських настроїв та практик, що негативно позначається на забезпеченні національної єдності та соборності Української держави, становить суттєву загрозу її національній безпеці. Послідовне впровадження державної гуманітарної політики, котра у своїй основі спиратиметься на національно-культурні, історичні традиції Українського народу, сучасні соціально-економічні, політичні й соціокультурні реалії, сприятиме формуванню національної ідентичності, консолідації суспільства.

Цілісність гуманітарного простору держави потребує загальнонаціонального культурно-комунікаційного середовища, що забезпечується пріоритетом функціонування української мови та мережі ефективних каналів культурних зв'язків, що охоплюють усе суспільство. Саме у ході комунікації у єдиному мовно-культурному просторі відбувається національна консолідація, твориться національна ідентичність. Формування та забезпечення цілісності й повноти українського гуманітарного простору має бути віднесене до найважливіших національних завдань. Воно має шанс бути успішно вирішеним за умови широкого суспільного консенсусу та адекватних цілеспрямованих зусиль усіх гілок державної влади, структур громадянського суспільства, культурно-мистецької громадськості України [6].

Тому в умовах воєнного часу реалізація державної гуманітарної політики має базуватися передусім на ціннісних засадах й відповідати наступним принципам:

- пріоритет національних цінностей;
- захист громадянських прав і свобод;
- безумовне верховенство права;
- баланс між інтересами окремих громадян, суспільства й держави;
- ненасильницькі методи розв'язання внутрішніх проблем;
- об'єктивність оцінок поточної ситуації та правильне прогнозування гуманітарного складника державної політики;
- оперативне реагування на потенційні і реальні загрози;
- збалансованість інструментів, які використовуються для захисту національних цінностей, інтересів і цілей;
- чіткий і прозорий розподіл повноважень органів управління у сфері реалізації державної гуманітарної політики;
- тісна співпраця органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадськими інститутами [1; 2; 3].

Отже, національні цінності є неодмінною передумовою ефективною реалізації державної гуманітарної політики, особливо в умовах воєнного часу, оскільки вони націлені у майбутнє, прогностичні та безпосередньо пов'язані з культурними, звичаєвими, політичними традиціями і нормами, забезпечують зв'язок з історичним минулим, слугують морально-патріотичному вихованню, визначають і регулюють соціальне життя. У даному контексті най-

більш важливими національними цінностями є патріотизм, готовність захищати Вітчизну, почуття національної гідності, соціальна справедливість, рівність перед законом, добробут, міжконфесійна та міжетнічна злагода.

Реалізація державної гуманітарної політики у ціннісному аспекті нерозривно пов'язана із необхідністю захисту національних інтересів, адже втрата саме національних цінностей загрожує занепадом і припиненням існування держави. Відтак першочерговим інтересом держави, особливо в умовах воєнного часу, є захист і збереження національних цінностей. Об'єктами такого захисту мають бути: гарантовані Конституцією громадянські права і свободи; життя громадян і їхня власність; різноманітні групи населення (регіональні, етнічні, соціальні, мовні, релігійні); історична спадщина, духовні й морально-етичні цінності, культурні надбання, суспільні інтелектуальні й матеріальні цінності; територіальна цілісність, суверенітет, державний устрій і конституційний лад; навколишнє природне середовище; інформаційний простір; природні ресурси.

1. Цілісність гуманітарного простору України як об'єкт національної безпеки держави. Аналітична записка НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/cilisnist-gumanitarnogo-prostoru-ukraini-yak-obekt-nacionalnoi> 2. Бондарчук П. С. Ціннісні засади системи національної безпеки: державно-управлінський аспект: дис. докт. філос., 281. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. 261 с. 3. Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга): аналіт. доп.; за заг. ред. Ю. Б. Каплан, Ю. А. Тищенко. Київ: НІСД, 2020. 126 с. 4. Бабкін В. О. Глобалізаційні культурні процеси та їх вплив на функціональне призначення національної культури. *Мистецтвознавчі записки*. 2018. Вип. 33. С. 55-62. 5. Про культуру: Закон України № 2778-VI (в редакції від 21.09.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> 6. Сашук Г. М. Гуманітарна політика як інструмент подолання кризи громадянської ідентичності. *Політичне життя*. 2024. № 1. С. 50-55.

References

1. Tsilisnist humanitarnoho prostoru Ukrainy yak ob'iekt natsionalnoi bezpeky derzhavy. Analitychna zapyska NISD. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/cilisnist-gumanitarnogo-prostoru-ukraini-yak-obekt-nacionalnoi> 2. Bondarchuk P. S. Tsinnisni zasady systemy natsionalnoi bezpeky: derzhavno-upravlinskyi aspekt. dys. d-ra filos., 281. Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 2023. 261 s.

3. Humanitarna polityka v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy (Bila knyha): analit. dop.; za zah. red. Yu. B. Kaplan, Yu. A. Tyshchenko. Kyiv: NISD, 2020. 126 s.
4. Babkin V. O. Hlobalizatsiini kulturni protsesy ta yikh vplyv na funktsionalne pryznachennia natsionalnoi kultury. *Mystetstvoznavchi zapysky*. 2018. Vyp. 33. S. 55-62.
5. Pro kulturu: Zakon Ukrainy № 2778-VI (v redaktsii vid 21.09.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
6. Sashchuk H. M. Humanitarna polityka yak instrument podolannia kryzy hromadianskoi identychnosti. *Politychne zhyttia*. 2024, № 1. S. 50-55.

Sashchuk Hanna. The Value Dimension of the Implementation of Ukraine's Humanitarian Policy in Wartime

The value dimension of public policy embodies the system and method of value production, as well as the form of social life. The lack of integrity and completeness of the humanitarian space determines the current situation with the value and ideological stratification of Ukrainian society, the spread of separatist sentiments and practices, negatively affects the national unity and unity of the Ukrainian state, and poses a significant threat to its national security. Consistent implementation of the state humanitarian policy, based on the national, cultural and historical traditions of the Ukrainian people, as well as modern socio-economic, political and socio-cultural realities, will contribute to the formation of national identity and consolidation of society.

The integrity of the state's humanitarian space requires a nationwide cultural and communication environment, which is ensured by the priority of the Ukrainian language and a network of effective channels of cultural relations covering the entire society. It is in the course of communication in a single linguistic and cultural space that national consolidation takes place and national identity is created. Forming and ensuring the integrity and completeness of the Ukrainian humanitarian space should be considered one of the most important national tasks. It has a chance to be successfully resolved provided that there is a broad public consensus and adequate targeted efforts of all branches of government, civil society, and the cultural and artistic community of Ukraine. National values are an indispensable prerequisite for the effective implementation of the state humanitarian policy, especially in wartime, as they are future-oriented, predictive, and directly related to cultural, customary, political traditions and norms, provide a link to the historical past, serve moral and patriotic education, define and regulate social life.

Key words: humanitarian policy, humanitarian space, national values, national consciousness, culture, identity.

Ю. В. СЕМЕНЮК
Ю. М. ЛИСЕЦЬКИЙ

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ТРИКУТНИК. НОВА ГЕОМЕТРІЯ

У статті здійснено ретроспективний аналіз відносин між Сполученими Штатами Америки та Китаєм. Доведено, що вони є найбільшим визначальним фактором формування архітектури глобальної безпеки на найближчі десятиліття. Показано, що за останні роки ці відносини зазнали значних змін, перетворившись на геополітичне протистояння, в якому росії, також займає своє місце. Подальша трансформація сфер геополітичного впливу, пов'язана з нападом росії на Україну. Зважаючи на технологічну деградацію й розрив відносин росії із Заходом, це означає неминучий перехід росії у сферу впливу Китаю. Тому Китай не засудив дії російського керівництва та надав йому економічну підтримку, намагаючись використати російсько-українську війну задля власного геополітичного посилення та можливої перебудови світопорядку.

Ключові слова: геополітика, вплив, протистояння, загроза, стратегічна конкуренція, світопорядок.

Semenyuk Yurii, Lysetsyi Yurii. Geopolitical triangle. New geometry

The article conducts a retrospective analysis of the relations between the USA and China, demonstrating that they are the most significant defining factor in shaping the architecture of global security for the coming decades. It shows that these relations have undergone significant changes in recent years, transforming into a geopolitical confrontation in which Russia also has a place. If we talk about the further transformation of spheres of geopolitical influence, Russia's attack on Ukraine has become a real gift to China. Given Russia's technological degradation and the severance of relations with the West, this means its inevitable transition to China's sphere of influence. Therefore, China did not condemn the actions of the Russian leadership for the full-scale invasion of Ukraine and provided it with economic support, trying to use the Russian-

© СЕМЕНЮК Юрій Володимирович – кандидат політичних наук, Національний університет оборони України; ORCID: 0000-0002-9415-4427; e-mail: snik71083@gmail.com

© ЛИСЕЦЬКИЙ Юрій Михайлович – доктор технічних наук, доцент, Воєнна академія імені Євгенія Березняка; ORCID: 0000-0002-5080-1856; e-mail: Yurii.Lysetskyi@snt.ua

Ukrainian war for its own geopolitical strengthening and possible restructuring of the world order.

Key words: *geopolitics, influence, confrontation, threat, strategic competition, world order.*

Відносини між Сполученими Штатами Америки (США) та Китайською Народною Республікою (КНР) зазвичай описують як найбільш визначальний фактор формування архітектури глобальної безпеки на найближчі десятиліття [1]. Проте за останні роки вони зазнали значних змін, перетворившись на геополітичне протистояння, в якому російська федерація (рф) також займає своє місце. Тому в 2017 році США були змушені визнати КНР і рф конкурентами в геополітичній сфері.

Питання геополітичного протистояння США та КНР, США та рф досліджувалися у наукових працях як зарубіжних, так і вітчизняних авторів [1–6]. Водночас нова трансформація відносин у геополітичному трикутнику США, КНР, рф недостатньо досліджена.

Мета статті – дослідити нову геометрію протистояння в геополітичному трикутнику США, КНР, рф.

Після закінчення холодної війни і до початку 2010-х років США займали однакову позицію щодо КНР та рф, незважаючи на існування певних проблем. У той час адміністрація Джорджа Буша чітко дала зрозуміти, що США повинні скористатися можливістю, унікальною в історичному плані, а саме: відсутністю фундаментального конфлікту між великими державами, та «побудувати нові стратегічні відносини з рф, побудовані на основі реалій двадцять першого століття: США та рф більше не є стратегічними противниками та вітають появу сильного, мирного та процвітаючого Китаю» [7,8].

Адміністрація Барака Обама, з метою підтримки очолюваного США міжнародного порядку, також висловила прихильність встановленню відносин співпраці з КНР та рф. США сподівалися «побудувати позитивні, конструктивні та всеосяжні відносини з Китаєм», співпрацювати з КНР задля вирішення різного роду проблемних питань міжнародного характеру, таких, як боротьба з тероризмом, зміна клімату та ядерний розвиток Північної Кореї [9]. Обама прагнув «побудувати стабільні, змістовні, багатовимірні відносини і з росією, засновані на взаємовигідних інтересах» [9].

США проводили політику взаємодії з КНР у період після холодної війни, засновану на зміцненні політичних, соціальних та економічних зв'язків, підкріплену економічними вигодами та надіями на майбутню демократизацію [4]. Відтоді КНР досягла значного економічного зростання, перевершивши Японію в 2010 році, та стала країною з другою економікою в світі за обсягом ВВП. Маючи економічну силу, КНР продовжувала модернізувати народно-визвольну армію Китаю (НВАК) протягом 2000-х років. Більше того, навіть коли дефіцит торгівлі США з КНР продовжував зростати, виникла проблема нетарифних бар'єрів, включаючи обмеження доступу іноземних компаній на китайський ринок. За цих обставин як адміністрації Буша, так і Обама ставали дедалі більше незадоволеними та обережними щодо КНР у військовій та економічній сферах.

Після Революції Гідності в Україні наприкінці лютого 2014 року рф розпочала військову інтервенцію на Кримському півострові та незаконно анексувала його в березні того ж року. Пізніше рф брала участь у збройному конфлікті у Донецькій та Луганській областях, очолюючи і підтримуючи його. У відповідь на ці події адміністрація Обама видала розпорядження про введення економічних санкцій проти посадових осіб уряду рф та російських компаній [11]. Крім того, протягом цього ж періоду зростала занепокоєність щодо використання рф кіберпростору для впливу та втручання у вибори в США, і адміністрація Обама ввела санкції проти державних установ та осіб рф, які були причетні до кібератак проти критичної інфраструктури та фінансових установ.

Як наслідок курс співпраці США з КНР та рф зазнав серйозних зрушень, особливо за президентства Дональда Трампа. Тому в Стратегії національної безпеки, опублікованій у грудні 2017 року (NSS 2017), було сказано, що «Китай і росія кидають виклик американській владі та її інтересам, намагаючись підірвати американську безпеку та процвітання» [10]. Ці дві країни (КНР та рф) виступили в якості ревізіоністів, які прагнули сформувати свій світ, протилежний цінностям та інтересам США. США також акцентували увагу на тому, що КНР намагається витіснити їх з Індо-Тихоокеанського регіону, а рф прагне відновити свій статус великої держави та встановити сфери впливу поблизу своїх кордонів. Зіткнувшись із цими новими політичними, економічними та військовими зма-

ганнями по всьому світу, США наголосили на необхідності пересмислити політику останніх двох десятиліть, засновану на припущенні, що взаємодія з конкурентами та їх включення в міжнародні інститути та глобальну торгівлю перетворить їх на доброзичливих акторів та надійних партнерів [10].

Адміністрація Трампа, дивлячись на світ як на епоху конкуренції великих держав, зайняла і тримала жорстку позицію щодо КНР та рф, яка була викликана військовим втручанням рф в Україну, а також твердженням КНР про територіальні претензії у Східно-Китайському та Південно-Китайському морях, що призвело до сприйняття КНР та рф як загрози.

Після інавгурації Байдена в 2021 році його адміністрація також визнала, що «ера після холодної війни остаточно закінчилася, і між великими державами триває конкуренція, і потрібно з'ясувати, що ж буде далі», при цьому погоджуючись і приймаючи погляди адміністрації Трампа на світ як на епоху конкуренції великих держав, а саме з КНР та рф [12]. Метою адміністрації Байдена є підтримка міжнародного порядку в «світі, який є вільним, відкритим та процвітаючим» [12]. У Стратегії національної безпеки США 2022 року йдеться про елементи такого міжнародного порядку, а саме: основоположні принципи самовизначення, територіальна цілісність та політична незалежність повинні поважатися, міжнародні інститути повинні бути зміцнені, країни повинні бути вільними у визначенні власного зовнішньополітичного курсу, інформація повинна бути у вільному доступі, універсальні права людини повинні бути дотримані, а світова економіка повинна працювати на рівних умовах [12]. Також слід зазначити, що ці цінності також закріплені в Статуті Організації Об'єднаних Націй (ООН).

На даний час адміністрація Байдена сприймає КНР як найбільшу загрозу для міжнародного порядку, підтримуваного США, яка постійно зростає. В Стратегії національної безпеки 2022 року йдеться про те, що КНР являє собою найбільш послідовний геополітичний виклик США, і підкреслюється, що КНР необхідно перемогти у цьому протистоянні. З військової точки зору, адміністрація Байдена зробила КНР центром своєї уваги, а Національна оборонна стратегія 2022 року (NDS 2022, жовтень 2022) позиціонує КНР як «загрозу, що розвивається», акцентуючи увагу на плануванні та формуванні Національної оборонної стратегії США, головний

пріоритет якої – запобігти домінуванню КНР у ключових регіонах світу [13].

Основна арена стратегічної конкуренції з КНР знаходиться у військовій/дипломатичній сфері. США прагнуть запобігти домінуванню КНР у ключових регіонах, у тому числі шляхом підтримки миру та стабільності в Тайванській протоці, незважаючи на такі виклики, як покращений потенціал та розширений спектр діяльності НВАК після її модернізації, а також жорсткі територіальні претензії КНР в Східному та Південно-Китайському морях. США нарощують можливості та зміцнюють свої позиції, підвищуючи стійкість своїх військ, які можуть бути піддані атаці з боку КНР, та розробляють Спільну концепцію бойових дій як засіб досягнення мети.

Конкуренція з КНР у військовій/дипломатичній сфері також перекинулася на економічну сферу [3]. Обсяг торгівлі між США та КНР за часи адміністрації Байдена збільшився, що призвело до більш глибокої економічної взаємозалежності між двома країнами. Однак в останні роки незаконне придбання та крадіжка КНР передових технологій у американських компаній, а також використання економічних важелів як засіб нав'язування своїх політичних претензій іншим країнам створюють серйозну загрозу для національної безпеки США. У відповідь США прагнуть запобігти відтоку нових технологій до КНР та побудувати ланцюг поставок напівпровідників та інших стратегічних товарів, які не залежатимуть від КНР.

У Стратегії національної безпеки США (NSS 2022) КНР та рф визначені як основні загрози міжнародному порядку, якого прагнуть досягти Сполучені Штати Америки. КНР є «єдиним конкурентом, який має намір змінити міжнародний порядок, дедалі частіше використовуючи економічні, дипломатичні, військові та технологічні важелі для просування цієї мети», з одного боку, а з іншого – рф становить «безпосередню і стійку загрозу міжнародному миру та стабільності» на тлі свого вторгнення в Україну [12].

Адміністрація Байдена також зазначила, що вона буде «відповідально конкурувати» з КНР, зосереджуючись на тому, щоб американські інтереси не постраждали від надмірно інтенсивної конкуренції у вигляді випадкового військового конфлікту або економічного роз'єднання між США та КНР [12]. Однак досягти цього буде

нелегко, оскільки конкуренція за військову перевагу та технологічне панування в економічній сфері буде посилюватися.

Окрім того, зважаючи на те, що КНР є найбільшою загрозою національній безпеці США, адміністрація Байдена визнала, що рф теж є «гострою загрозою», яка створює значні та постійні ризики для ключових регіонів світу, з огляду не тільки на триваючу агресію проти України з 2014 року, але й її військову інтервенцію в Сирію, її зусилля з дестабілізації своїх сусідів, її спроби підірвати внутрішньополітичні процеси в країнах Європи та Центральної Азії, а також її втручання в політику США. Основний підхід до досягнення політичної мети для США – зробити вторгнення рф в Україну стратегічним провалом. Тому сучасні методи досягнення мети щодо рф – надання якомога більшої допомоги в сфері безпеки для України, у співпраці з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) та іншими союзниками та партнерами, одночасно накладаючи санкції проти рф.

В адміністрації Байдена також зростає занепокоєння з приводу розширення політичного та військового співробітництва між КНР та рф. Одна з таких проблем стосується можливості надання КНР військової допомоги, включаючи високоточну та летальну зброю, рф, оскільки росія продовжує бойові дії в Україні. У лютому 2023 року Державний секретар США Ентоні Блінкен зазначив у інтерв'ю засобам масової інформації, що існує «глибока стурбованість», що КНР може надати військову допомогу рф [5]. Ще одним занепокоєнням є ризик того, що КНР і рф можуть вплинути на майбутні військові дії США, а у Стратегії національної оборони США (NDS 2022) зазначається, що дві країни можуть створити глобальну дилему в усьому світі у випадку, коли збройні сили США вступають у конфлікт за участю КНР або рф. На слуханнях Комітету Палати представників з питань збройних сил, що відбулися 28 березня 2023 року, голова Об'єднаного комітету начальників штабів генерал Марк Міллі зазначив: хоча він не вважає відносини між рф та КНР справжнім повним альянсом, проте їх дедалі тісніше партнерство може стати майбутньою проблемою для національної безпеки США [14].

У своїй стратегічній конкуренції з КНР та рф адміністрація Байдена робить акцент на посилення співпраці із союзниками та партнерами. США працюють не самостійно щодо надання допо-

моги для України в галузі безпеки. Дійсно, у квітні 2022 року була створена міжнародна партнерська структура, відома як Контактна група з питань оборони України, яка включала всі тодішні держави-члени НАТО та 24 інші держави-партнери, включаючи Японію, Південну Корею, Австралію, Фінляндію, Швецію, Кенію та Туніс. Додатково, щоб зміцнити позиції США з такими союзниками, як Японія, Південна Корея, Австралія та Філіппіни в Індо-Тихоокеанському регіоні, була сформована структура чотирьох країн, відома як Чотирьохсторонній діалог з безпеки (Quad), що включає Австралію, Індію, Японію та США, на кшталт AUKUS – рамки співробітництва в галузі безпеки, що складається з Австралії, Великобританії та США.

Справді, держави-члени НАТО та Європейського Союзу активно підтримують Україну, накладаючи економічні санкції на рф у безпрецедентних масштабах. Крім того, вступ Фінляндії до НАТО в квітні 2023 року та Швеції у березні 2024 року призведе до збільшення витрат на оборону держав-членів НАТО та посилить протистояння на європейському фронті у випадку будь-якої можливої військової агресії рф [15]. Після прийняття своєї Стратегічної концепції у червні 2022 року НАТО зайняла активну позицію щодо підтримки безпеки в Індо-Тихоокеанському регіоні, а у комюніке, опублікованому на Вільнюському саміті в липні 2023 року, описана китайська загроза з точки зору того, що амбіції та політика примусу КНР кидають виклик інтересам, безпеці та цінностям НАТО [16]. Можна сказати, що ці кроки європейських країн є сприятливими для США, позаяк вони прагнуть переваги у своїй стратегічній конкуренції із КНР як головним конкурентом, оскільки мають зосереджувати ресурси в Індо-Тихоокеанському регіоні.

Однак, враховуючи негативну реакцію інших країн, крім союзників та партнерів США, щодо підтримки, наданої Україні, та економічні санкції, введені проти рф, загострилося питання про те, чи зможуть США отримати підтримку своєї зовнішньої політики від країн, що розвиваються, та країн Глобального Півдня. А також чи буде загрозою для США у спробі знайти домінуючу позицію щодо КНР та рф. У зв'язку з цим США зазначили, що вони розглядають Статут ООН як стандарт, за яким можна визначати, чи є дії рф та КНР протиправними, і це можна розглядати як спробу отримати підтримку ширшого міжнародного співтовариства, включа-

ючи країни Асоціації держав Південно-Східної Азії (ASEAN), які хочуть уникнути необхідності вибирати між США та КНР або рф [6,12].

Адміністрація Байдена зазначає, що зусилля США протягом наступного десятиліття будуть проходити переломний момент, який визначить здатність підтримувати «вільний, відкритий і процвітаючий» міжнародний порядок, рухаючись вперед. Адже адміністрація Байдена продемонструвала свій намір створити умови, сприятливі для США конкурувати з КНР, роблячи також усе можливе для вирішення гострої загрози, яку становить рф [12]. Майбутня політика США щодо рф частково залежатиме від розвитку бойових дій рф проти України, її основні постулати включатимуть [12]: постійну підтримку України; посилення оборони територій НАТО; перешкоджання досягненню рф своїх цілей шляхом використання або загрози використання ядерної зброї; підтримку прагматичних способів взаємодії з рф з питань, що становлять взаємний інтерес.

Підсумовуючи, відзначимо: подальший вектор протистояння між США та КНР навряд чи зміниться. Дві країни від початку своєї так званої стратегічної конкуренції не поділяли ні її суті, ні сфери застосування одна до одної. Стратегічна конкуренція між США та КНР означає активне суперництво між державами, які сприймають свої фундаментальні інтереси та цінності під загрозою з боку протилежної сторони. Якщо говорити про подальшу трансформацію сфер геополітичного впливу, то напад рф на Україну став справжнім подарунком КНР. Зважаючи на технологічну деградацію рф і розрив її відносин із Заходом, це означає її неминучий перехід у сферу впливу Китаю. Тому КНР не засудила дії російського керівництва за повномасштабне вторгнення в Україну та надала йому економічну підтримку, намагаючись використати російсько-українську війну задля власного геополітичного посилення та можливої перебудови світопорядку.

Отже, все це свідчить про нову геометрію відносин у геополітичному трикутнику США, КНР, рф.

1. Геополітичний трикутник XXI століття. URL: <https://adastra.org.ua/blog/geopolitichnij-trikutnik-hhi-stolittya>. 2. Нова холодна війна, Друга холодна війна? URL: <https://forbes.ua/svit/nova-druga-i-chi-vzagali-kholodna>

na-porozi-yakogo-istorichnogo-periodu-mi-stoimo-poyasnyue-istorik-grigoriy-riy-30082023-15720. **3.** Протистояння США та Китаю: порівняння економічного та військового потенціалу держав. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2023/03/23/infografika/svit/protystoyannya-ssha-ta-kytaiyu-porivnyannya-ekonomichnoho-ta-vijskovoho-potenczalu-derzhav>. **4.** Arakaki Hiromu. The United States and Competition with China. Masuda Masayuki, ed., *The Shifting Dynamics of Great Power Competition*. Interbooks. 2023. С.45–46. **5.** Craig Howie. Deep concern' that China could provide lethal support for Russia's war in Ukraine. *POLITICO*. 2023. February 18. 71 с. **6.** Masuda Masayuki. The Shifting Dynamics of Great Power Competition. 2023. С.110–113. **7.** Стратегія національної безпеки США (NSS 2002), вересень 2002. URL: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2002/>. **8.** Стратегія національної безпеки США (NSS 2006), березень 2006. URL: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2006/>. **9.** Стратегія національної безпеки США (NSS 2010), травень 2010. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf. **10.** Стратегія національної безпеки США (NSS 2017), грудень 2017. URL: <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/NSS2017.pdf?ver=CnFwURrw09pJ0q5EogFpwg%3d%3d>. **11.** Стратегія національної безпеки США (NSS 2022), жовтень 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>. **12.** Cory Welt, Rebecca M. Nelson, Kristin Archick, Dianne E. Rennack. U.S. Sanctions on Russia. *CRT Report*, No. R45415, Congressl Research Service, updated 2022. January 18. С. 12–15. **13.** Department of Defense (DOD), 2022 Стратегія національної оборони США (NDS 2022). 2022, жовтень 27. С. 2. For a discussion of the positioning of a “pacing thret/challenge” in U.S. national defense planning. **14.** Haley Britzky. Top US general says increased partnership between Iran, Russia, and China will make them ‘problematic’ for ‘years to come’, CNN. 2023. March 31, **15.** Based on information released by NATO in July 2023, 10 of 31 NATO member states have achieved NATO’s defense spending goal of two percent of GDP, as compared to only three member states having achieved this goal in 2014 when the goal was first set. John A. Tirpak. NATO Details Leap in Member Defense Spending Ahead of Summit. Air & Space Forces. 2023. July 8. **16.** Vilnius Summit Communiqué – NCI Agency URL: <https://www.ncia.nato.int/about-us/newsroom/vilnius-summit-communicue.html>.

References

1. Heopolitychnyi trykutnyk XXI stolittia. (2019). Retrieved from <https://adastra.org.ua/blog/geopolitichnij-trikutnik-hhi-stolittya>. **2.** Nova kholodna viina, Druha kholodna viina? (2023). Retrieved from <https://forbes.ua/svit/nova-druga-i-chi-vzagali-kholodna-na-porozi-yakogo-istorichnogo-periodu-mi-stoimo-poyasnyue-istorik-grigoriy-riy-30082023-15720>. **3.** Protystoiannia SShA ta Kytau: porivniannia ekonomichnoho ta viiskovoho potentsialu derzhav. (2023). Retrieved from <https://www.slovovidilo.ua/2023/03/23/>

infografika/svit/protystoyannyya-ssha-ta-kytayu-porivnyannyya-ekonomichnoho-ta-vijskovoho-potenczialu-derzhav. 4. Hiromu, A. (2023). The United States and Competition with China. In Masayuki M. (Ed.) *The Shifting Dynamics of Great Power Competition*, 45–46, US: Interbooks. 5. Howie, C. (2023, February 18). “Deep concern” that China could provide lethal support for Russia’s war in Ukraine”. *POLITICO*, p. 7. 6. Masayuki, M. (2023). The Shifting Dynamics of Great Power Competition, p. 110–113. Tokyo: National Institute for Defense Studies. 7. The National Security Strategy (NSS 2002). (2002). Retrieved from <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2002/>. 8. The National Security Strategy (NSS 2006). (2006). Retrieved from <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2006/>. 9. The National Security Strategy (NSS 2010). (2010). Retrieved from https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf. 10. The National Security Strategy (NSS 2017). (2017). Retrieved from <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/NSS2017.pdf?ver=CnFwURrw09pJ0q5EogFpwg%3d%3d>. 11. The National Security Strategy (NSS 2022). (2022). Retrieved from <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>. 12. Welt, C., Nelson, R., Archick, K., Rennack, D. (2022). U.S. Sanctions on Russia”. *CRT Report*, No. R45415. pp. 12–15. Washington: Congressional Research Service. 13. National Defense Strategy. (2022). For a discussion of the positioning of a “pacing threat/challenge” in U.S. p. 2. Washington: Department of Defense (DOD). 14. Britzky, H. (2023, March 31). Top US general says increased partnership between Iran, Russia, and China will make them ‘problematic’ for ‘years to come. CNN. 15. Tirpak, J. (2023, July 8). NATO Details Leap in Member Defense Spending Ahead of Summit. Air & Space Forces. Retrieved from <https://www.airandspaceforces.com/nato-member-defense-spending-summit/>. 16. Vilnius Summit Communiqué – NCI Agency. (2023). Retrieved from <https://www.ncia.nato.int/about-us/newsroom/vilnius-summit-communicue.html>.

Semenyuk Yurii, Lysetsyi Yurii. Geopolitical triangle. New geometry

The article conducts a retrospective analysis of the relations between the USA and China, demonstrating that they are the most significant defining factor in shaping the architecture of global security for the coming decades. It shows that these relations have undergone significant changes in recent years, transforming into a geopolitical confrontation in which Russia also has a place. Therefore, in 2017, the USA was forced to recognize China and Russia as competitors in the geopolitical sphere. The future policy of the USA regarding Russia will also partially depend on the development of Russia’s military actions against Ukraine. The conclusions indicate that the vector of confrontation between the USA and China is unlikely to change in the near future. The ongoing strategic competition between the USA and China testifies to the continuation of active rivalry between states that perceive their fundamental

interests and values as threatened by the opposing side. If we talk about the further transformation of spheres of geopolitical influence, russia's attack on Ukraine has become a real gift to China. Given russia's technological degradation and the severance of relations with the West, this means its inevitable transition to China's sphere of influence. Therefore, China did not condemn the actions of the russian leadership for the full-scale invasion of Ukraine and provided it with economic support, trying to use the russian-Ukrainian war for its own geopolitical strengthening and possible restructuring of the world order. This testifies to a new geometry of relations in the geopolitical triangle of the USA, China, and russia.

Key words: geopolitics, influence, confrontation, threat, strategic competition, world order.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ШЛЯХИ ПРОДОВЖЕННЯ СУДОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Виділено ключові проблеми судової системи в Україні, пов'язані з ризиками для національної безпеки, а також з перспективою реалізації суспільного запиту на правосуддя та формування ефективного механізму стримувань і противаг. Визначено, що ключовою проблемою судової реформи є надто великий суб'єктивний вплив органів, що відповідальні за призначення суддів, разом із відсутністю прозорого, сталого, автономного від суб'єктивних чинників механізму уникнення кадрових ризиків у судовій системі. Окреслено ключові шляхи вирішення даних проблем у країнах Східної Європи. Запропоновано концептуальні шляхи продовження судової реформи в Україні, вирішення її ключових проблем, що передбачають кадрову демонополізацію й оновлення судової системи, створення прозорого й дієвого механізму відбору та призначення кадрів у судовій системі в інтересах суспільства, утвердження правосуддя та суспільної солідарності.

Ключові слова: демократія, правосуддя, система стримувань і противаг, судова реформа.

Palii Oleksandr. Conceptual ways of ongoing judicial reform in Ukraine

The article highlights the key problems of the judicial system of Ukraine, which are associated with risks to national security. The main attention was paid to the formation of civil support for judicial reform, as well as the implementation of an effective mechanism of checks and balances in judicial system. In the article were noted the key ways of solving these problems in the countries of Eastern Europe. Conceptual ways of ongoing judicial reform in Ukraine were noted. Solving its key problems involve the demonopolization and renewal of the judicial system, creation of a transparent and effective mechanism for the selection and appointment of judges according to the interests of society. It should be noted that this article provides only conceptual proposals regarding the key moment of judicial reform — the appointment and selection of judges.

In order to choose the optimal way to solve the problems of the judicial system, it is worth analyzing the experience of Eastern European countries, as the closest to Ukraine. During judicial reforms, they used the following

mechanisms of demonopolization of the system: 1) strengthening the competition for the position of judges and, accordingly, improving the integrity of judges selected for positions, 2) using mechanisms of checks and balances, under which cross-control of various state and public bodies was carried out, which reduced the possibility of unscrupulous persons entering the positions of judges.

Key words: *democracy, justice, courts, system of checks and balances, juridical reform.*

Проблеми проведення судових реформ у країнах Заходу і Східної Європи досліджували такі зарубіжні дослідники, як Д. Бірс, К. Бендукідзе, В. Клаус, Т. Кузьо, М. Лаар, А. Ослунд, Дж. Хей, Дж. Хеллман, С. Фаркасова. Розвиток судової реформи в Україні був предметом дослідження українських учених. Це, зокрема, Е. Вільсон, Б. Гаврилишин, М. Козюбра, І. Кресіна, В. Лемак, С. Прилуцький, О. Сенаторова, Т. Снайдер, О. Срібняк, Л. Стан., О. Хотицька-Нор, В. Чабан, Ю. Шемшученко та ін.

Судова реформа становить значний суспільний інтерес і триває в Україні з 2016 р. [1]. Впровадження такої важливої реформи не має її хаотизувати, а навпаки, бути відповідальним і послідовним. Проте поки результати судової реформи не задовольняють суспільство.

Судова система в Україні формувалася в часи, коли в державних органах, включно з Адміністрацією Президента, було засилля агентів Росії (Д. Табачника, В. Медведчука та ін.). В Україні мали місце численні корупційні справи щодо суддів, зокрема арешт за корупційними звинуваченнями голови Верховного Суду В. Князєва, відсторонення голови Конституційного Суду О. Тупицького та його втеча за кордон. Також широкий резонанс мали випадки, коли судова система намагалася закрити справи щодо приховування суддями російського громадянства, купування ними майна на території Росії тощо [2]. Перед повномасштабним вторгненням Росії в Україну в 2022 р. у Кремля були плани на використання судової системи України задля делегітимації державних органів України. Усе це демонструє, що судова система України має істотні проблеми у своїй основі

Оновлення судової системи є істотною вимогою українського суспільства. Як свідчать результати опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 8 до 15 грудня 2023 р.,

основними факторами, що впливають на недовіру до судової системи, опитані назвали поширеність корупції серед суддів, їхню безкарність, кругову поруку в системі правосуддя (45%), недостатню доброчесність суддів (42%) та їхню залежність від політиків та олігархів (41%). Для більш як 60% опитаних найважливішим пріоритетом у судовій реформі є кадрове оновлення [3].

Крім того, соціологи відзначають погіршення ситуації з 2022 р. у сприйнятті проміжних підсумків судової реформи і в загальнонаціональному, і в регіональному вимірах [4].

Таблиця 1

Довіра інституціям у регіональному вимірі, %

	Захід		Центр		Південь		Схід	
Рік	2022	2023	2022	2023	2022	2023	2022	2023
	26	14	28	10	24	15	16	12

Андерс Ослунд є прихильником поширеного в українському суспільстві радикального підходу до цієї проблеми: «Чи можна корумпованим суддям оцінювати, чи є корумпованими інші судді? Є три розумних варіанти. Один з них – це підхід Естонії та Грузії, який передбачає звільнення всіх і повторний найм на роботу через ретельний скринінг. Другий варіант – створити люстраційні комітети, спираючись на англо-американську традицію суду присяжних. Східна Німеччина частково прийнята таке рішення. Через велике навантаження ці комітети довелося децентралізувати на регіональний рівень, що призвело до практики, яка сильно відрізнялася залежно від регіону. Третій варіант — залучення іноземців, на зразок того, як до Східної Німеччини приїхали судді із ФРН. Хто замінить люстрованих? Приклад Східної Німеччини пропонує три відповіді: молоді професіонали, ще незаплямовані старим режимом, іноземні професіонали та перевчені професіонали» [5].

Брак довіри до судової системи в українському суспільстві усвідомлюється українською владою як проблема. Це зумовило появу цілої низки ідей і законодавчих пропозицій Уряду, зокрема ідеї щодо запровадження суду присяжних [6]. Водночас, як показує міжнародна практика, суд присяжних оптимально функціонує

в суспільствах, де наявний численний середній клас, з якого й формується більшість присяжних, де наявна висока правова культура та культура місцевого самоврядування, а також, що важливо, де легальний обіг зброї де-факто і де-юре поширений серед законослухняних громадян. Ці риси поки не присутні в Україні.

Ключовою проблемою судової реформи є надто великий суб'єктивний вплив органів, що відповідальні за призначення суддів, разом із відсутністю прозорого, сталого і автономного від суб'єктивних чинників механізму уникнення кадрових ризиків і помилок у судовій системі.

Ще однією проблемою судової системи є її хронічна перевантаженість, що створює ситуацію «відкладеного правосуддя». Завдяки цьому сила й авторитет правосуддя в громадській думці піддаються серйозному випробовуванню. Це зумовлено насамперед консервативним і досить повільним підходом до формування кадрового складу судової системи. В Україні «співвідношення кількості суддів до чисельності населення вдвічі нижче за середньоєвропейський показник. Зокрема, у 2020 році в Україні на 100 тисяч мешканців припадало трохи більше 12 працюючих суддів, що є одним із найнижчих показників серед країн ЄС. Для порівняння, Словенія та Хорватія є одними з лідерів у Європі за цим показником, обидві країни мають понад 40 суддів на 100 тис. жителів. Загалом у Європі середній показник становить 22 судді на 100 000 мешканців» [7].

Згідно з Конституцією України призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя після проведення конкурсу. Під час змін до Конституції в 2016 р. було запроваджено норму, згідно з якою «на посаду судді може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років» [8]. Такий підхід став на перешкоді фундаментальному очищенню судової системи, оскільки зберігає значні конкурентні переваги у чинних представників судової системи. Між тим, приміром, важко реформувати поліцію, набираючи до її лав лише тих, хто 5 років працював у системі МВС.

Згідно із Законом України про Вищу раду правосуддя «на посаду члена Вищої ради правосуддя може бути обраний (призначений) громадянин України який... має вищу юридичну освіту та

стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'ятнадцяти років, належить до правничої професії» [9].

Інший ключовий орган у формуванні судової системи має схожі обмеження: «Членами Етичної ради можуть бути особи, які... мають досвід роботи не менше п'ятнадцяти років із здійснення судочинства або адвокатської чи прокурорської діяльності, або наукової діяльності у галузі права» [9].

Служба дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя формується з числа осіб, які мають вищу юридичну освіту, стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'яти років [9]. Крім того, «членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України може бути громадянин України, який... має вищу юридичну освіту, стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'ятнадцяти років» [10].

Таким чином, ці законодавчі вимоги до кадрового складу всіх ключових органів судової системи не сприяють їхньому системному кадровому оновленню. Крім того, за умов закритості судової системи суддівське самоврядування також має вкрай обмежений ефект з точки зору ефективності оновлення і очищення судової системи.

Один із шляхів, яким іде Україна, — підвищення ролі міжнародних експертів у доборі суддів. Ця пропозиція може бути слушною для певного обмеженого терміну (5-10 років). Водночас такого підходу може виявитися недостатньо, щоб сформувати судову систему, здатну до оновлення і самоочищення.

Для того, щоб обрати оптимальний шлях вирішення проблем судової системи, варто проаналізувати досвід країн Східної Європи, як найбільш близький Україні. Під час судових реформ у них застосовувалися такі механізми оновлення системи: 1) посилення конкурсу на зайняття посади суддів і відповідно покращення доброчесності відібраних на посади суддів; 2) використання механізмів стримувань і противаг, за якого здійснювався перехресний контроль різних державних та громадських органів, що знижувало можливість потрапляння недоброчесних осіб на посади суддів [11]. Власне, в будь-якій судовій реформі ключовими є механізми кадрового відбору і контролю суддів [12].

Отже, по-перше, одним із шляхів вирішення проблеми консервації судової системи є руйнування кадрового монополізму, ство-

реного за рахунок законодавчих обмежень доступу до судівських посад для людей, що не мають років стажу професійної діяльності у сфері права. Вирішити це питання можна через внесення змін до Конституції або через законодавчі зміни, згідно з якими до стажу професійної діяльності у сфері права було б прирівняно навчання на факультетах правничого спрямування вищих навчальних закладів. У такому разі судова система України змогла б отримати для участі в конкурсах суддів додатково кількадесят тисяч потенційних нових спеціалістів, які закінчували юридичні факультети, але досі працювали в бізнесі, державному управлінні тощо. Це дозволило б підвищити конкурс на посади суддів.

По-друге, призначення на посаду суддів варто було б організувати через диверсифікований механізм пропонування кандидатів у судді та так само диверсифікований механізм виключення кандидатів з числа претендентів на посади суддів різними державними органами України.

Одним із можливих механізмів конкурсного відбору суддів могло б стати регулярне висування кандидатур на заміщення посад суддів наступними суб'єктами:

а) профільним комітетом Верховної Ради України, який своїм рішенням пропонує певне визначене число кандидатів на заміщення наявних вакансій посад суддів.

б) громадськими організаціями, що тривалий час працюють у сфері утвердження правосуддя або захисту прав людини і своєю роботою заслужили авторитет (їхній перелік міг би визначатися спільним рішенням профільного комітету парламенту та Урядом), у рівній кількості кандидатів від кожної організації.

Також доцільне пряме висування кандидатів на заміщення посад суддів безпосередньо громадянами, що могло б істотно покращити авторитет судової системи в суспільстві. Як відзначає І. Кресіна, виключно призначуваність у формуванні суддівського корпусу «суперечить засадничим демократичним принципам – незалежності, політичної незаангажованості, свободи вибору, відповідальності, підзвітності судді народу» [13]. Кандидатів на посаду судді для участі в конкурсі можна було б висувати кількісно визначеною групою з громадян України через подачу заяв, із персональними розгорнутими мотиваціями підтримки ними кандидатів. Причому ці кандидати мали б відповідати усім законним вимогам до суддів,

а окремі громадяни України могли б подавати такі заяви на підтримку якогось кандидата з обмеженою регулярністю, приміром, не частіше ніж раз на рік.

Ключове питання – відбір кандидатів у судді – мало б вирішуватися через почергове виключення певного, визначеного відсотка від усіх поданих кандидатів різними державними органами України. Серед них мали б бути органи, відповідальні за державну безпеку – Служба безпеки України, комітет з питань національної безпеки Верховної Ради України, а також міжнародні організації донорів із числа держав, що підтримують європейську та євроатлантичну орієнтацію України, затверджені рішенням Кабінету Міністрів України. Ці органи мали б, виключаючи певний відсоток претендентів, сформувати перелік кандидатів, із числа яких Президент України мав би заповнювати вакантні посади суддів під час кожного регулярного конкурсу. Тож після здійснення відбору кожним державним органом Вища рада правосуддя мала б виключити таку кількість кандидатів, щоб зберегти певний конкурс серед претендентів на заміщення посад суддів, приміром, 1,2 або 1,3 на 1 посаду судді. Весь цей процес має бути законодавчо унормований разом із визначеними законодавцем квотами на відсоток виключених претендентів на заміщення посад суддів для кожного окремого органу, що матиме право здійснювати таке виключення. Остаточне призначення суддів із числа кандидатів, що пройшли всі стадії конкурсного відбору, як і передбачено Конституцією, здійснював би Президент України.

У результаті такої судової реформи Україна отримала б:

а) істотне посилення значення конкурсу на зайняття посади суддів і відповідно покращення доброчесності кандидатів, відібраних на посади суддів;

б) запровадження перехресного багатоступеневого контролю різних державних органів, а також міжнародних експертів за якістю кандидатів на посади суддів. За таких умов жоден державний орган не мав би монопольного впливу на призначення суддів, проте всі вони були б здатні здійснювати свої функції з відбору кандидатів на посади суддів що, істотно знизило б можливості потрапляння недоброчесних осіб на посади суддів. По суті, завдяки демонополізації процесу призначення суддів було б створено прозорий механізм, за якого приховати негативний досвід канди-

дата на посаду судді або провести на посаду судді завідомо непридатну кандидатуру було б вкрай складно;

в) кадрове очищення судів та доступ громадськості до висування на посади суддів через громадські ініціативи сприяло б підвищенню солідарності в суспільстві, зменшило б конфліктний потенціал у ньому, покращило б інвестиційний клімат і відповідно сприяло економічному відродженню країни, та, зокрема, істотно посилило підтримку України з боку країн Заходу.

1. JURIDICIAL REFORM IN UKRAINE: MISSION POSSIBLE? Mykhailo Zhernakov. 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/Renaissance_A4_5JURIDICIAL-REFORM.pdf 2. Суддя з громадянством РФ Богдан Львов програв апеляцію – суд скасував рішення про його поновлення на посаді. Радіо «Свобода», 12 червня 2024 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-skhemu-bohdan-lvov-apelyatsiya-rishennya/32989810.html> 3. Не довіряють Верховному Суду 60% українців, пріоритетом вважають кадрове оновлення судової системи - соціопитування. 23 січня 2024 р. «Інтерфакс-Україна». URL: <https://interfax.com.ua/news/general/962429.html> 4. ДИНАМІКА ДОВІРИ СОЦІАЛЬНИМ ІНСТИТУЦІЯМ У 2021-2023 РОКАХ. КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> 5. Aslund A.. What Went Wrong and How to Fix It: Ukraine. Peterson Institute for International Economics. Washington, DC. 2015. P. 140. 6. У Києві відбулося обговорення реформування судів присяжних. 10 червня 2024 р. Коаліція Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/news/u-kyievi-vidbulosa-obhovorennya-reformuvannia-sudiv-prysiazhnykh/> 7. Ruda T.. Justice in Ukraine vs EU states: how far is Ukraine from the European standards? 02.12.2022 URL: <https://pravo.org.ua/en/blogs/justice-in-ukraine-vs-eu-states-how-far-is-ukraine-from-the-european-standards/> 8. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> 9. Про Вищу раду правосуддя: Закон України. Стаття 6. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 7-8. Ст. 50ю URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> 10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. Стаття 94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> 11. The Politics of Judicial Reform in Eastern Europe. Pedro C. Magalhães. *Comparative Politics*. 1999. Vol. 32. No. 1 (Oct.). P. 43-62. 12. Berkinshaw-Smith B. C. Judges and democratization: judicial independence in new democracies. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2017. 224 p. 13. Кресіна І.. Виборність суддів як реалізація принципу народовладдя. *Право України*. 2019. № 10. С. 155.

References

1. JUDICIAL REFORM IN UKRAINE: MISSION POSSIBLE? Mykhailo Zhernakov. Koaliciya Reanimaciyinyi Paket Reform. 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/Renaissance_A4_5JURIDICIAL-REFORM.pdf 2. Suddya z gromadyanstvom RF Bohdan L'vov prograv apelyacyu — sud skasuvav rishennya pro yogo ponovlennya na posadi. Radio Svoboda. 12 chervnya 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-skhemy-bohdan-lvov-apelyatsiya-rishennya/32989810.html> 3. Ne doviryayut Verhovnomu Sudu 60% ukrainciv, priorytetom H vvazhayut kadrove onovlennya sudovoyi systemy — socopytuvannya. 23 sichnya 2024. Interfax-Ukrayina. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/962429.html> 4. DYNAMIKA DOVIRY SOCIALNYM INSTITUCIYAM U 2021-2023 ROKAH. Kyyivskiy Mizhnarodniy Institut Sociologiyi. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> 5. Aslund A.. What Went Wrong and How to Fix It: Ukraine. Peterson Institute for International Economics. Washington, DC. 2015. P. 140. 6. UKyyevi vidbulosya obgovorennya reformuvannya sudiv prysyazhnyh. 10 chervnya 2024 r. Koaliciya Reanimaciyinyi Paket Reform. URL: <https://rpr.org.ua/news/u-kyievi-vidbulosia-obhovorennya-reformuvannya-sudiv-prysyazhnykh/> 7. Ruda T.. Justice in Ukraine vs EU states: how far is Ukraine from the European standards? 02.12.2022 <https://pravo.org.ua/en/blogs/justice-in-ukraine-vs-eu-states-how-far-is-ukraine-from-the-european-standards/> 8. Konstituciya Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> 9. Pro Vyshchu radu pravosuddya: Zakon Ukrainy Statyia 6. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2017. № 7-8. St. 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> 10. Zakon Ukrainy pro sudoustriy i status suddiv. Statyia 94. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2016. № 31. St. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> 11. The Politics of Judicial Reform in Eastern Europe. Pedro C. Magalhães. *Comparative Politics*. Vol. 32, No. 1 (Oct., 1999), P. 43-62. 12. Berkinshaw-Smith B. C. Judges and democratization: juridicial independence in new democracies. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2017. 224 p. 13. Kresina I. Vybornist suddiv yak realizaciya pryncypu narodovladdya. *Pravo Ukrainy*. 2019. № 10. S. 155.

Palii Oleksandr. Conceptual ways of ongoing judicial reform in Ukraine

The article highlights the key problems of the judicial system of Ukraine, which are associated with risks to national security. The main attention was paid to the formation of civil support for judicial reform, as well as the implementation of an effective mechanism of checks and balances in judicial system. In the article were noted the key ways of solving these problems in the countries of Eastern Europe. Conceptual ways of ongoing judicial reform in Ukraine were noted. Solving its key problems involve the demonopolization and renewal of the judicial system, creation of a transparent and effective mechanism for the selection and appointment of judges according to the interests of society. It should be noted that this article provides only conceptual

proposals regarding the key moment of judicial reform – the appointment and selection of judges.

In order to choose the optimal way to solve the problems of the judicial system, it is worth analyzing the experience of Eastern European countries, as the closest to Ukraine. During judicial reforms, they used the following mechanisms of demonopolization of the system: 1) strengthening the competition for the position of judges and, accordingly, improving the integrity of judges selected for positions, 2) using mechanisms of checks and balances, under which cross-control of various state and public bodies was carried out, which reduced the possibility of unscrupulous persons entering the positions of judges.

The way to solve the problem of preservation of the judicial system is the destruction of the personnel monopoly created due to legal restrictions on access to judicial positions for people who do not have years of professional experience in the field of law. In proposed case, the judicial system of Ukraine would be able to receive several tens of thousands of potential new specialists who graduated from law faculties, but still worked in business, public administration, etc., to participate in judges' competitions.

Secondly, the appointment of judges should be organized through a diversified mechanism for proposing judicial candidates and a diversified mechanism for excluding candidates from among applicants for the positions of judges by various state bodies of Ukraine.

The key issue – the selection of candidates for the position of judge – should be resolved through the successive exclusion of a certain, determined percentage from all submitted candidates by various state bodies of Ukraine. Among them should be bodies responsible for state security – the Security Service of Ukraine, the Committee on National Security of the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as international experts from among the states that support Ukraine's European and Euro-Atlantic orientation, approved by the decision of the Cabinet of Ministers of Ukraine. These bodies should, excluding a certain percentage of applicants, form a list of candidates from among whom the President of Ukraine should fill vacant positions of judges during each regular competition. This whole process should be legislated together with quotas for the percentage of excluded applicants for the replacement of judges' positions for each separate state body that would have the right to make such an exclusion.

As a result of the proposed judicial reform concept, Ukraine would receive: a) a significant strengthening of the competition for the position of judges, b) cross-control of various state and public bodies and international donors on the quality of candidates for the positions of judges, which will drastically reduce the possibility of unscrupulous persons entering the positions of judges, c) this will increase of solidarity in society through the establishment of justice, improve the investment climate, contribute to the economic revival of the country and strengthen the support of Ukraine from the Western democracies.

Key words: democracy, justice, courts, system of checks and balances, juridical reform.

Є. М. ГАРЬКАВИЙ
О. І. ЧУМАК

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНИХ НАРАТИВІВ У СИСТЕМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Охарактеризовано специфіку реалізації державної гуманітарної політики та особливості координації діяльності органів державної влади та громадянського суспільства у сфері формування стратегічних наративів для реалізації державної гуманітарної політики. Проаналізовано можливі вектори поширення стратегічних наративів. Окреслено ключові критерії відповідності стратегічних наративів міжнародній практиці формування та реалізації державної гуманітарної політики. Акцентовано увагу на важливості формування медіаграмотності й медіакультури суспільства. Підсумовано, що цінністю стратегічних наративів у контексті реалізації державної гуманітарної політики є спроможності до більш-менш безконфліктного поширення й відповідно здатності організовувати поведінку політичних акторів на засадах відданості певним ціннісним системам, що утворюють основу того чи іншого наративу.

Ключові слова: гуманітарна політика, гуманітарна сфера, наратив, стратегічний наратив, стратегічні комунікації, гібридна війна.

Harkavyyi Yevhenii, Chumak Oleksandr. Formation of Strategic Narratives in the System of Implementation of the State Humanitarian Policy

The specifics of the implementation of the state humanitarian policy and the peculiarities of coordination of the activities of public authorities and civil society in the field of forming strategic narratives for the implementation of the state humanitarian policy are characterized. Possible vectors of dissemination of strategic narratives are analyzed. The key criteria for the compliance of strategic narratives with the international practice of forming and implementing the state humanitarian policy are outlined. The importance of forming media literacy and media culture in society is emphasized. It is summarized that the value of strategic narratives in the context of the implementation of the state

© ГАРЬКАВИЙ Євгеній Миколайович – доктор філософії з політології, доцент кафедри Воєнної академії ім. Євгенія Березняка; ORCID: 0000-0001-5085-3704; e-mail: militaryknu@gmail.com

© ЧУМАК Олександр Ілліч – кандидат технічних наук, доцент, начальник інституту Воєнної академії ім. Євгенія Березняка; ORCID: 0000-0003-3876-8149; e-mail: ch_a_i@ukr.net

humanitarian policy is the ability to disseminate them more or less conflict-free and, accordingly, the ability to organize the behavior of political actors on the basis of commitment to certain value systems that form the basis of a particular narrative.

Key words: *humanitarian policy, humanitarian sphere, narrative, strategic narrative, strategic communications, hybrid warfare.*

Питання розробки та реалізації ефективної державної політики в гуманітарній сфері є актуальним для усіх країн незалежно від їхньої «вагової категорії» на міжнародній арені. Інтерес до нього лише зростає у зв'язку із посиленням суперечностей у сучасному суспільстві на ґрунті етнічних, релігійних, соціальних і власне цивілізаційних розбіжностей між людьми. Гуманітарна функція держави полягає в організаційному, правовому й фінансовому забезпеченні розвитку культури, освіти, науки та інших галузей гуманітарної сфери й реалізується через державну гуманітарну політику. Усвідомлення державного значення та суспільної значущості гуманітарної політики потребує побудови комплексної системи інформаційного супроводження та забезпечення ефективного зворотного зв'язку з можливістю моніторингу ефективності прийняття тих чи інших рішень у гуманітарній сфері.

Запорукою суспільного порозуміння й діалогу є солідарність суспільства, ефективна і транспарентна комунікація на всіх рівнях – від національного до муніципального, від центрального до низового. Саме вербально-символічний рівень спілкування цільових груп і активність українського суспільства стануть супровідними інструментами розв'язання засадничих проблем націєтворення. Українське суспільство із гідністю витримає іспит на державницьку зрілість, військову потужність, громадянську відповідальність та інформаційну стійкість. Водночас комунікаційний потенціал державної влади полягає не тільки в наявності ефективних інформаційних каналів, за допомогою яких влада може пояснювати суспільству свої рішення, а й у встановленні зворотного зв'язку із суспільством, що дозволяє мати уявлення про запити різних соціальних груп і на цій основі аналізувати та коригувати державну гуманітарну політику [1].

Координація діяльності органів державної влади та громадянського суспільства, протидія інформаційному впливу противника

та досягнення стратегічних цілей держави у сфері реалізації гуманітарної політики у сучасних реаліях державотворення забезпечуються інструментарієм стратегічних комунікацій. Основою ж реалізації стратегічних комунікацій є формування та впровадження в життя стратегічних наративів.

З огляду на зростаючу роль медіа й лідерів громадської думки (ЛГД) у житті суспільства, недосконалість механізмів формування наративів, несистемність координації стратегічних комунікацій, надмірну політизацію інформаційно-комунікативного простору, російську деструктивну пропаганду, а також посилення важливості реалізації гуманітарної політики в умовах російсько-української війни зазначена проблематика потребує постійного коригування й уточнення, що й обумовлює актуальність даного дослідження.

Аналізуючи джерельну базу окресленої проблематики, зазначимо, що значний внесок у дослідження проблематики реалізації гуманітарної політики та її інформаційного супроводу здійснили такі вчені, як: М. Баюк, В. Бульба, В. Деріга, В. Дзоз, С. Здіорук, М. Іваніцька, В. Ковальчук, А. Меляков, С. Овчаренко, П. Петровський, Л. Сергієнко, В. Скуратівський, О. Степанко, В. Трощинський, І. Черничко, С. Чукут та ін.

Метою статті є аналіз специфіки формування та поширення, а також забезпечення ефективного інформаційно-політичного потенціалу стратегічного наративу в системі реалізації державної гуманітарної політики.

При написанні статті було використано методи аналізу та синтезу, а також порівняльний, функціональний та міждисциплінарний методи. Вказані методичні підходи дали змогу виокремити міжнародні підходи до формування наративів й адаптувати їх до українських реалій реалізації державної гуманітарної політики, сприяти глибшому розумінню специфіки окресленої проблематики.

Передусім зазначимо, що державна гуманітарна політика – це система і послідовна діяльність держави у відносинах із людиною зокрема і суспільством у цілому, що здійснюється через органи державної виконавчої, законодавчої та судової влади при залученні громадськості, з урахуванням основних прав людини і ставить за мету досягнення високого життєвого, духовного та інтелектуального рівня особистості як у її власних інтересах, так і в інтересах держави. Така політика являє собою суспільний феномен і завжди

пов'язана зі специфікою громадянського суспільства. Взаємовідносини держави, що володіє владою, і громадянського суспільства, яке є носієм основних моральних цінностей, складні, а громадянське суспільство має право вимагати від органів публічної влади раціональної управлінської позиції у формуванні та реалізації державної гуманітарної політики [2].

У свою чергу, наративом є певний текст, який відображає якусь послідовність подій; це форма дискурсу, завдяки якій ми відображаємо минулий досвід. Наратив як у формальному, так і змістовному плані схожий із гаслом. Зокрема, наратив пов'язує з гаслом т.зв. «лапідарність» – це такий же міні-текст, як і гасло, що зазвичай включений у рамки одного висловлювання або абзацу [3].

Термін «наратив» досить часто використовується в американському і британському політичному дискурсі останніх років, причому сутність поняття «наратив» у сучасному науковому політичному дискурсі значно розширилася. Зокрема, наратив також використовується у вигляді певної політичної біографії, історії про політичні гоніння, утиски і репресії, розповідей у сфері політичної історії, політичною аналітикою, системою політичних поглядів тощо.

Поняття «стратегічний наратив» офіційно визначено у Доктрині інформаційної безпеки України 2017 р. [4] як «спеціально підготовлений текст, призначений для вербального викладення у процесі стратегічних комунікацій з метою інформаційного впливу на цільову аудиторію».

Міжнародні практика засвідчує, що стратегічні наративи навмисно побудовані або посилені з циркулюючих ідей і думок. Вони пропонують свою інтерпретацію ситуації та підказують можливі відповіді. Стратегічні наративи мають входити в резонанс із наявними системами цінностей, інтересів і забобонів громадянського суспільства, формулюючи кінцеві стани, способи мислення й досягнення мети, забезпечуючи розуміння сенсу навколишніх подій, необхідного для ефективного розвитку держави [5].

У контексті реалізації державної гуманітарної політики стратегічні наративи можна розглядати як певні механізми, до яких вдаються політичні актори, щоб сконструювати смисли та значення державної політики (як внутрішньої, так і зовнішньої). Цінність подібних наративів полягає у їх спроможності до більш-менш

безконфліктного поширення. А отже, вони організовують поведінку політичних акторів на засадах відданості певним ціннісним системам, що утворюють основу того чи іншого наративу. Використовуватися тут можуть такі інструменти, як фреймінг (framing), праймінг (priming) («окреслення пріоритетів»), встановлення «порядку денного» (agenda setting) тощо [6].

Для більшості населення саме медіа та ЛГД є основним пунктом входу для розуміння державної гуманітарної політики та її наслідків для життя і добробуту людей. Точні чи неточні наративи поширюватимуться швидше соціальними й медіа-сайтами, аніж традиційними шляхами. Тому уряди не можуть ігнорувати це явище, бо тоді будь-яке небажання комунікувати з громадянським суспільством не буде нейтральним і буде замінено самостійною інтерпретацією, або ж цілеспрямованою дезінформацією противника [7].

Тому в контексті формування та реалізації державної гуманітарної політики стратегічні наративи мають відповідати таким критеріям:

- характеризуватися багатозначністю викладів оповідачів (опису і ставлення до події різними сторонами зіткнення інтересів);

- містити у собі інформацію різного роду: оповідач спирається на певні факти, які іноді можуть або частково співпадати, або повністю повторювати наратив. Зазвичай дані факти так чи інакше вплітаються до авторського ставлення до них. Водночас значну роль відіграє контекст, який завуальовано схиляє адресата прийняти точку зору адресанта. Причому цей контекст може і не бути усвідомлений відразу всіма аудиторіями, а може накопичуватися з різних джерел;

- під час формування якнайширше використовує, з одного боку, встановлені політичні, юридичні, економічні та інші терміни, а з іншого – сукупність образної термінології, передусім метафор [108; 242].

- мати певну інституційність у громадських інституціях. Хоча б мінімальне масове зацікавлення є підґрунтям для легітимізацій/розширення гуманітарної політики у тій чи іншій сфері;

- характеризуватися певною смисловою розмитістю й опосередкованістю для можливості охоплення широких цільових аудиторій;

- містити у собі сугестію й ірраціональність, що характеризується впливом на емоційну сферу;
- варіювання по вісі «авторитарність-діалогічність» (з одного боку, стратегічні наративи мають бути чіткими, зрозумілими і монолітними, а з іншого – бути підґрунтям для широкого обговорення) [8].

Причому важливим аспектом, особливо в умовах гібридної війни, є формування медіаграмотності й медіакультури суспільства, вміння користуватися сучасними інформаційно-комунікативними технологіями, добувати потрібну інформацію, свідомо її сприймати, тлумачити й аналізувати, виокремлювати дійсність від маніпуляції і фейків, осмислювати владні взаємовідносини, тобто глибоко розуміти сутність реальних подій.

Виокремлюючи вектор та інтенсивність стратегічного наративу, філологи визначають п'ять комунікативних типів тексту (регістрів): репродуктивний; інформативний; генеративний; волюнтивний; реактивний. Під час формування кожного із цих наративів важливо правильно визначити цільові аудиторії інформаційного впливу. Найоптимальнішим джерелом потрібних даних є соціологічні дослідження, проведені відповідно до міжнародних норм і стандартів.

Конкретні шляхи реалізації цих типів у взаємозв'язку поєднуються у просторово-часове утворення мовного твору, по-різному структурованого. Визначивши характер стратегічного наративу відповідно до типів комунікативного тексту, ми можемо визначити базову інформацію про призначення даного наративу (чи покликаний він просто проінформувати громадськість про ту чи іншу суспільно-політичну подію, заповнивши прогалини у розумінні того чи іншого явища, чи це конкретний заклик до активних дій). На основі отриманих результатів виокремлюється інформаційно-політичний потенціал стратегічного наративу [9].

Отже, для підвищення ефективності інформаційно-політичного потенціалу стратегічного наративу в системі реалізації державної гуманітарної політики, особливо в умовах війни, необхідно забезпечити сталість, адекватність, синхронність та своєчасність у поданні інформації до цільових аудиторій. Відповідно суб'єктам реалізації державної гуманітарної політики необхідно мати знання, вміння і навички, а також глибоке розуміння контексту, що

дає змогу не лише адекватно реагувати на зміни в управлінських ситуаціях, а й передбачати найбільш ймовірні сценарії їх розвитку, адаптуючи стратегічні наративи відповідно до тенденцій суспільних настроїв та поточних цілей державної політики загалом.

1. Сидорова Е. О., Шаблистий В. В., Юніна М. П. Організаційно-правові засади розвитку державної політики України в гуманітарній сфері: навч. посіб.; за заг. ред. О. С. Юніна. Дніпро: Арт-Прес, 2023. 264 с.
2. Присяжнюк С. В. Гуманітарна політика України як стримуючий фактор гібридної агресії РФ. *Політологічний вісник*. 2023. № 91. С. 229-237.
3. Гарькавий Є. М. Підходи НАТО до формування наративів. *Політичне життя*. 2023. № 4. С. 102-107.
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 р. «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25 лютого 2017 р. № 47/2017 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>
5. Freedman L. The Transformation of Strategic Affairs. *The Adelphi Papers*. 2006. Vol. 45; Is. 379. P. 27-48.
6. Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України. Стратегічні пріоритети. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sppol_2016_4_6
7. Federman M. What is the meaning of «The Medium is the Message?». URL: https://individual.utoronto.ca/markfederman/article_mediumisthemessage.htm
8. Гарькавий Є. М. Організація стратегічних комунікацій відповідно до стандартів НАТО. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вінниця, 2023. Вип. 8. С. 60-66.
9. Гарькавий Є. М., Сірий С. В. Стратегічні комунікації сил оборони України як об'єкт політологічного дослідження. *Політологічний вісник*. 2022. Вип. 89. С. 103-123.

References

1. Sydorova E. O., Shablysty V. V., Yunina M. P. Orhanizatsiino-pravovi zasady rozvytku derzhavnoi polityky Ukrainy v humanitarnii sferi: navch. posib.; za zah. red. O. S. Yunina. Dnipro: Art-Pres, 2023. 264 s.
2. Prysiazhniuk S. V. Humanitarna polityka Ukrainy yak strymuiuchy faktor hibrydnoi ahresii RF. *Politolohichnyi visnyk*: 2023. № 91. S. 229-237.
3. Harkavyi Ye. M. Pidkhody NATO do formuvannia naratyviv. *Politychne zhyttia*. 2023, № 4. S. 102-107.
4. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 r. «Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25 liutoho 2017 r. № 47/2017 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>
5. Freedman L. The Transformation of Strategic Affairs. *The Adelphi Papers*. 2006. Vol. 45; Is. 379. P. 27-48.
6. Ozhevan M. A. Hlobalna viina stratehichnykh naratyviv: vyklyky ta ryzyky dlia Ukrainy. Stratehichni priorytety. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sppol_2016_4_6
7. Federman M. What is the meaning of «The Medium is the Message?». URL: https://individual.utoronto.ca/markfederman/article_mediumisthemessage.htm
8. Harkavyi Ye. M. Orhanizatsiia stratehichnykh

komunikatsii vidpovidno do standartiv NATO. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa*. Vinnytsia, 2023. Vyp. 8. S. 60-66.
9. Harkavyi Ye. M., Siryi S. V. Stratehichni komunikatsii syl oborony Ukrainy yak ob'iekt politolohichnoho doslidzhennia. *Politolohichni visnyk*. 2022. Vyp. 89. S. 103-123.

Harkavyi Yevhenii, Chumak Oleksandr. Formation of Strategic Narratives in the System of Implementation of the State Humanitarian Policy

Coordination of the activities of public authorities and civil society, countering the information influence of the enemy and achieving the strategic goals of the state in the field of humanitarian policy in the current realities of state-building are ensured by the tools of strategic communications. The basis for the implementation of strategic communications is the formation and implementation of strategic narratives.

International practice shows that strategic narratives are deliberately constructed or amplified from circulating ideas and opinions. They offer an interpretation of the situation and suggest possible responses. Strategic narratives should resonate with the existing systems of values, interests and prejudices of civil society, formulating end states, ways of thinking and achieving goals, providing an understanding of the meaning of surrounding events necessary for the effective development of the state.

To ensure the effective potential of the strategic narrative in the system of implementation of the state humanitarian policy, especially in the conditions of war, it is necessary to ensure the sustainability, adequacy, synchronization and timeliness of information to the target audiences. Accordingly, the actors implementing the state humanitarian policy need to have knowledge, skills and abilities, as well as a deep understanding of the context, which allows not only to respond adequately to changes in management situations, but also to foresee the most likely scenarios of their development by adapting strategic narratives in accordance with trends in public sentiment and current public policy goals in general.

Key words: humanitarian policy, humanitarian sphere, narrative, strategic narrative, strategic communications, hybrid warfare.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ

Досліджено сучасне розуміння інформаційних прав, їх сутність, роль у сучасній демократичній державі та місце у міжнародній доктрині. Інформаційні права є важливою сферою досліджень е цифрову епоху, коли питання контролю над інформацією набуває першорядної ваги. У статті представлено сучасне розуміння інформаційних прав. Прослідковується зміна парадигми сприйняття інформаційних прав, їхня сутність, а також роль у сучасних демократичних державах. Узагальнюючи останні наукові дослідження, автор представив огляд міжнародного дискурсу щодо інформаційних прав та їх значення для окремих осіб, суспільства та державного управління в сучасній інформаційній державі.

Ключові слова: інформаційні права, інформаційна держава, інформаційне суспільство, прозорість і підзвітність влади, демократія, інформаційно-комунікаційні технології, дезінформація, державна політика, правове регулювання, інституційне забезпечення.

Balan Sergii. Information rights as an element of the formation of informational state

This article examines the modern understanding of information rights, their essence, their role in a modern democratic state, and their place in international doctrine. Information rights are an important area of research in the digital age, when the issue of control over information becomes paramount. This article presents the modern understanding of information rights, which is based on the latest scientific publications. The paradigm shift in the perception of information rights, their essence, as well as their role in modern democratic states is monitored. Summarizing the latest scientific research, this article aims to present an overview of the current international discourse around information rights and their significance for individuals, the functioning of society and public administration in the modern information state.

Key words: information rights, informational state, information society, government transparency and accountability, democracy, information and communication technologies, disinformation, state policy, legal regulation, institutional support.

Одним із наслідків функціонування і розвитку суспільства є постійне ускладнення форм соціальної взаємодії, виникнення нових типів соціальних відносин, поява нових соціальних і політичних інститутів, що неодмінно призводить до необхідності розширення сфери правового регулювання за рахунок унормування нових видів прав і обов'язків. В умовах сучасної демократичної держави соціальні, економічні й політичні права вже давно є загально визнаними елементами правового статусу особи. Вдночас виникнення і розвиток концепції інформаційної держави неодмінно виносить на передній план досліджень інститут інформаційних прав, законодавче закріплення яких стає безальтернативною вимогою в сучасних демократичних країнах.

Інформаційні права є наріжним каменем будови сучасних демократичних держав, невід'ємною частиною забезпечення прозорості, підзвітності та громадянської участі в державному управлінні. Еволюція цих прав була зумовлена швидким розвитком і поширенням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), що значною мірою вплинуло на їх формування, розуміння та впровадження в сучасних демократіях.

Мета статті – дослідити сутність поняття «інформаційні права» та розкрити їх роль у сучасній демократичній державі.

Методологічну основу дослідження становлять структурно-функціональний і порівняльний (компаративний) підходи. Структурно-функціональний метод використовувався для аналізу інформаційної держави як системи, структурним елементом якої є інформаційні права, що виконують певні функції. Порівняльний метод використовувався для аналізу відмінностей у регламентації та концептуалізації інституту інформаційних прав.

Останні дослідження лише підкреслюють багатогранну природу інформаційних прав. Назагал інформаційні права можна визначити як сукупність правових та етичних норм і принципів, які регулюють питання створення, збору, збереження, доступу, використання та контролю інформації. Д. Кей переконаний, що міжнародна доктрина повинна адаптуватися до нових викликів, пов'язаних із цифровими технологіями, такими, як стеження, дезінформація та цифровий розрив. Динамічний характер формування й трансформації інформаційних прав вимагає постійної між-

народної співпраці та діалогу для їх ефективного захисту у різних юрисдикціях [1].

Варто відзначити, що концепція інформаційних прав зазнає значних трансформацій у цифрову епоху. Початковий фокус на доступі до офіційної інформації відчутно розширився і нині охоплює значно ширше коло питань включно з конфіденційністю, інтелектуальною власністю і свободою слова в онлайн сфері.

У структурі інформаційних прав можна виділити кілька блоків:

1. Комунікація. Розкривається через право людини вільно одержувати і поширювати інформацію.

2. Зберігання. Містить норми про збирання та зберігання інформації, отриманої у законний спосіб.

3. Доступ. Надання доступу до певної інформації, якою володіють державні та приватні організації.

4. Використання. Право використовувати інформацію в особистих і суспільних цілях у певних межах.

5. Контроль. Право слідкувати за тим, як використовується та поширюється зібрана сторонніми особами особиста інформація про особу.

У грудні 2003 р. у Женеві під егідою ООН відбувся перший етап Світового саміту з питань інформаційного суспільства, на якому було ухвалено Декларацію принципів, що підтвердила важливість інформаційного суспільства для підтримки та зміцнення прав людини. Зокрема, в ній зазначалося: «Ми ще раз підтверджуємо, що кожна людина має право на свободу переконань і на свободу їхнього вираження, як важливу основу інформаційного суспільства та як зазначено в статті 19 Загальної декларації прав людини; що це право включає свободу безперешкодно дотримуватись своїх переконань і шукати, отримувати та поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів. Спілкування є фундаментальним соціальним процесом, основною людською потребою та основою будь-якої соціальної організації. Це центральне місце в інформаційному суспільстві. Кожен і всюди повинен мати можливість брати участь, і ніхто не повинен бути виключений з переваг, які пропонує інформаційне суспільство» [2].

Посилена увага до інформаційних прав пояснюється виникненням і узаasadниченням нових типів суспільних відносин, пов'я-

заних зі зміною ролі інформації. Адже в процесі соціальної взаємодії за посередністю ІКТ громадяни постійно наражаються на ризик порушення власних прав. Забезпечення юридичних гарантій дотримання інформаційних прав набуває першорядної ваги через безпрецедентну кількість інформації, яка перебуває у відкритому доступі і стосується практично кожної людини, яка користується ІКТ. І не абстрактної інформації, а конкретної приватної інформації про вподобання, спосіб життя, коло спілкування, маршрути, адреси перебування майже кожної людини на планеті.

На сучасному етапі розвитку суспільних відносин інформаційна держава, яка характеризується високим ступенем проникнення ІКТ в усі суспільно-політичні процеси, для забезпечення свого сталого функціонування потребує законодавчого закріплення широкого кола інформаційних прав, користування якими уможливило б участь громадянина у процесі реалізації державної влади, а також контролю за її діяльністю через забезпечення підзвітності уряду.

Низка країн, наприклад, Естонія, Франція, Коста Ріка та інші, відстоюють на міжнародному рівні вимогу про визнання доступу до Інтернету в якості фундаментального права людини [3]. Такий підхід є виправданим з огляду на наявність значного цифрового розриву між розвиненими країнами і тими, що розвиваються. Зрештою, явище цифрового розриву присутнє і в самих розвинених країнах, що проявляється, зокрема, в неможливості малозабезпечених груп населення отримувати гарантовані державою соціальні послуги.

В епоху тотального відкритого доступу до інформації особливо значення набуває право на приватність життя, зокрема онлайн. Як слушно зауважив А. Вестін, конфіденційність інформації – це здатність самим визначати, коли, як і в якому обсязі інформація про нас передається іншим [4]. Право на приватність пов'язане з низкою інших інформаційних прав і свобод. Зокрема, свободою вираження слова і думки, а також правом на пошук і отримання інформації. Без можливості конфіденційно шукати та отримувати інформацію було б неможливо контролювати дії представників влади та проводити розслідування чутливих і суперечливих тем. Саме тому прийняття законів, які захищають конфіденційність в Інтернеті, є одним із способів захисту державами права шукати та отримувати інформацію [5, с. 14].

Найпростіший спосіб, яким уряди можуть забезпечити право особи на приватність під час використання ІКТ, – розробити і ухвалити законодавство, яке захистить громадян від стеження з боку держави і міститиме чіткі вимоги щодо необхідності дотримання державними органами чітких процедур, як-от отримання ухвали суду для стеження за діяльністю особи в Інтернеті. Щоб захистити право на приватність від недержавних суб'єктів, зокрема технологічних корпорацій, які володіють соціальними мережами, уряди повинні ухвалити закони, які обмежують їх можливості збирати, зберігати і поширювати інформацію, яку залишають приватні особи під час використання ІКТ [5, с. 15].

На міжнародному рівні інформаційні права закріплені в різних документах з прав людини, що свідчить про їх універсальне значення. Загальна декларація прав людини і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права визнають право на свободу вираження поглядів і доступ до інформації. За останні роки Генеральна Асамблея ООН ухвалила низку резолюцій про право на приватність життя в епоху цифрових технологій, завдяки яким це право отримало міцний міжнародно-правовий фундамент в контексті глобальної цифровізації. Серед ключових аспектів резолюція відзначає, що держави повинні забезпечити, щоб будь-яке обмеження права на приватність життя відповідало принципам законності, необхідності та пропорційності також, щоб права, які люди мають офлайн, були в аналогічній мірі захищені офлайн [6].

З метою захисту приватності своїх громадян ЄС затвердив Загальний регламент захисту даних (GDPR). Незважаючи на те, що він був розроблений і прийнятий ЄС, він накладає зобов'язання на будь-які організації у світі, якщо вони стосуються даних громадян ЄС. Регламент набув чинності 25 травня 2018 р. GDPR передбачає штрафи за порушення стандартів конфіденційності та безпеки, які сягають десятків мільйонів євро [7].

У 2023 р. ЄС ухвалив Акт про цифрові послуги (Digital Services Act, DSA), яким було встановлено єдині правила поведінки з приватною інформацією користувачів. Нові зобов'язання, які накладаються на ІТ-гігантів, включають запобігання поширенню шкідливого контенту, заборону або обмеження певних методів таргетування на користувачів, а також обмін деякими внутрішніми даними з регуляторами та пов'язаними з ними дослідниками. Пра-

вила поширюються на онлайн-платформи, незалежно від їхнього розміру. Будь-якій організації, яка порушить DSA, загрожує штраф у розмірі до 6% від її глобального обороту, а неодноразовим порушникам можуть взагалі заборонити працювати в Європі [8].

Завдяки наявності інформаційних прав приватні особи отримують додаткові можливості щодо взаємодії з інформацією та притягнення влади до відповідальності. Вони гарантують громадянам право доступу до необхідної інформації для прийняття обґрунтованих рішень, участі в публічному дискурсі та оскарження дій державних установ у разі необхідності. Ці права не є статичними та розвиваються разом із технологічним прогресом і суспільними потребами. Наприклад, зростання важливості захисту даних і кібербезпеки підкреслює динамічний характер інформаційних прав у захисті персональних даних від неправомірного використання та порушень шляхом постійного підвищення вимог до безпеки в Інтернеті.

У сучасній демократичній державі інформаційні права є ключовим елементом забезпечення прозорості та підзвітності влади. Право на доступ до публічної інформації дає громадянам змогу на підставі дослідження офіційних даних ретельно перевіряти дії уряду, сприяючи практичному втіленню принципів відкритості й підзвітності влади та формуванню політичної культури з високими стандартами прозорості, сприяючи зниженню рівня корупції та зміцненню довіри до державних установ. Понад те, свобода вираження думки дозволяє створити активну публічну сферу для вільного обміну думками та підтримки демократичних обговорень і участі.

До останнього часу в демократичному світі домінував підхід, який визнавав примат свободи слова та свободи поширення інформації над питаннями національної безпеки. Противники демократії активно використовували цей факт в якості аргумента для поширення фінансованої державою пропаганди та дезінформації. Подекуди дослідники прямо зазначають, що вільне поширення пропаганди гарантується Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Європейською конвенцією з прав людини, а тому не може вважатися легітимною підставою для заборони на мовлення [9]. Відтак виник парадокс: свобода слова захищала право поширювати неправдиву інформацію тих, хто активно боровся зі сво-

бодою слова у своїх країнах і підважував демократичні принципи на глобальному рівні. Цьому, зокрема, сприяло те, що принципи свободи слова та поширення інформації набули статусу загальноновизнаних принципів міжнародного права, отримавши міцний міжнародно-правовий фундамент і правовий захист, зокрема від Європейського суду з прав людини, та були імплементовані в якості норм прямої дії в національне законодавство більшості держав світу.

Так, ст. 19 Загальної декларації прав людини (1948) проголошує, що «кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів». Аналогічно у п. 2 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966) йдеться про те, що «кожна людина має право на... свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів» [10], що робило будь-які заперечні аргументи в очах правозахисників неспроможними. Положення ст.19 Пакту майже дослівно співпадає з текстом ст.10 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950).

У США пріоритет застосування принципу свободи слова, який базується на ухваленій у грудні 1791 р. першій поправці до Конституції, є безумовним, чим активно користуються тамтешні медіа, вдаючись до досить некритичного поширення матеріалів із посиленням на анонімні джерела.

З активним поширенням Інтернету парадокс свободи слова набув виразніших форм, перетворившись на визнану загрозу для існування демократії на рівні ЄС [11]. Абсолютизація і формальне ставлення до свободи слова стало причиною багаторічного толерування сотень мільйонів доларів, що витрачалися на десятки пропагандистських каналів по всьому світу, (дез)інформаційні агенції, фабрики тролів, сотні журналістів і редакторів.

Ті самі абсолютизація й формалізм, але вже застосовані до принципів міжнародного гуманітарного права, призвели до появи у серпні 2022 р. звіту Amnesty International [12], де Держава Україна, яка змушена на своїй території захищатися від повномасштабної

військової агресії іншої держави, була поставлена на один щабель з агресором і звинувачена у порушенні міжнародного права.

Тож не варто забувати, що в п. 3 ст.19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права зазначається, що «користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [10].

Як слушно зазначають деякі автори, завдяки діяльності Європейського суду з прав людини та його правозастосовній практиці більшість абстрактно сформульованих статей Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод набули конкретних форм та унаочнили сучасні європейські цінності й демократичні принципи, зокрема положення, що закріплюють свободу слова [13].

Але роль ЄСПЛ полягає не лише в захисті свободи слова, а й в її обмеженні. Ще в 1976 р. суд своїм рішенням постановив, що свобода слова не є абсолютною і підлягає обмеженню з огляду на три основні критерії: 1) необхідність у демократичному суспільстві; 2) легітимність (відповідність законодавству); 3) пропорційність законній меті, яка переслідується таким обмеженням [14]. ЄСПЛ продовжує активно захищати принцип свободи слова від зловживань з боку держав, а також встановлювати легітимні обмеження у застосуванні цього принципу, коли на кону стоїть національна безпека [15].

Саме переконання в абсолюті свободи інформації значною мірою спонукали представників Human Rights Watch [16] докоряти українській владі за заборону російських соціальних мереж у 2017 р., а також заважали суттєвому прогресу України у рейтингах свободи слова та демократії від Reporters Without Borders (129 місце [17] у 2015 р., 106 [18] – у 2022) і Freedom House (Україна балансує навколо показника 60 [19] балів зі 100). Попри певний прогрес це навряд чи відповідає амбіціям і потенціалу України.

Тож свобода інформації часто ставала критичною вразливістю системи західної демократії, яку сповна використовували і продовжують використовувати країни, що системно поширюють

дезінформацію і намагаються підірвати підвалини ліберального демократичного світу. Посилаючись на право вільно поширювати будь-яку інформацію, вони нещадно упосліджують ті правові принципи, які, власне, й закріплюють плюралізм, свободу слова, думки і медіа і тим самим уможливають вільне поширення відверто деструктивних наративів.

Завдяки маніпулюванню міжнародно-правовими нормами російська пропагандистська машина, центром якої є телекомпанія «Russia Today», пропрацювала в Європі у режимі майже повного сприяння з 2005 р. до березня 2022 р. І лише 2 березня 2022 р. Рада ЄС нарешті політичну волю та виявила юридичні підстави заборонити її діяльність на теренах ЄС. Як повідомлялося, у відповідь на неспровоковану військову агресію Росії проти України Рада ЄС вдалася до обмежувальних заходів, завдяки яким ЄС у терміновому порядку призупинив мовлення мереж «Sputnik» та «Russia Today» (RT English, RT UK, RT Germany, RT France, and RT Spanish) на території Союзу та щодо ЄС до моменту припинення агресії проти України, а також доти, доки РФ та пов'язані з нею медіа не припинять поширювати дезінформацію та здійснювати маніпулювання інформацією проти ЄС та країн-членів. Трохи раніше, в лютому, RT був позбавлений ліцензії на мовлення в Німеччині німецьким регулятором [20]. Проте навіть такі жорсткі кроки не призвели до зникнення RT з екранів європейських телеглядачів: за спостереженнями громадських активістів, RT вдалося знайти низку шпарин для того, щоб легально продовжувати мовлення в Європі [21].

«Російська Федерація залучена до системної міжнародної кампанії дезінформації, маніпулювання інформацією і викривленням фактів задля посилення своєї стратегії дестабілізації країн-сусідів, ЄС та країн-членів. Зокрема, дезінформація та інформаційні маніпуляції багаторазово та послідовно здійснювалися проти європейських політичних партій, особливо у виборчий період, громадянського суспільства, російських сексуальних та етнічних меншин, осіб, що шукають притулок, а також функціонування демократичних інститутів у ЄС та державах-членах» [22]. Саме таким формулюванням була завершена тривала історія безперешкодного використання Росією своєї інформаційної зброї в Європі.

Однак такому фіналу передувала тривала і копітка робота тисяч людей, які активно відслідковували, вивчали, узагальнювали, сис-

тематизували російську політику дезінформації самостійно і у складі експертних команд, у міжнародних і національних аналітичних центрах, дослідницьких установах, громадських організаціях.

Нещодавні дослідження доводять важливість забезпечення інформаційних прав у протидії дезінформаційним кампаніям, які створюють загрозу цілісності демократичних процесів. Забезпечення доступу до надійних джерел інформації стає вирішальним елементом захисту основ демократичного устрою та прийняття рішень.

Оскільки цифрові технології продовжують розвиватися, захист інформаційних прав стикається з новими викликами. Дослідники і політики висловлюють занепокоєння щодо майбутньої ролі цифрових платформ та їх впливу на розповсюдження та контроль інформації. Крім того, збільшення використання алгоритмів штучного інтелекту та машинного навчання в інформаційних екосистемах викликає питання щодо прозорості, упередженості та підзвітності використовуваних алгоритмів.

На думку Л. Флоріді, реагування на інформаційні загрози вимагає жорсткішого контролю, що може спричинити конфлікти між правами окремих осіб (приватністю) і правами спільноти (безпекою). Відтак обов'язок держави захищати своїх громадян може вступити в суперечність з її обов'язком запобігати заподіяння шкоди своїм громадянам через розширену систему стеження, що може легко призвести до порушення приватного життя громадян [23, с. 198.]

Як зауважує Д. Солове, збільшення політичної ваги технологічних компаній разом зі зростанням впливу проблем національної безпеки створюють певну напругу навколо забезпечення інформаційних прав. Проте існує спосіб поєднати конфіденційність і безпеку, поставивши державні програми безпеки під нагляд та обмеживши використання особистих даних у майбутньому, щоб забезпечити збалансоване та контрольоване виконання державних програм [24, с. 207].

Можемо зробити висновок, що інформаційні права – це забезпечені нормами міжнародного і національного права можливості особи вільно володіти, користуватися і розпоряджатися необхідним обсягом інформації, зберігаючи при цьому належний рівень приватності власного життя.

У сучасній демократичній державі інформаційні права відіграють вирішальну роль у сприянні належному урядуванню та реалізації низки інших прав, зокрема політичних. Відкритий доступ до офіційної урядової інформації уможливорює громадський контроль, забезпечує можливості для протидії корупції та сприяє прийняттю обґрунтованих рішень виборцями. Крім того, завдяки законодавчому закріпленню інформаційних прав громадяни мають можливість захищати себе та притягати до відповідальності міжнародні корпорції за несанкціоноване використання приватної інформації.

Інформаційні права слугують ідеї формування відкритих і плюралістичних суспільств. Роль інформаційних прав полягає в їхній здатності розширювати можливості індивідів у використанні інформації, сприяти прозорості та демократичній участі, забезпечуючи вільний обмін ідеями.

Інформаційні права є ключовим елементом становлення сучасної інформаційної держави, забезпечуючи прозорість, підзвітність та участь громадськості. Еволюція цих прав, зумовлена технологічним прогресом, підкреслює необхідність адаптивної правової бази та тісного міжнародного співробітництва. Захист інформаційних прав залишатиметься вирішальним для захисту індивідуальних свобод і сприяння демократичному урядуванню в усьому світі. Майбутні дослідження та розробка державних політик мають бути зосереджені на розв'язанні викликів, пов'язаних із цифровими технологіями, щоб підтримувати гарантії дотримання інформаційних прав в інформаційній державі.

1. Kaye, D. (2019). *Speech Police: The Global Struggle to Govern the Internet*. New York, NY: Columbia Global Reports. 142 p. 2. World Summit on the Information Society. Declaration of Principles. Geneva, 2003. URL: https://www.itu.int/net/wsis/outcome/booklet/declaration_A.html 3. La Rue, F. (2011) Report of the special rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression. (No. A/HRC/17/27). Geneva, Switzerland: UN Human Rights Council. 22 p. 4. Westin A. (1967). *Privacy and freedom*. New York, NY: Atheneum. 487 p. 5. Mathiesen, K. (2014). Human Rights for the Digital Age. *Journal of Mass Media Ethics*. 29(1). Pp. 2–18. URL: https://www.academia.edu/31963932/Human_Rights_for_the_Digital_Age 6. United Nations General Assembly. The right to privacy in the digital age. Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2020. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n20/371/75/pdf/n2037175.pdf?token=afzthOHLLEc7dYbxd&fe=true> 7. What is GDPR, the EU's new data protection law.

URL: <https://gdpr.eu/what-is-gdpr/> 8. European Commission. *The Digital Services Act*. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en 9. Baade B. *The EU's "Ban" of RT and SputnikA Lawful Measure Against Propaganda for War*. URL: <https://verfassungsblog.de/the-eus-ban-of-rt-and-sputnik/> 10. International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> 11. Action Plan against Disinformation. *Joint Communication to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions* / European Commission, High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/action_plan_against_disinformation.pdf 12. Amnesty International. Ukraine: Ukrainian fighting tactics endanger civilians. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/08/ukraine-ukrainian-fighting-tactics-endanger-civilians/> 13. Федорова А. Основні принципи свободи слова та преси у світлі Європейської конвенції з прав людини. *Віче*. 2012. № 11. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3152/> 14. Мохнюк Р. Свобода слова та її обмеження: як це регулюється в Україні та в ЄСПЛ. 7 травня 2021. URL: <https://vsirazom.ua/cabinet/svoboda-slova-ta-ii-obmezhennya-yak-ce-regulyuyetsya-v-ukraini-ta-v-yespl/> 15. Хребет О. Свобода слова під час конфлікту: коли обмежувати і як. *Практика ЄСПЛ*. 13 грудня 2019. URL: <https://zmina.info/articles/svoboda-slova-pid-chas-konfliktu-koly-obmezhuvaty-i-yak-praktyka-yespl/> 16. EU-Ukraine: Backtracking on Human Rights. Despite Closer European Ties, Kyiv Not Meeting Commitments. URL: <https://www.hrw.org/news/2017/07/12/eu-ukraine-backtracking-human-rights> 17. Reporters without borders. World Press Freedom Index 2015. URL: <https://rsf.org/en/index?year=2022> 18. Reporters without borders. World Press Freedom Index 2022. URL: <https://rsf.org/en/index?year=2022> 19. Ukraine: Freedom in the World 2021. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2021> 20. Russia's RT channel blocked by German regulators. URL: <https://www.dw.com/en/russias-rt-channel-blocked-by-german-regulators/a-60635397> 21. RT and Sputnik: Kremlin-backed media evading EU ban on content, says report. 06 May 2022. URL: <https://www.euronews.com/my-europe/2022/05/04/rt-and-sputnik-kremlin-backed-media-evading-eu-ban-on-content-says-report> 22. EU imposes sanctions on state-owned outlets RT/ Russia Today and Sputnik's broadcasting in the EU. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/02/eu-imposes-sanctions-on-state-owned-outlets-rt-russia-today-and-sputnik-s-broadcasting-in-the-eu/> 23. Floridi, L. (2014) *The Fourth Revolution: How the Infosphere Reshaping Human Reality*. New York: Oxford University Press. 248 p. 24. Solove, D. (2011). *Nothing to Hide: The False Tradeoff Between Privacy and Security*. New Haven & London: Yale University Press. 246 p.

References

1. Kaye D. *Speech Police: The Global Struggle to Govern the Internet*. New York, NY: Columbia Global Reports, 2019. 142 p.
2. World Summit on the Information Society. Declaration of Principles. Geneva, 2003. URL: https://www.itu.int/net/wsis/outcome/booklet/declaration_A.html
3. La Rue F. Report of the special rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression. (No. A/HRC/17/27). Geneva, Switzerland: UN Human Rights Council, 2011. 22 p.
4. Westin A. *Privacy and freedom*. New York, NY: Atheneum, 1967. 487 p.
5. Mathiesen K. Human Rights for the Digital Age. *Journal of Mass Media Ethics*. 2014. № 29(1). P. 2–18. URL: https://www.academia.edu/31963932/Human_Rights_for_the_Digital_Age
6. United Nations General Assembly. The right to privacy in the digital age. Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2020. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n20/371/75/pdf/n2037175.pdf?token=afzthOHLLEc7dYbxd&fe=true>
7. What is GDPR, the EU's new data protection law. URL: <https://gdpr.eu/what-is-gdpr/>
8. European Commission. *The Digital Services Act*. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en
9. Baade B. *The EU's "Ban" of RT and Sputnik: A Lawful Measure Against Propaganda for War*. URL: <https://verfassungsblog.de/the-eus-ban-of-rt-and-sputnik/>
10. International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
11. Action Plan against Disinformation. *Joint Communication to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions* / European Commission, High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/action_plan_against_disinformation.pdf
12. Amnesty International. Ukraine: Ukrainian fighting tactics endanger civilians. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/08/ukraine-ukrainian-fighting-tactics-endanger-civilians/>
13. Fedorova A. Osnovni pryntsypy svobody slova ta presy u svitli Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny. *Viche*. 2012. №11. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3152/>
14. Mokhniuk R. (2021). Svoboda slova ta yii obmezhenia: yak tse rehuliuetsia v Ukraini ta v YeSPL. URL: <https://vsirazom.ua/cabinet/svoboda-slova-ta-ii-obmezheniya-yak-ce-regulyuyetsya-v-ukraini-ta-v-yespl/>
15. Khrebet O. (2019). Svoboda slova pid chas konfliktu: koly obmezhuvaty i yak. *Praktyka YeSPL*. URL: <https://zmina.info/articles/svoboda-slova-pid-chas-konfliktu-koly-obmezhuvaty-i-yak-praktyka-yespl/>
16. EU-Ukraine: Backtracking on Human Rights. Despite Closer European Ties, Kyiv Not Meeting Commitments. URL: <https://www.hrw.org/news/2017/07/12/eu-ukraine-backtracking-human-rights>
17. Reporters without

borders. World Press Freedom Index 2015. URL: <https://rsf.org/en/index?year=2022> 18. Reporters without borders. World Press Freedom Index 2022. URL: <https://rsf.org/en/index?year=2022> 19. Ukraine: Freedom in the World 2021. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2021> 20. Russia's RT channel blocked by German regulators. URL: <https://www.dw.com/en/russias-rt-channel-blocked-by-german-regulators/a-60635397> 21. RT and Sputnik: Kremlin-backed media evading EU ban on content, says report. 06 May 2022. URL: <https://www.euronews.com/my-europe/2022/05/04/rt-and-sputnik-kremlin-backed-media-evading-eu-ban-on-content-says-report> 22. EU imposes sanctions on state-owned outlets RT/Russia Today and Sputnik's broadcasting in the EU. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/02/eu-imposes-sanctions-on-state-owned-outlets-rt-russia-today-and-sputnik-s-broadcasting-in-the-eu/> 23. Floridi L. The Fourth Revolution: How the Infosphere Reshaping Human Reality. New York: Oxford University Press, 2014. 248 p. 24. Solove D. Nothing to Hide: The False Tradeoff Between Privacy and Security. New Haven & London: Yale University Press, 2011. 246 p.

Balan Sergii. Information rights as an element of the formation of informational state

The study of information rights has gained significant momentum in recent years, reflecting the critical importance of these rights in the digital age. By synthesizing the latest research, this article has provided insights into the contemporary understanding of information rights, their essence, their role in modern democratic states, and the developing international doctrine surrounding these rights. As information continues to shape our world, the ongoing discourse and scholarship in this field will be crucial in navigating the complexities of balancing individual freedoms, societal interests, and global cooperation in the realm of information rights.

Information rights are fundamental to the functioning of an informational state, ensuring transparency, accountability, and public participation. The evolving nature of these rights, driven by technological advancements, highlights the need for adaptive legal frameworks and international cooperation. As the digital landscape continues to change, safeguarding information rights will remain crucial for protecting individual freedoms and promoting democratic governance globally. Future research and policy development must focus on addressing the challenges posed by digital technologies to uphold the essence of information rights in the digital age.

The evolution of these rights has been driven by rapid advancements in information and communication technologies (ICTs), shaping contemporary understanding and implementation. This article explores the essence of

information rights, their role in democratic societies, and the international doctrines that frame them, drawing on recent scholarly studies and publications.

Information rights encompass the legal entitlements and protections related to the access, control, and dissemination of information. They include the right to privacy, the right to access information, and the right to free expression, all of which are fundamental to individual autonomy and democratic governance.

Key words: information rights, informational state, information society, government transparency and accountability, democracy, information and communication technologies, disinformation, state policy, legal regulation, institutional support.

ВПЛИВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ НА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

На основі вітчизняних наукових розвідок розкрито суть інформаційного суверенітету, окреслено його домінантне місце серед інших видів державного суверенітету. Подано поняття гібридної війни, виділено її основні риси, які мобілізують функції інформаційного суверенітету, в тому числі у безпековому вимірі. Доведено, що роль інформаційного суверенітету з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну в 2022 р. збільшується, оскільки інформаційне середовище перетворюється на місце гібридного протистояння, не обмежується географічними координатами країн-учасниць, а методи противника в даному напрямку видозмінюються та активізуються.

Ключові слова: інформаційний суверенітет, гібридна війна, збройний конфлікт, інформаційне поле, інформаційна безпека.

Vorotynskyy Vadym. The impact of hybrid warfare on the formation of state information sovereignty of Ukraine

The article discusses the importance of information sovereignty based on scientific research and highlights its significant role among other types of state sovereignty. It introduces the concept of hybrid warfare and emphasizes its key characteristics that activate the functions of information sovereignty, especially in terms of security. The article proves that the role of information sovereignty becomes more crucial with the onset of a full-scale invasion in 2022, as the information environment becomes a battleground for hybrid confrontation, expanding beyond the geographical boundaries of participating countries, while the adversary's methods in this realm are altered and intensified.

Key words: information sovereignty, hybrid warfare, armed conflict, information field, information security.

Проблема збереження та захисту державного суверенітету є предметом вітчизняного наукового інтересу з часу здобуття Україною незалежності. Посідаючи ключове місце в ієрархії політи-

ко-правових цінностей кожної держави, суверенітет не є статичним і змінюється разом із самою державою. Його якісне смислове наповнення видозмінюється постійно, відповідаючи сучасним викликам, загрозам та тенденціям. Якірні зовнішньо- та внутрішньополітичні події впливають на суть поняття, його об'єктно-суб'єктні характеристики, трансформують основні моделі побудови, забезпечення та захисту. Процес зміни, як правило, відбувається плавно і відповідає загальносвітовим тенденціям, однак деякі фактори впливають на переосмислення суті державного суверенітету кардинально. Гібридна війна Росії проти України відрізняється від війни класичного формату і демонструє нові якості ведення військових дій за рахунок залучення як традиційних засобів, так і немілітарних. Як результат, боротьба розгортається не тільки на полі бою з фактичним застосуванням зброї, а й значною мірою охоплює інформаційне середовище, виходячи за географічні кордони країн-учасниць, залучаючи до конфлікту нові цільові аудиторії та впливаючи на них. У цьому випадку побудова нової моделі інформаційного суверенітету України є одним з критичних питань, оскільки нині від його стійкості залежить існування державного суверенітету України загалом.

Поняття «інформаційний суверенітет» не є новим у вітчизняній науці та становить інтерес для представників різних дисциплін, що ускладнює пошук єдиної дефініції та визначення суті поняття. При цьому гібридна війна, в активній стадії якої перебуває Україна, окреслює нові комбіновані виклики для держави, і розуміння суті інформаційного суверенітету під час військового конфлікту нового типу, а також факторів його трансформації може відкрити нові можливості для створення стійкої до зовнішніх факторів впливу моделі суверенітету державного. Це обумовлює **мету даної статті**.

Питання забезпечення інформаційного суверенітету як засади інформаційної безпеки держави розглядали О. Баранов, І. Боднар, Р. Бондаренко, О. Головка, О. Довгань, Л. Дорош, А. Діміч, Л. Єр'оміна, У. Ільницька, І. Котерлін, В. Михальчук, К. Молодецька, Ю. Нестеряк, О. Панфілов, І. Парфенюк, О. Радутний, О. Солодка, І. Сопілко, В. Торяник, О. Турчак та інші. Суті інформаційних воєн, які є складовою гібридної війни чи війни сірої зони, приділяли увагу Т. Андрієвський, В. Горовій, П. Каллен Е. Райхборн-К'єнне-руд, А. Яфонкін, В. Шевчук та ін. Механізми забезпечення інформа-

ційного суверенітету держави в умовах гібридної війни розглядали О. Барна, Д. Белих, В. Богданович, Б. Ворович, С. Запорожець, У. Ільницька, К. Ісмаїлов, Б. Калініченко, О. Кріслата, О. Левантовіс, Я. Михальський, Є. Марко, П. Парфенюк, Ю. Радковець, О. Фісун, В. Шемчук та ін. У розрізі трансформаційних процесів інформаційного суверенітету привертають увагу ґрунтовні дослідження суверенітету держави під впливом глобалізації таких науковців, як І. Кресіна, Ю. Мірошніченко, М. Оніщенко та ін.

Проте комплекс факторів, які трансформують поняття «інформаційний суверенітет» тут і зараз (швидкість інформаційно-технічного прогресу, гібридна війна, модернізація деструктивних факторів та їх комбінацій, еміграція, інформаційна вразливість внутрішніх аудиторій тощо), вивчення наявних закономірностей дасть можливість запропонувати механізми забезпечення інформаційного суверенітету у проактивній моделі.

Базовий термін «суверенітет» походить від латинського «*superamus*» і похідного французького терміна «*superieur*», що означає статус того, хто має владу над територією та її мешканцями. У традиційному розумінні це політико-правовий феномен, який сформувався в процесі історичного розвитку держави і суспільства та на різних етапах під впливом зовнішніх і внутрішньодержавних факторів набуває певних особливостей — щодо змісту, форм і сфер прояву, суб'єктів його реалізації та акторів. Загалом суверенітету властива змістовна трансформація: на кожному історичному етапі розвитку відбувається виділення домінант та ключових питань його змісту. Слід зазначити, що вчення про суверенітет сформувалося значно пізніше, ніж виник сам його феномен. У науковій літературі склалася точка зору, що принцип суверенітету супроводжує будь-яку державу як її обов'язковий атрибут на всіх етапах історичного розвитку.

За твердженням Ю. Римаренка, який визначав суверенітет як «верховенство народу, нації, держави у внутрішній та зовнішній політиці, що забезпечує незалежність та самостійність розвитку суспільства», існує три види суверенітету: державний, національний та народний, при цьому в кожного типу виділяються власні суб'єкти (державна, нація, народ відповідно). «Усі ці суверенітети органічно пов'язані, тісно переплетені. У мононаціональній дер-

жаві національний, народний та державний суверенітети збігаються, знімаючи основні суперечності та проблеми» [12, с. 990-991].

У свою чергу, О. Солодка виділяє два інші види суверенітету за зонами відповідальності: внутрішній та зовнішній. Дослідниця вказує: «Державний суверенітет – це властивість державної влади, що полягає у її верховенстві, самостійності, повноті та неподільності на своїй території (внутрішній суверенітет) та рівноправності та незалежності у відносинах з іншими державами (зовнішній суверенітет)» [13, с. 81].

О. Довгань виділяє юридичний, ідеологічний, економічний, військовий, дипломатичний вид державного суверенітету. Дослідник пов'язує інформаційну систему забезпечення кібербезпеки та інформаційний суверенітет держави з формуванням та реалізацією державної інформаційної політики, метою якої є забезпечення інформаційної безпеки в національному та глобальному інформаційному просторах [4, с. 111]. Цю думку розвиває В. Тернавська, яка стверджує, що інформаційний суверенітет не є самостійною категорією конституційного права, цей термін характеризує специфіку суверенних правомочностей держави у глобальному інформаційному просторі щодо самостійного формування національної інформаційної політики та забезпечення національної безпеки [14, с. 86-87].

На думку вчених, інформаційний суверенітет є окремим видом державного суверенітету, при тому, що ознаки державного та інформаційного суверенітетів не завжди збігаються або є порівнянними. За твердженням О. Радутного, «інформаційний суверенітет існує та є складовою частиною загального суверенітету держави» [11, с. 35].

Згідно з твердженням О. Солодки інформаційний суверенітет держави, хоча і може розглядатися як видовий щодо суверенітету держави, відрізняється від останнього юрисдикційними межами, колом уповноважених суб'єктів та ступенем участі недержавних структур у забезпеченні, власними моделями та комбінаціями методів правового регулювання, рівнем міжнародної тощо [13, с. 81].

Ця теза знаходить підтримку та розвиток в інших дослідників. Наприклад, А. Діміч та Л. Єрьоміна, хоч і підтримують думку, що інформаційний суверенітет є окремим видом державного, стверджують, що два види суверенітету оперують в одному правовому

полі: «Інформаційний суверенітет має свої особливості, але державний суверенітет ширший [2, с. 15].

У національному законодавстві поняття інформаційного суверенітету закріплено у Законі України «Про Національну програму інформатизації» від 1998 р. як «здатність держави контролювати та регулювати потоки інформації з-за меж держави з метою дотримання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави» [10], Законі України «Про Національну програму інформатизації», указах Президента України «Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки» від 28.12.2021 № 685/2021, «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» від 25.02.2017 № 47/2017.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національну програму інформатизації» інформаційний суверенітет – це здатність держави контролювати та регулювати потоки інформації за межами держави з метою дотримання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави.

Власне визначення інформаційного суверенітету, з погляду політичної науки, дає О. Ярема. За її твердженням, інформаційний суверенітет – це здатність і намір суб'єкта політики виробляти, розподіляти та споживати інформацію залежно від власних інтересів та використовувати інформацію як ресурс політичного впливу в тих масштабах та обсягах, які відповідають за поточний та довгостроковий політичний інтерес [16, с. 191].

О. Солодка пропонує таку дефініцію: «Інформаційний суверенітет – це властивість державної влади, що полягає у її верховенстві, самостійності, повноті та неподільності в інформаційному просторі України та рівноправності та незалежності у відносинах з іншими державами у глобальному інформаційному просторі» [13, с. 83].

О. Олійник, О. Соснін та Л. Шиманський дають ширше визначення інформаційного суверенітету та окреслюють його як «виключне право відповідно до Конституції, законодавства України та норм міжнародного права самостійно і незалежно з додержанням балансу інтересів особи, суспільства і держави визначати й здійснювати внутрішні та геополітичні національні інтереси в інформаційній

сфері, державну внутрішню і зовнішню інформаційну політику, розпоряджатися власними інформаційними ресурсами, формувати інфраструктуру національного інформаційного простору, створювати умови для його інтегрування у світовий інформаційний простір та гарантувати інформаційну безпеку держави [9].

Декларація про державний суверенітет України визначає його як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Української держави в межах її території, що є незалежним і рівноправним суб'єктом міжнародних відносин» [3]. Водночас «територія» як поняття з часу підписання документа було видозмінено під впливом глобальних тенденцій. І якщо на початку 1990-х ми могли говорити про реалізацію державного суверенітету лише в рамках географічної території країни, то у ХХІ ст. внаслідок стрімкого розвитку нових технологій, а також переходу суспільства до абсолютно нового ступеня розвитку – інформаційного суспільства – виникла потреба у науковому, а потім і практичному усвідомленні суверенних кордонів держав у світовому інформаційному просторі.

І хоча частина сучасних дослідників осмислює інформаційний суверенітет у рамках просторово-територіальних рамок державного університету в класичному розумінні, проте більшість науковців роблять спробу перегляду підходів та понять. Так, представник першої групи О. Ярема стверджує: «Державний суверенітет в інформаційному просторі слід розглядати як юридичну властивість держави як суб'єкта інформаційно-правових відносин, що здійснює правове регулювання у межах власної території та бере участь відповідно у міжнародно-правовому регулюванні». [16, с. 191]. Представники другої групи дослідників розширюють поняття.

Наприклад, за словами О. Солодки, сучасні процеси інформатизації, потужні інформаційні обміни в рамках глобального інформаційного простору значною мірою розмивають територіально-географічні особливості суверенітету як такого, а під впливом тенденцій розвитку інформаційного суспільства акценти державного суверенітету дещо змінюються, і на перший план виходить його інформаційна складова, інформаційний суверенітет держави [13, с. 81].

Я. Михальський та А. Пишна також звертають увагу на територіальність як ключову ознаку у визначенні державного суверенітету, при цьому дослідники наголошують: «Сучасні технології роз-

повсюдження інформації, потужні інформаційні обміни в рамках уже сформованого глобального інформаційного простору сьогодні значною мірою нівелюють територіально-географічні особливості такого суверенітету [17]. Тому переосмислення нової (реально-віртуальної) моделі інформаційного простору дає змогу сформувати актуальний набір підходів та інструментів для забезпечення державного суверенітету в сучасних реаліях.

Як бачимо, більшість українських дослідників під поняттям інформаційного суверенітету об'єднують також інформаційно-технологічний (цифровий) суверенітет, який у зарубіжних наукових колах прийнято виділяти в окремий вид державного суверенітету, підвид – інформаційного, оскільки він концентрується здебільшого на технічних засобах захисту суверенності держави. На підтвердження цієї тези наведемо твердження С. Куцепал про те, що «можна виділити основні компоненти інформаційного суверенітету, якими є інформація, інформаційний простір, що включає інформаційну інфраструктуру та інформаційні технології». [8, с. 86]. А Діміч та Л. Єрьоміна роблять спробу дати характеристику інформаційно-технологічному суверенітету, визначаючи його як «здатність держави організовувати, контролювати та регулювати потоки інформації за допомогою вітчизняних інноваційних технологій (реєстри даних і власні інформаційні ресурси) через межі і всередині держави, формувати інфраструктуру українського інформаційного простору з метою дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина України, а також реалізувати право на правдиву інформацію (першоджерело) за допомогою взаємодії зі світовим інформаційним простором для гарантування національної безпеки держави» [2, с. 17-18].

Увага до питань інформаційної безпеки та забезпечення державного суверенітету – загальна світова тенденція, спричинена, за словами Я. Чмира, формуванням єдиного світового глобального інформаційного простору, який «містить у собі значний потенціал не тільки використання, але й зловживання інформацією, перетворення її на інструмент маніпуляції або відверто злочинних дій» [15, с. 51]. Очевидно, що сучасний науково-технічний прогрес не забезпечує захист суверенних масивів інформації, а також цілісність інформаційно-технічної інфраструктури від зовнішніх впливів навіть за умови високого економічного, соціального та техні-

ко-технологічного розвитку держави. Більше того, з розвитком глобального інформаційного простору, процесів інформатизації у всьому світі суверенні масиви інформації ставатимуть дедалі вразливішими до зовнішніх впливів, традиційні уявлення про забезпечення інформаційного суверенітету ставатимуть все менш ефективними в їхній практичній реалізації. [4, с. 105].

Ще до початку гібридного конфлікту дослідники в Україні висловлювали думку, що Україна має недостатній потенціал щодо протидії загрозам її інформаційній безпеці, зміцненню національної безпеки, оскільки відсутня цілісність системи правового регулювання суспільних відносин у галузі протидії загрозам національним інтересам України в інформаційній сфері [18, с. 5]. А до основних загроз національній безпеці України в інформаційній сфері відносили: прояви обмеження свободи слова та доступу до інформації; викривлення, спотворення, блокування, замовчування, упереджене та тенденційне висвітлення інформації; несанкціоноване її поширення; відкрита дезінформація; інформаційна експансія з боку інших держав та руйнівне інформаційне вторгнення у національний інформаційний простір; виникнення та функціонування в національному інформаційному просторі держави невідконтрольних інформаційних потоків; поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості; повільність входження України у світовий інформаційний простір; невиваженість державної інформаційної політики та відсутність необхідної інфраструктури в інформаційній сфері; розміщення дезінформації в Інтернеті [6, с. 30]. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та вдосконалення деструктивних способів впливу на інформаційний суверенітет, особливо в умовах ведення активних військових дій, формують нові виклики для держави у розрізі збереження власної суверенності.

Одне із складних питань у визначенні загроз інформаційному суверенітету України під час гібридної війни полягає в тому, що сам феномен «гібридна війна» не є усталеним і зазнає наукового переосмислення в режимі реального часу. Одне з найповніших визначень належить українському досліднику Т. Андрієвському: «Гібридна війна» – це збройний конфлікт між державами, або між державою та недержавним утворенням, у якому один суб'єкт здійснює щодо іншого суб'єкта пряму агресію з прихованим застосу-

ванням своїх збройних сил або опосередковано через інші суб'єкти, організації, утворені з комплексним застосуванням політичних, економічних, інформаційних та інших невійськових заходів, реалізованих з опорою на військову силу, а також терористичні, диверсійні, підривні та кримінальні технології, що в комплексі застосовуються з метою позбавлення протидіючої сторони фактичного суверенітету як для захоплення території, так і без захоплення всієї території держави, але з утворенням штучних центрів впливу на внутрішню та зовнішню політику жертви» [1].

Доповнюють визначення П. Каллен та Е. Райхборн-К'єннеруд: «Гібридна війна, що проводиться державними чи недержавними суб'єктами, зазвичай розробляється таким чином, щоб залишатися нижчою за очевидні пороги виявлення та реагування, і часто залежить від швидкості, обсягу та поширеного поширення цифрових технологій, що характеризують нинішню інформаційну епоху» [19, с. 10]. При цьому стає очевидним, що в умовах повномасштабної гібридної війни питання захисту інформаційного суверенітету України не просто актуалізується [8, с. 10], а стає одним із головних державних пріоритетів. Цю думку поділяють К. Ісмаїлов та Д. Бєлих, які стверджують, що в умовах повномасштабної інформаційної війни застосування російською федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протидіювання. Країна-агресор використовує проти України новітні інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної та релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету та територіальної цілісності України [5, С. 206].

Зіткнувшись з реальністю гібридної війни, Україна отримала виклики, досвіду подолання яких раніше не мала, тому шлях трансформації держави може стати прикладом впровадження необхідних змін для збереження суверенітету в разі виникнення гібридних загроз для урядів інших країн. Характер військової агресії нового типу передбачає широке використання немілітарних способів ведення війни, розширює поле протидіювання, поширюється на всі сфери життєдіяльності держави. Інформаційне поле стає настільки ж важливим, як і реальне збройне – протистояння по лінії бойового зіткнення. Військова загроза мобілізує захисні функції інформа-

ційного суверенітету, однак його стійкість залежить від побудови збалансованої та гнучкої моделі, в основі якої не може бути реакційність як домінантна характеристика. Я. Михальський наголошував, що не можна будувати інформаційну політику на протидії кому-небудь чи чому-небудь. Це реакційний підхід, така позиція упосліджена, безперспективна і провальна. Доктрина інформаційної безпеки повинна формулювати виклики набагато більш далекоглядні та масштабні за суттю [17, с. 41].

Сама суть гібридної війни показує, що найбільш стійким до факторів деструктивного впливу (в тому числі гібридних) виявляється модель інформаційного суверенітету: а) яка працює на основі прогнозування, аналізу світових тенденцій і форматів їх адаптації на регіональному рівні; б) яка реалізується на національному (внутрішньому) і загальному (зовнішньому) рівнях одночасно; в) здатна адаптуватися до швидких змін інформаційного середовища, характеристик об'єктів/суб'єктів, складу акторів, мутації методів впливу та інших ключових факторів. Збалансована прогностична модель інформаційного суверенітету дозволяє державі стійко реагувати на виклики, заздалегідь активувати безпекові механізми, формувати власну політичну та соціальну політику та керувати нею у рамках воєнного стану.

Зважаючи на те, що український інформаційний суверенітет до подій 2014 року мав ознаки переважно реакційної моделі, після початку гібридної війни найбільшими викликами для нього стали:

- втрата єдиного територіального та інформаційного контуру. Перший стосується зміни географічних кордонів держави через окупацію частини території; другий говорить про втрату внутрішньої аудиторії з причин окупації, міграції та еміграції. Різні групи населення вимагають різних підходів, особливо в умовах окупації, де спостерігається обмеження державного (проукраїнського) мовлення та примусове залучення населення в нове (проросійське, контр-українське) інформаційне поле;

- розвиток нових медіа, месенджерів, а також недосконалість державного регламентуючого механізму і, як наслідок, проникнення нехарактерних наративів у національне інформаційне середовище;

- обмежений арсенал інструментів для протистояння інформаційно-психологічним операціям противника та здійснення контрпропаганди на внутрішньому та зовнішньому рівнях;
- недостатня обізнаність населення щодо сучасних методів інформаційно-психологічного впливу та маніпуляцій і протидії ним;
- інформаційна вразливість внутрішньої аудиторії за рахунок підвищення емоційного сприйняття подій, викликаного воєнними діями в країні;
- необхідність активного донесення смислів світовій спільноті і, як наслідок, залежність від щільності інформаційного поля інших держав, від внутрішньодержавних процесів і настроїв;
- низький рівень цифрової безпеки громадян, юридичних осіб, державних інститутів;
- необхідність формування єдиного безальтернативного загальнодержавного інформаційного поля;
- складність взаємодії з українськими біженцями, що знаходяться за межами України через акліматичні ініціативи урядів країн-хостерів з інтеграції у місцеве економічне, соціальне, культурне, а також інформаційне середовище.

Перелік основних факторів, які впливають на пошук формули інформаційного суверенітету під час гібридної війни, буде змінюватися разом із перебігом протистояння, а також з урахуванням світових тенденцій.

Отже, інформаційний суверенітет є видом державного суверенітету та розширює своє значення при переході держави до моделі інформаційного суспільства. Поняття території країни змінюється та вимагає нового осмислення, оскільки суверенітет починає поширюватися за межі суверенних територій та реалізовуватись як у внутрішньому, так і у зовнішньому інформаційному середовищі. Гібридна війна формує додаткові фактори, які впливають на всі сфери життя держави та актуалізують питання збереження інформаційного суверенітету під впливом деструктивних факторів, спричинених воєнним конфліктом нового типу. Аналіз українського досвіду трансформації може мати як безпосереднє значення для формування безпечного суверенного майбутнього України, так і бути прикладом щодо побудови інформаційного суверенітету для урядів інших держав. Сучасні події обумовлюють необхід-

ність відмови від реакційної моделі на користь збалансованої прогностичної як найбільш стійкої з точки зору протидії зовнішнім деструктивним факторам.

1. Андрієвський Т.Г. Гібридна війна у політичному процесі: особливості проявів та засоби протидії: дис... докт. філос. / Харків. нац. пед. ун-т. Харків, 2021. 259 с. 2. Діміч А., Єрємін Л. Сучасні наукові підходи до визначення поняття «інформаційний суверенітет України». *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2022. № 1-3 (34-36). С. 13-19. 3. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.90 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429. 4. Довгань О. Д. Національний інформаційний суверенітет – об'єкт інформаційної безпеки. *Інформація і право*. 2014. № 3 (12). С. 102–112. 5. Ісмаїлов К. Ю., Бєлих Д. В. Інформаційний суверенітет і доктрина інформаційної безпеки України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 206–209. 6. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Humanitarian vision*. 2016. № 2 (1). С. 27–32. 7. Калюжний Р.А., Баєв О.О. Нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки України. *Правова інформатика*. № 4/ (24). 2009. С. 5-12. 8. Куцєпал С. В. Інформаційний суверенітет та інформаційна безпека України: виклики та реалії війни. *Полтавський правовий часопис*. 2023. №. 1. С. 78-88. 9. Олійник О. В., Соснін О. В., Шиманський Л. Є. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави. URL: http://www.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm 10. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 04.02.98 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 27-28. Ст.181. 11. Радутний О. Е. Ілюзія та реальність інформаційного суверенітету. *Інформація і право*. 2020. №. 4 (35). С. 22-38. 12. Римаренко Ю.І. Суверенітет. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т.* / відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. С. 990-991. 13. Солодка О.М. Забезпечення інформаційного суверенітету держави: правовий дискурс. *Інформація і право*. 2020. №1(32). С. 80-87. 14. Тернавська В. М. Концепція державного суверенітету в аспекті глобального інформаційного простору. *Інформація і право*. 2021. № 4 (39). С. 80-89. 15. Чмир Я. І. Глобальний інформаційний простір як чинник актуалізації інформаційної безпеки держави. *Наукові перспективи (Naukovi perspektivi)*. 2020. №. 3 (3). С. 51-59. 16. Ярема О. Г. Зміст інформаційного суверенітету у контексті державного суверенітету. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №. 3. С. 191-194. 17. Cullen P., Reichborn-Kjennerud E. Understanding Hybrid Warfare, Multinational Capability Development Campaign (MCDC). 2017. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf.

References

1. Andriievskyy T.H. Hibrydna viyna u politychnomu protsesi: osoblyvosti proiaviv ta zasoby protydyi: dys ... dokt. filos. / Kharkiv. nats. ped. un-t. Kharkiv, 2021. 259 s. 2. Dimich A., Yeromina L. Suchasni naukovi pidkhody do vyznachennia poniattia «informatsiinyi suverenitet Ukrainy». *Informatsiina bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy*. 2022. №. 1-3 (34-36). S. 13-19.
3. Deklaratsiia pro derzhavnyy suverenitet Ukrainy vid 16.07.90 r. № 55-KhII. 1990. № 31. S. 429. 4. Dovhan O. D. Natsionalnyy informatsiynyy suverenitet – obiekt informatsiynoi bezpeky. *Informatsiia i pravo*. 2014. № 3 (12). S. 102–112. 5. Ismaylov K. Yu., Bielykh D. V. Informatsiynyy suverenitet i doktryna informatsiynoi bezpeky Ukrainy. *Porivnialno- analitychne pravo*. 2019. № 1. S. 206–209. 6. Ilnytska U. Informatsiyna bezpeka Ukrainy: suchasni vyklyky, zahrozy ta mekhanizmy protydyi nehatyvnyim informatsiyno-psykholohichnym vplyvam. *Humanitarian vision*. 2016. No 2 (1). S. 27–32. 7. Kaliuzhnyi R.A., Baiev O.O. Normatyvno-pravove zabezpechennia informatsiynoi bezpeky Ukrainy. *Pravova informatyka*. 2009. № 4 (24). S. 5-12. 8. Kutsepel S. V. Informatsiinyi suverenitet ta informatsiina bezpeka Ukrainy: vyklyky ta realii viiny. *Poltavskiy pravoviy chasopys*. 2023. №. 1. S. 78-88. 9. Oliynyk O. V., Sosnin O. V., Shymanskyi L. Ye. Polityko-pravovi aspekty formuvannia informatsiynoho suspilstva suverennoi i nezaleznoi derzhavy. URL: http://www.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm 10. Pro Natsionalnu prohramu informatyzatsii: Zakon Ukrainy vid 04.02.98 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1998. № 27-28. S.181. 11. Radutnyi O. E. Iliuziia ta realnist informatsiinoho suverenitetu. *Informatsiia i pravo*. 2020. №. 4 (35). S. 22-38.
12. Rymarenko Yu.I. Suverenitet. *Mizhnarodna politseyska entsyklopediia: u 10 t.* / vidp. red. Yu.I. Rymarenko, Ya.Iu. Kondratiev, V.Ia. Tatsiy, Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: Kontsern “Vydavnychy Dim “In Yure”, 2003. S. 990-991. 13. Solodka O.M. Zabezpechennia informatsiynoho suverenitetu derzhavy: pravovyy diskurs. *Informatsiia i pravo*. 2020. No 1 (32). S. 80-87.
14. Ternavska V. M. Kontsepsiia derzhavnoho suverenitetu v aspekti hlobalnoho informatsiynoho prostoru. *Informatsiia i pravo*. 2021. No 4 (39). S. 80-89.
15. Chmyr Ya. I. Hlobalnyi informatsiinyi prostir yak chynnyk aktualizatsii informatsiynoi bezpeky derzhavy. *Naukovi perspektivy (Naukovi perspektivi)*. 2020. №. 3 (3). S. 51-59. 16. Yarema O. H. Zmist informatsiinoho suverenitetu u konteksti derzhavnoho suverenitetu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2022. №. 3. S. 191-194. 17. Cullen P., Reichborn-Kjennerud E. Understanding Hybrid Warfare, Multinational Capability Development Campaign (MCDC). 2017. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/647776/dar_mcdc_hybrid_warfare.pdf.

Vorotynskyy Vadym. The impact of hybrid warfare on the formation of state information sovereignty of Ukraine

The article discusses the importance of information sovereignty based on scientific research and highlights its significant role among other types of state sovereignty. It introduces the concept of hybrid warfare and emphasizes its key characteristics that activate the functions of information sovereignty, especially in terms of security. The article proves that the role of information sovereignty becomes more crucial with the onset of a full-scale invasion in 2022, as the information environment becomes a battleground for hybrid confrontation, expanding beyond the geographical boundaries of participating countries, while the adversary's methods in this realm are altered and intensified.

Key words: information sovereignty, hybrid warfare, armed conflict, information field, information security.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

УДК 323.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2024-95-280

К. М. ВІТМАН

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ: КЕЙС КАЗАХСТАНУ

На прикладі кейсу пострадянської центральноазійської Республіки Казахстан простежено біполярний взаємозв'язок політичного режиму – як безпосередньо держави, так і її геополітичного оточення (авторитарного чи/і демократичного) – та етнополітики. Виявлено, що на етнополітичну сферу конкретної держави впливає не лише її політичний режим (авторитарний режим Казахстану не існує ізольовано), вона перебуває під впливом також політичних режимів геополітичних лідерів (автократичних центрів Китаю та Росії). Казахстан опинився в унікальній, вирашній для себе геополітичній ситуації, оскільки багатоплярна природа зовнішнього впливу дає змогу врівноважувати найбільш деструктивні його прояви з боку кожного з авторитарних центрів впливу.

Завдяки успішній стратегії лавірування між авторитарними Росією та Китаєм і демократичним Заходом та практикам подвійних стандартів в етнополітиці Казахстану вдалося проводити досить ефективну (враховуючи стартові умови) етнополітику націє- та державотворення, яка полягала у відновленні етнічного домінування казахів, формуванні політичної нації, підвищенні статусу та популяризації державної мови, дерусифікації держави.

Ключові слова: *Казахстан, політичний режим, авторитарний політичний режим, етнополітика, мовна політика, демократизація.*

Vitman Kostantyn. The Interrelation of Political Regime and Ethnopolitics: the Case of Kazakhstan

The relevance of the issue is due to the fact that the number of people living in non-democratic political regimes is growing every year. The relationship between the political regime and ethnopolitics is obvious, but not sufficiently covered in the case of individual states. The purpose of the study is to examine the nature of the relationship between political regime and ethnopolitics on the example of the Republic of Kazakhstan. The methodology is based on empirical, comparative, legal analysis, as well as systemic, system-functional methods.

Analyzing the peculiarities of Kazakhstan's ethnopolitics, the author determined that it was undemocratic, since it was formed by the authoritarian regime of the first president, but effective, since it allowed to maintain ethnopolitical stability and prevent conflicts by balancing the claims of different ethnic communities to dominance in the state. More than 15 years have passed since then, and this post-Soviet state has undergone significant transformations in terms of the political and legal system in general and individual policies in particular. At the same time, the entire Central Asian region remains in the non-democratic (authoritarian) paradigm of political and legal development with little progress towards democratization.

Key words: *Kazakhstan, political regime, authoritarian political regime, ethnopolitics, language policy, democratization.*

Актуальність проблематики обумовлена тим, що щороку у світі зростає кількість населення, які проживають в умовах недемократичних політичних режимів, згідно з даними міжнародних моніторингових організацій. Невипадково, міжнародна правозахисна неурядова організація Freedom House, яка відстежує рівень свободи та демократії, у одному з останніх звітів «Свобода у світі 2022: Глобальне поширення авторитарного режиму» зазначила, що авторитарний режим як найпоширеніший тип політичного режиму досягає успіхів у боротьбі з демократією і все більше глав держав відмовляються від демократичного шляху розвитку [1]. Йдеться про широке трактування авторитарного режиму, що охоплює як жорсткі тоталітарні, так і гібридні, які містять елементи демократії. Якщо Freedom House у щорічних рейтингах виокремлює три категорії держав за рівнем свободи: вільні, частково вільні та невільні, то не менш популярний британський журнал The Economist поділяє держави за індексом демократії на чотири категорії: повні/повномасштабні демократії, недосконалі демократії, гібридні, авторитарні режими.

Враховуючи те, що політичний режим як невід'ємна складова форми держави визначає «механізми, методи, форми та способи

здійснення політичної державної влади» [2, с. 41], то взаємозв'язок між політичним режимом та етнополітикою є очевидним, але недостатньо висвітленим на прикладі окремих держав. Етнополітику в контексті цього дослідження пропонуємо розуміти досить широко [3]: від політики держави з регулювання етнополітичних процесів та етнонаціональних відносин до всієї етнополітичної сфери як об'єкта впливу політики держави. Здебільшого вчені надають перевагу студіям з вивчення природи політичного режиму, типів політичних режимів, їх класифікаціям та розмежуванню, трансформаціям політичних режимів окремих держав або цілих регіонів. В свою чергу, етнополітологи вивчають етнополітики держав та особливості етнополітичних процесів, досить побіжно згадуючи політичний режим, який задає її демократичний або недемократичний тип та, відповідно, підбір способів здійснення влади у цій сфері.

Тому метою дослідження є вивчення природи взаємозв'язку політичного режиму та етнополітики на прикладі Республіки Казахстан. Методологія ґрунтується на емпіричному, порівняльному, правовому аналізі та системному, системно-функціональному, кейс методах.

Свого часу ми також побіжно торкалися цієї тематики: аналізуючи особливості етнополітики Казахстану, визначили її недемократичною, бо формувалася вона авторитарним режимом першого президента, але ефективною, позаяк дала змогу зберегти етнополітичну стабільність та запобігти конфліктам, врівноважуючи претензії етноспільнот на домінування у державі [4]. З того часу сплило більше 15 років, ця найбільша центральноазійська держава пострадянського простору зазнала значних трансформацій в частині політико-правової системи загалом і окремих політик зокрема. Водночас увесь центральноазійський регіон залишається у недемократичній (авторитарній) парадигмі політико-правового розвитку [5] з незначними зрушеннями у бік демократизації. «Країни цілком автократичні, з тотальним дрейфом у корумпований монархізм», – таким чином характеризує його у дослідженні протистояння демократії та диктатури на пострадянському просторі В. Кім [6]. Втім, головним чинником збереження авторитарних політичних режимів Центральної Азії, у тому числі Казахстану, визначається авторитарний геополітичний вплив так званих світо-

вих центрів автократії – Росії та Китаю, які тотально незацікавлені у формуванні поясу демократії навколо себе. В. Саутьонков підтверджує, що «рушійною силою авторитаризації (сусідніх держав) виступають, найперше, такі потужні актори міжнародної політики авторитарного зразка, як Росія та Китай» [7, с. 120]. Об'єднання, співпраця та взаємна підтримка між державами з авторитарними політичними режимами забезпечує умови для збереження та стабільності цих режимів.

Казахстан опинився в унікальній виграшній геополітичній ситуації, адже багатополярна природа авторитарного зовнішнього впливу дає змогу врівноважувати найбільш деструктивні його прояви з боку кожного з центрів впливу. «В Казахстані політичний вплив Росії врівноважується потужним економічним впливом Китаю», – зауважує Є.Солонина [8]. І сфера етнополітики є ідеальним майданчиком для підтвердження такої гіпотези. Наразі детальніше простежимо особливості взаємозв'язку політичного режиму та етнополітики на прикладі Казахстану.

Казахстан уник настільки руйнівного авторитарного впливу Росії в етнополітичній сфері, хоча неодноразово запрошувався та підштовхувався нею до різноманітних форматів інтеграції. Хоча Республіка Казахстан входить до складу Євразійського Союзу на чолі з Росією – антиподу Європейського Союзу на пострадянському просторі для утримання держав регіону в полі економічної, політичної, військової та культурної інтеграції. При цьому Казахстан активно бере участь у китайських проєктах інтеграції – є членом Шанхайської організації співробітництва (ШОС), заснованої КНР задля забезпечення миру, безпеки і стабільності та співпраці в політичній, економічній, освітній, енергетичній, екологічній та інших сферах. Незважаючи на те, що Росія також є членом ШОС, її вплив на держави Центральної Азії стрімко деволюціонує після повномасштабного воєнного вторгнення в Україну, чим вповні користується Китай.

Пекін почав активно налагоджувати співпрацю з країнами Центральної Азії (Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном і Узбекистаном) без Росії, у 2023 р. створивши формат (C+C5 – China і Central Asia). У квітні 2024 р. у м. Сіань відбувся перший саміт цього формату під назвою «Китай – Центральна Азія», на якому було досягнуто низки домовленостей

(54 угоди), які охоплюють всі сфери – від економічної до культурно-освітньої. Вони стали продовженням китайської ініціативи «Один пояс – один шлях». Китай обіцяє надати понад \$3,5 млрд. прямої заохочувальної фінансової підтримки центральноазійським державам, що сприятиме розвитку їх економік та забезпечить ще більшу лояльність цих авторитарних політичних режимів до Пекіна. Для центральноазійських держав курс на зближення з Китаєм означає не лише підтримку економік, а й «продовження перебування нинішніх лідерів при владі з усіма її привілеями й можливостями збагачення» [9]. Крім того, чимало досягнутих угод (понад 10) стосуються культурно-освітніх та гуманітарних обмінів між Китаєм та центральноазійськими державами (проведення спільних днів культури, наукової діяльності у китайських університетах, квот на навчання та академічні мобільності), що неминуче означає також етнокультурне зближення з Китаєм.

Це вказує на те, що на етнополітичну сферу конкретної держави впливає не лише її політичний режим, адже авторитарний режим Казахстану не існує ізольовано, вона перебуває під впливом також політичних режимів геополітичних лідерів (в досліджуваному випадку – центрів автократії Китаю та Росії). Якщо етнокультурний, етнополітичний вплив Китаю на етнополітику Казахстану посилюються, що має наслідком не лише покращення становища китайської національної меншини внаслідок збільшення залежності авторитарного політичного режиму Казахстану від Китаю, то вплив Росії послаблюється. До слова, ханьців (представників титульної нації Китаю) в Казахстані поки не так багато (близько 3,5 тис.), тоді як уйгурів - 290 тис. або 1,5% населення держави – у Китаї їх 10 млн. локалізованих у Сіньцзян-Уйгурському автономно-му районі.

Російська Федерація намагається втримати Казахстан на своїй етнополітичній орбіті, але міцно і надовго застрягла у війні проти України. Свого часу вона потужно критикувала політику Казахстану з обмеження використання російської мови в процесі формування казахстанської політичної нації, промоутером якої виступив перший президент Н.Назарбаєв. Авторитарний лідер не був обмежений демократичними правилами, тому вдався до подвійних стандартів та лавірування в етнополітиці щодо скорочення російського та російськомовного сегмента, при цьому намагаючись

не роздратувати Москву, яка дуже болісно сприйняла наступ на російське етнокультурне середовище Казахстану. Вдалим прикладом такої стратегії може бути мовна компонента етнополітики Казахстану. З одного боку, відповідно до п. 1 ст. 7 Конституції у Казахстані державною мовою є казахська мова. Однак ст. 7 містить також п. 2, відповідно до якого у державних установах та органах місцевого самоврядування поряд з казахською офіційно вживається російська мова [10]. Чи означає п. 2 поширення на російську мову конституційного статусу державної (офіційної) мови? Відповідь залежатиме від аудиторії, яка запитуватиме – для зовнішньої (Росії) – так, для внутрішньої (Казахстану) – ні. Цю колізію намірів мовної політики не приховують казахстанські етнополітологи. «Казахська мова утверджується як єдина державна та ідентитет Казахстану», що водночас «вступає у суперечність з одночасним збереженням статусу російської як другої офіційної мови», - зауважує Ш. Ріаханов [11, с. 5-6].

Поза сумнівом, казахська мова як ідентитет відіграє основну роль у націєтворенні казахської як етнічної і казахстанської як політичної нації. Тому у 2017 р. на тлі офіційного білінгвізму у мовній політиці перший президент Казахстану Н. Назарбаєв видав указ про латинізацію абетки казахської мови. Відмова від кирилиці як важеля етнокультурного тиску Росії дає змогу зміцнити казахстанську ідентичність та зменшити роль російської мови в мовному середовищі Казахстану. Латинізація автоматично призвела до дистанціювання Казахстану від російської мови, що рішуче засудили російські експерти як демонстрацію Казахстаном невідконтрольності Москві. Чи буде завершена ця реформа у строки, визначені першим президентом – до 2025 р., невідомо. Чинний глава держави К.-Ж. Токаєв вказує, що «влада припустилася багатьох грубих помилок, заявивши про негайне переведення казахської мови на латиницю» на прикладі сучасних логотипів та рекламних біл-бордів латиницею, тексти яких залишаються, на його думку, чужими природі казахської мови [12].

Відмова від кириличного алфавіту – складний процес, оскільки до того ж супроводжується розривом між поколіннями – прихильниками латинізації є молоде покоління казахстанців. Воно налаштоване не тільки на дистанціювання від авторитарного впливу Росії, а й очікує, що процеси націєтворення та державо-

творення супроводжуватимуться демократизацією. Однак чинна влада побоюється такого поєднання. Президент К.-Ж. Токаєв після придушення громадянських протестів 2022 р. за допомогою військ ОДКБ змушений відповідати на суспільний запит - політичний режим повільно відходить від жорстких авторитарних практик Н. Назарбаєва, але досі залишається авторитарним. За індексом демократії за 2023 р. від журналу The Economist Казахстан належить до авторитарних політичних режимів [13]. Експерти відзначають, що процес політичного реформування держави, ініційований К.-Ж. Токаєвим у 2023 р, не дав очікуваних результатів демократизації. Системні реформи розпочалися зі сфери економіки, а саме зменшення сировинної експортозалежності (нафти і газу) [14], і поки що не стосувалися сфери етнополітики.

За рейтингом свободи від Freedom House Казахстан належить до категорії not free (невільні) країни, за більш спеціалізованим рейтингом для перехідних країн (від Центральної Європи до Центральної Азії) – до консолідованих авторитарних режимів. Експерти відзначають прогрес – незважаючи на те, що країни Центральної Азії традиційно перебувають на геополітичній орбіті Москви, але Казахстан відмовився визнати анексію Росією української території [15]. На пострадянському просторі лише білоруський президент настільки залежить від російської підтримки своєї крихкої авторитарної влади, що залишається найвідданішим союзником Москви.

Натомість Казахстан не орієнтується виключно на авторитарні центри (Китай та Росію) і робить кроки у бік демократизації, в тому числі шляхом налагодження відносин з демократичним Заходом. Прикладом може бути освітня політика – на практиці в казахстанський освітній процес впроваджується не білінгвізм, а трилінгвізм: казахська як державна, російська як міжнаціональна та англійська як мова інтеграції у світову економіку. Тримовна освіта активно запроваджується у вищій школі, у середній освіті англійська використовується для викладання чотирьох предметів, зокрема у старшій школі (10-11 класи) - хімії, фізики, біології та інформатики, інші предмети викладаються казахською мовою, а російська мова є окремим предметом [16]. Але вчені систематизують основні виклики тримовної освітньої політики Казахстану - одночасне впровадження кількох реформ (латинізація, тримовність), труднощі підготовки англомовних вчителів, відсутність англомов-

ного середовища та дистантність всіх цих мов, що ускладнює їх опанування [17].

Але США позитивно оцінили англізацію казахстанської освіти і пообіцяли підтримку програмам вивчення англійської мови [18]. Більше того, США відновили дипломатичний формат, ініційований у 2015 р – «C5+1» (5 країн Центральної Азії + США). У 2023 р. відбувся перший саміт глав держав, на якому США пообіцяли інвестувати у підтримку безпеки, розвиток громадянського суспільства та підтримку вразливих груп регіону. Налагоджуючи співпрацю з Центральною Азією, США намагаються протидіяти авторитарній експансії Китаю та Росії, заохочуючи процеси демократизації цих держав [19]. З-поміж інших Казахстан розглядається як найбільш стабільна і прогнозована держава регіону.

Таким чином, завдяки лавіруванню між авторитарними центрами (Росією та Китаєм) і демократичним Заходом Казахстану вдалося проводити досить ефективну (враховуючи стартові умови) етнополітику націє- та державотворення, яка полягала у формуванні нації, підвищенні статусу та популяризації державної мови, дерусифікації цієї пострадянської держави. Про це свідчить, власне, статистика етнічного складу населення. Згідно з останнім переписом радянського періоду (1989 р.) казахи становили лише 40,1% населення, росіяни майже дорівнювали їх кількості у Казахстані – 37,4%. За результатами перепису 2021 р. казахи становлять переважну більшість населення – 70,35%, тоді як кількість росіян зменшилася до 15,54%. Безумовно, демократичністю етнополітика подвійних стандартів Казахстану не вирізнялася – росіяни дискримінувалися, примушувалися до асиміляції, вивчення казахської мови або до міграції. Але це досить типові методи коригування етнічного складу населення з метою моноетнізації для авторитарних політичних режимів. Етнополітична загроза для Казахстану з боку Росії була більш, ніж реальною – його північні території, населені російською меншиною, неодноразово ставали об'єктом етнотериторіальних претензій з боку Москви, що схиляло Астану до пошуків підтримки у Китаю та Заходу. Адже, підкреслює В. Сидоренко, «Пекін, на відміну від Москви, не спекулює історією і не шантажує згадками про «подаровані» землі, які потрібно б повернути» [9]. На сьогодні згідно з даними Інституту прикладних етнополітичних досліджень Казахстану лише в одному регіоні –

Північноказахстанській області росіяни незначно переважають казахів за кількістю (237 тис. проти 202 тис.) [20].

Таким чином, на прикладі вивчення кейсу пострадянської центральноазійської Республіки Казахстан було доведено біполярний взаємозв'язок політичного режиму – як безпосередньо держави, так і її геополітичного оточення (авторитарного чи/і демократичного) – та етнополітики. Авторитарний режим Казахстану практикував етнополітику подвійних стандартів, лавіруючи та поступово сходячи з орбіти впливу авторитарного центру Росії. Шукав і використовував підтримку авторитарного Китаю, щоб заблокувати найбільш деструктивні прояви етнополітичного тиску Росії, який міг означати денационалізацію держави, втрату окремих територій або й національного суверенітету. Заручився підтримкою Заходу, ініціюючи (чи імітуючи - поки важко сказати) демократичні реформи і англізацію освітньо-наукової сфери. Завдяки цим успішним стратегіями та практикам етнополітики Казахстан досяг успіхів у нації- та державотворенні, відновленні етнічного домінування казахів, формуванні політичної нації, дерусифікації та дистанціюванні від російського етнокультурного простору шляхом (латинізації) та підвищення статусу державної мови, при цьому зберіг всі свої території і суверенітет.

1. Freedom in the World 2022 «The Global Expansion of Authoritarian Rule». Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2022/global-expansion-authoritarian-rule>. 2. Теорія держави та права: навчальний посібник / за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. 3. Politics, political, politician or policy? *Cambridge Dictionary*. URL: <https://bit.ly/4aQZaNm>. 4. Вітман К. М. Формування казахстанської нації як результат етнонаціональної політики Казахстану. *Держава і право*. 2008. Вип. 40. С. 586-591. 5. Ляшенко Т. Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 264-274. 6. Кім В. Демократія vs диктатура. Які режими утворились у колишніх радянських республіках. Інформаційне агентство «Главком». URL: <https://bit.ly/4crfg2x>. 7. Саутьонков В. М. Міжнародний вимір авторитаризму: модель та форми співпраці недемократичних держав. *Politicus*. 2022. № 4. С. 119-124. 8. Солонина Є. Казахстан, протести і Росія: що призвело до заворушень і які наслідки вони матимуть? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kazakhstan-rossiya-asia-protesty-naslidky/31641258.html>.

9. Сидоренко В. Під декораціями імперії Тан: Китай і Центральна Азія взяли курс на зближення. *Укрінформ*. <https://bit.ly/3U9Wk16>. 10. Constitution of the Republic of Kazakhstan. President of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://www.akorda.kz/en/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912>. 11. Ріаханов Ш. Н. Формування політичної нації у Республіці Казахстан: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05. Київ, 2021. 20 с. 12. Tokayev calls for thoughtful approach to Latin alphabet transition. *Vestnik Kavkaza*. URL: <https://bit.ly/3TRHnz9>. 13. Democracy Index 2023. Age of conflict. *The Economist Group*. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2023/>. 14. Cornell S., Starr F. and Barro A. Political and Economic Reforms in Kazakhstan Under President Tokayev. *Institute for Security and Development Policy*. URL: <https://isd.se/publication/political-and-economic-reforms-in-kazakhstan-under-president-tokayev/>. 15. Kazakhstan. Freedom in the world 2024. URL: <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/freedom-world/2024>. 16. Sarmurzin Y., Amanzhol N., Toleubayeva K., Zhunusova M., Amanova A. & Abiyar A. Challenging aspects of Kazakhstan's trilingual education policy: evidence from a literature review. *Asia Pacific Education Review*. 2023. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12564-023-09823-7#citeas>. 17. Kambatyrova A. Parents' language ideologies in the context of trilingual education policy in Kazakhstan. *International Journal of Multilingualism*. 2022. URL: <https://bit.ly/3PZwXwh>. 18. Schulz D. Writing a New Future: Kazakhstan's Language Reforms. *CPC – Caspian Policy Center*. URL: <https://caspianpolicy.com/research/security-and-politics-program-spp/writing-a-new-future-kazakhstans-language-reforms-13235>. 19. Diplomatic platform “C5+1”. U.S. Department of State. URL: <https://bit.ly/3PJhgJB>. 20. Institute of Applied Ethnopolitical Research. URL: <https://iaer.kz/en/>.

References

1. Freedom in the World 2022 «The Global Expansion of Authoritarian Rule». Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2022/global-expansion-authoritarian-rule>. 2. Теорія держави та права: навчальний посібник / за заг. ред. С. Д. Husarieva, О. Д. Tykhomyrova. Kyiv: NAVS, Osvita Ukrainy, 2017. 320 с. 3. Politics, political, politician or policy? *Cambridge Dictionary*. URL: <https://bit.ly/4aQZaNm>. 4. Vitman K. M. Formuvannya kazakhstanskoi natsii yak rezultat etnonatsionalnoi polityky Kazakhstanu. *Derzhava i pravo*. 2008. Vyp. 40. S. 586-591. 5. Liashenko T. Politychni rezhymy krain Tsentralnoi Azii: nestiika rivnovaha. *Kuras Institute's of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine Collections of Scholarly Articles*. 2011. Vyp. 4. S. 264-274. 6. Kim V. Demokratiia vs dyktatura. Yaki rezhymy utvorylys u kolyshnykh radianskykh respublikakh. *Informatsiine ahentstvo «Hlavkom»*. URL: <https://bit.ly/4crfg2x>. 7. Sautonkov V. M. Mizhnarodnyi vymir avtorytaryzmu: model ta formy spivpratsi nedemokratychnykh derzhav. *Politicus*. 2022. № 4. S. 119–124. 8. Solonyna Y. Kazakhstan, protesty i Rosiia: shcho pryzvelo do zavorushen i yaki naslidky vony matymut? *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda>.

org/a/kazakhstan-rossiya-asia-protesty-naslidky/31641258.html. **9.** Sydorenko V. Pid dekoratsiiamy imperii Tan: Kytai i Tsentralna Aziia vzialy kurs na zblyzhennia. *Ukrinform*. <https://bit.ly/3U9Wk16>. **10.** Constitution of the Republic of Kazakhstan. President of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://www.akorda.kz/en/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912>. **11.** Riakhanov Sh. N. Formuvannia politychnoi natsii u Respublitsi Kazakhstan: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.05. Kyiv, 2021. 20 s. **12.** Tokayev calls for thoughtful approach to Latin alphabet transition. *Vestnik Kavkaza*. URL: <https://bit.ly/3TRHnz9>. **13.** Democracy Index 2023. Age of conflict. *The Economist Group*. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2023/>. **14.** Cornell S., Starr F. and Barro A. Political and Economic Reforms in Kazakhstan Under President Tokayev. *Institute for Security and Development Policy*. URL: <https://isdps.se/publication/political-and-economic-reforms-in-kazakhstan-under-president-tokayev/>. **15.** Kazakhstan. Freedom in the world 2024. URL: <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/freedom-world/2024>. **16.** Sarmurzin Y., Amanzhol N., Toleubayeva K., Zhunusova M., Amanova A. & Abiy A. Challenging aspects of Kazakhstan's trilingual education policy: evidence from a literature review. *Asia Pacific Education Review*. 2023. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12564-023-09823-7#citeas>. **17.** Kambatyrova A. Parents' language ideologies in the context of trilingual education policy in Kazakhstan. *International Journal of Multilingualism*. 2022. URL: <https://bit.ly/3PZwXwh>. **18.** Schulz D. Writing a New Future: Kazakhstan's Language Reforms. *CPC – Caspian Policy Center*. URL: <https://caspianpolicy.com/research/security-and-politics-program-spp/writing-a-new-future-kazakhstans-language-reforms-13235>. **19.** Diplomatic platform “C5+1”. U.S. Department of State. URL: <https://bit.ly/3PJhgJB>. **20.** Institute of Applied Ethnopolitical Research. URL: <https://iaer.kz/en/>.

Vitman Kostantyn. The Interrelation of Political Regime and Ethnopolitics: the Case of Kazakhstan

The relevance of the issue is due to the fact that the number of people living in non-democratic political regimes is growing every year. The relationship between the political regime and ethnopolitics is obvious, but not sufficiently covered in the case of individual states. The purpose of the study is to examine the nature of the relationship between political regime and ethnopolitics on the example of the Republic of Kazakhstan. The methodology is based on empirical, comparative, legal analysis, as well as systemic, system-functional methods.

Analyzing the peculiarities of Kazakhstan's ethnopolitics, the author determined that it was undemocratic, since it was formed by the authoritarian regime of the first president, but effective, since it allowed to maintain ethnopolitical stability and prevent conflicts by balancing the claims of different ethnic communities to dominance in the state. More than 15 years have passed since then, and this post-Soviet state has undergone significant transformations in terms of the political and legal system in general and individual policies in

particular. At the same time, the entire Central Asian region remains in the non-democratic (authoritarian) paradigm of political and legal development with little progress towards democratization.

Using the case of the post-Soviet Central Asian Republic of Kazakhstan as an example, the author traces the bipolar relationship between the political regime – both the state itself and its geopolitical environment (authoritarian and/or democratic) – and ethnopolitics. It is found that the ethnopolitical sphere of a particular state is influenced not only by its political regime (the authoritarian regime of Kazakhstan does not exist in isolation), but is also influenced by the political regimes of geopolitical leaders (autocratic centers of China and Russia). Kazakhstan finds itself in a unique, advantageous geopolitical situation, since the multipolar nature of external influence allows it to balance the most destructive manifestations of this influence from each of the autocratic centers of influence. The Russian Federation is doing its best to keep Kazakhstan in its ethnopolitical orbit.

Kazakhstan's ethnopolitics has not been democratic: Russians have been discriminated against, forced to assimilate, learn the Kazakh language or migrate. However, these are fairly typical methods of adjusting the ethnic composition of the population for the purpose of monoethnicization for authoritarian political regimes.

Key words: Kazakhstan, political regime, authoritarian political regime, ethnopolitics, language policy, democratization.

РОЛЬ ДІАСПОРАЛЬНОЇ ДИПЛОМАТІЇ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕРЖАВИ

Досліджується «діаспоральна дипломатія» як наукова категорія політичної науки. визначається роль та значення діаспоральної дипломатії, як феномену «нової дипломатії», у зовнішній політиці держави. Встановлено, що одна з причин, через яку діаспори стають все більш важливими, полягає не тільки в їхньому значному чисельному зростанні. Доведено, що іншими важливими змінами є можливості, які діаспори отримують завдяки технологічному розвитку та свободі, що трансформуює сучасну дипломатичну практику. У сукупності ці зміни відкривають перед діаспорами можливості, які раніше були неможливі.

Ключові слова: діаспора, діаспоральна дипломатія, зовнішня політика, держава, міжнародні відносини, міграція.

Marusynets Marianna. The role of diaspora diplomacy in the foreign policy of the state

“Diaspora diplomacy” is studied as a scientific category of political science. The role and significance of diaspora diplomacy as a phenomenon of “new diplomacy” in the foreign policy of the state is determined. It has been established that one of the reasons why diasporas are becoming more and more important is not only their significant numerical growth. Other important changes have been proven to be the opportunities that diasporas receive due to technological development and freedom, which is transforming contemporary diplomatic practice. Collectively, these changes open up opportunities for diasporas that were up to that time impossible.

Key words: diaspora, diaspora diplomacy, foreign policy, state, international relations, migration.

Вступ. Поява діаспор на міжнародній арені становить великий інтерес для сучасних держав, що пояснюється їх прагненням ретельно продумувати зовнішньополітичні стратегії, вивчаючи економічні, політичні, технологічні та культурні переваги іммі-

© МАРУСИНЕЦЬ Маріанна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, доцент кафедри історії та суспільних дисциплін, старший дослідник Науково-дослідного центру імені Тиводора Легоцькі Закарпатського угорського інституту імені Ф. Ракоці II; ORCID: 0000-0001-7366-9328; e-mail: maruszinec.marianna@kmf.org.ua

грації. У рамках зовнішньої та внутрішньої політики держави прагнуть контролювати масовий відтік мігрантів, так само як їхнє переміщення та повернення на батьківщину. В умовах глобальних політичних трансформацій міжнародної системи, що глобалізується і стрімко розвивається, актуальним стає відносно нове поняття і наукова категорія в зовнішній політиці держави – «діаспоральна дипломатія», або «дипломатія діаспори» (англ. *Diasporadiplomacy*). Діаспоральна дипломатія привертає увагу всезростаючої кількості вчених, політиків і журналістів у якості відносно загального визначення відносин між діаспорою та зовнішньою політикою різних країн.

Діаспори в усьому світі неухильно зростають, а роль і значення дипломатії змінюється, що підсилює їх симбіоз і зумовило появу такої нової категорії, як діаспоральна дипломатія. Так, у 1990 р. 150 млн. чол. проживали не в тій країні, де вони народилися, а у 2014 р. це число становило вже 240 млн. чол. За глобальними оцінками, у 2020 р. в світі налічувалося вже близько 281 млн. міжнародних мігрантів, що становить 3,6 відсотка світового населення [1]. Як чудово підсумувало, у цьому контексті, відоме наукове видання «The Economist»: «мережі діаспори – гугенотів, шотландців, євреїв і багатьох інших – завжди були потужною економічною силою, але дешевизна і легкість сучасних подорожей зробили їх більшими і численнішими, ніж будь-коли раніше. Зараз у світі налічується 215 млн. мігрантів першого покоління і якби вони були нацією, то вона була трохи більше, ніж Бразилія» [2].

Сьогодні міграція населення і функціональність діаспор становлять одну з актуальніших проблем національних і міжнародних відносин сучасності. Переміщення людей у великих кількостях, будь то пошук нових можливостей на нових землях шляхом міграції або втеча від циклів насильства, голоду, переслідувань, стихійних лих або бідності, було серйозною політичною проблемою всередині багатьох країн і важливою дипломатичною проблемою на міжнародному рівні. Тому, діаспори представляють елемент як внутрішньої, так і зовнішньої політики [3, с.55].

Можна констатувати, що спільноти мігрантів та діаспори визнають за їх неоціненну роль у суспільстві завдяки їх помітному культурному та економічному внеску, як у країни свого перебування так і країни свого походження. Переваги, які можуть запропонувати

вати діаспори, очевидні в останні роки завдяки, приміром, внеску індійської та китайської діаспор у перетворення своїх рідних країн у потужні центри соціально-економічного розвитку, якими вони є сьогодні, що є одним із яскравих свідчень внеску діаспори у розвиток рідної країни. Однією з причин того, що діаспори стають все більш важливими, полягає не тільки в їх значному численному зростанні. Іншими важливими змінами є можливості, які діаспори отримують завдяки технологічному розвитку та свободі, що зростає, і які широко використовуються у сучасній дипломатичній практиці. У сукупності ці зміни відкривають перед діаспорами можливості, які раніше були немислимі.

Мета статті. На основі широкого теоретико-методологічного матеріалу визначити роль та значення діаспоральної дипломатії, як феномену «нової дипломатії», у зовнішній політиці держави.

Стан розробки проблеми. На сьогоднішній день існує не багато наукових досліджень, що присвячені дипломатії діаспори або діаспоральної дипломатії (анг. *Diaspora diplomacy*). Проблематика діаспоральної дипломатії отримує все більшу увагу як в нових наукових дослідженнях так і засобах масової інформації. Одним із засновників і провідних дослідників в області діаспоральної дипломатії виділяється американський дослідник індійського походження, колишній співробітник Центру Вільсона і дипломат К. Рана [4, с. 94].

Через обмеженість доступних наукових досліджень на цю тему, особливо з точки зору міжнародних відносин, і відносно нової популярності цієї теми у вигляді конкретних стратегій дипломатії діаспори під керівництвом держави, зв'язок між діаспорою і дипломатією все ще потребує повного і систематичного вивчення. Спроби наукових досліджень в цьому напрямку зроблені американськими дослідниками Е. Хо і Ф. Макконелл [5, с. 3].

Ще у 2011 р., коли К. Рана опублікував наукову монографію «Дипломатія ХХІ століття: Керівництво для практиків», автор зазначив, що «не так багато фахівців досліджують проблематику дипломатії діаспори... хоча ця тема отримує все більшу увагу в засобах масової інформації» [4, с. 94]. В даний час все більше вчених і практиків в різних країнах приділяють увагу цій проблематиці. На думку К. Рани дипломатія діаспори є ще одним інструментом у наборі інструментів публічної дипломатії, оскільки її суть

полягає у взаємодії з аудиторією (іноземною та/або вітчизняною), яка живе за кордоном і має особливі зв'язки. Розуміється, це також може бути частиною звичайної дипломатії, коли члени діаспори працюють представниками влади в уряді приймаючої країни. На думку К. Рани очікується, що найближчими роками «важливість дипломатії діаспори зростатиме» [4, с. 109].

Значний внесок у вивчення діаспоральної дипломатії зробили і британські дослідники Д. Стоун та Є. Дуглас. На їхню думку «нова дипломатія» включає активну роль громадян і суспільного життя в дипломатичній діяльності. Сьогодні недержавні суб'єкти міжнародних відносин грають все важливішу роль а, «публічна дипломатія зазвичай розглядається як проект, розроблений і спрямований урядом, а стратегії діаспори управляються державою, де навички та досвід «експатріантів» та мігрантів були переосмислені у якості «невикористаного» ресурсу, який можна використовувати державами походження» [6, с. 711].

Одна з причин, чому визначити дипломатію діаспори так складно, полягає в тому, що існує безліч способів її реалізації. Одним із способів візуалізації цієї різноманітності є аналіз виникнення інститутів діаспори, наприклад дослідження європейських дослідників А. Гамлена, М. Каммінгса та П. Ваалера під назвою «Пояснення виникнення інститутів діаспори» [7].

Вагомий внесок у розуміння діаспоральної дипломатії зробили європейські дослідники А. Костант та К. Зімерман. На їхню думку дипломатія діаспори – «колективна дія, яка рухається, спрямована та підтримується енергією та харизмою широкого кола мігрантів, які впливають на культуру, політику та економіку іншої країни таким чином, що це взаємовигідно для батьківщини та нової бази» [8, с. 20].

У цьому дослідженні виділяється і використовується концептуалізація дипломатії діаспори вищезгаданих дослідників Е. Хо і Ф. Макконелл, яка слідує за критичними дослідженнями, що розглядають дипломатію як «гуманістичні устремління», які потенційно можуть призвести до змін у зовнішній політиці держави [5, с. 2]. Крім того, щоб додатково з'ясувати поняття «дипломатія діаспори», Е. Хо та Ф. Макконелл стверджували, що дипломатія діаспори пов'язана з транснаціональними політичними практиками, але не повинна бути ототожнена з ними. Далі вони пояснюють, що

«дипломатія діаспори – це особливий вид політики діаспори, що виходить за межі участі у внутрішній політиці та передбачає спілкування та посередництво з численними зацікавленими сторонами та аудиторіями» [5, с.15].

Загалом дипломатія діаспори концептуалізується Е. Хо та Ф. Макконеллом як «діаспорські асамбляжі, що складаються з держав, недержавних та інших міжнародних акторів, які функціонують як складові компоненти асамбляжів, що пов'язані через мережі та потоки людей, інформацію та ресурси» [5, с. 16].

Крім вищезгаданих дослідників, необхідно виділити і британських дослідників – Д. Ансьєн, М. Бойл, Р. Кітчен. Вони визначають стратегію діаспори як «явну політичну ініціативу або серію політичних ініціатив, які приймає держава або її народ, спрямованих на управління та розвиток відносин з населенням діаспори» [9, с. 83].

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять наукові методи та методологічні підходи до осмислення діаспоральної дипломатії як феномена в рамках «нової дипломатії» та ефективного інструменту для досягнення зовнішньополітичних цілей сучасної держави. При аналізі діаспоральної дипломатії важливим виявився системний та діалектичний підхід. У дослідженні застосовується системний та структурно-функціональний методи, що дозволяє відповісти на сформульоване дослідницьке питання. Використання інтерпретаційної епістемологічної позиції дозволяє краще зрозуміти соціальний світ шляхом розгляду інтерпретації цього світу його учасниками та розуміння суб'єктивного значення соціальної дії [10, с. 30]. З іншого боку, конструктивістська онтологічна позиція дозволяє краще осмислити той факт, що соціальні явища та їх значення реалізуються соціальними акторами, перебуваючи у стані постійного перегляду [10, с. 33].

Виклад основного матеріалу. В умовах розвитку сучасної системи міжнародних відносин дипломатичні стратеги повинні враховувати діяльність усіх суб'єктів світової політики, з якими державам необхідно взаємодіяти, таких як «корпорації, неурядові організації, університети, культурні асоціації та діаспори» [6, с. 711]. У деяких державах діаспори можуть розвинути міцні зв'язки з лідерами країн свого перебування і тим самим впливати на їхню зовнішню та внутрішню політику. Цей феномен відомий в амери-

канських наукових колах як діаспоральна дипломатія. В останні роки зросла важливість аналізу об'єктивних та суб'єктивних факторів формування зовнішньої політики деяких країн та ролі діаспори у світових процесах.

Відповідно до аналізу британських дослідників Д. Стоуну та О. Дугласу всі актори міжнародних відносин є «учасниками ландшафту мереж, що постійно змінюється» [6, с. 711]. Сучасна дипломатія відводить важливу роль діаспорам як одному з тих акторів, з якими державам необхідно взаємодіяти та співпрацювати. «Хоча ці спільноти часто-густо асимілюються з культурою та суспільством приймаючої країни, зв'язки, які ці спільноти підтримують у країні свого походження, можуть бути корисним інструментом у зміцненні двосторонніх зв'язків» [3, с. 209].

Відтак, сьогодні держава не є єдиним впливовим учасником системи міжнародних відносин і на рівні з нею на світову політичну арену виходять нові актори – впливові ТНК та індивіди, міжнародні неурядові організації та діаспоральні структури. Хоча це дослідження проводиться з погляду держави, воно ні в якому разі не розглядається як єдиний учасник міжнародних відносин або має повний контроль над своєю діаспорою.

На думку британських дослідників Й. Шайн і А. Барт, «діаспори все частіше здатні розвивати транснаціональні зв'язки, виступати мостами або посередниками між суспільством своєї країни та приймаючим суспільством, поширювати цінності плюралізму та демократії, а також підприємницький дух та навички, якими володіють їхні рідні країни» [11, с.450].

Британські дослідники Й. Шайн і А. Барт зокрема переконані, що у тісно взаємопов'язаному глобалізованому світі мережі та знання стають все більш важливими, і діаспори можуть запропонувати унікальні можливості в цьому аспекті та відкрити цілий новий світ. Пройшли ті часи, коли основним внеском діаспор були лише гроші, відправлені додому на підтримку своїх бідніших родичів. Діаспори можуть запропонувати набагато більше, ніж просто фінансову допомогу. Однак саме країнам базування належить з'ясувати, як використовувати ці можливості і забезпечити, щоб вони отримали з них максимальну користь. «З огляду на їх важливість і статус постійної складової недосконалої системи національ-

них держав, діаспори в даний час привертають увагу, що зростає з боку осіб, які приймають рішення в усьому світі» [11, с.450].

У цьому контексті Е. Хо та Ф. Макконал, у рамках вивчення феномену діаспоральної дипломатії, пропонують ввести в науковий обіг нову наукову категорію – «поліатералізм (англ. Polyateralism)». Зокрема Е. Хо та Ф. МакКоннел заявляють, що вважають за необхідне аналізувати проблеми, що пов'язані з діаспоральною дипломатією з погляду «поліатералізму». Поліатералізм можна розглядати як включення до дипломатії третього виміру на додаток до двостороннього та багатостороннього підходу. Дослідники дали пояснюють, що «багатостороння дипломатія» передбачає встановлення відносин між офіційними організаціями – такими як держава чи міжурядова організація – і, принаймні, однією неофіційною недержавною організацією [5, с. 10].

Діаспори люблять міжнародні організації, засоби масової інформації, приватний сектор, неурядові організації та інших суб'єктів, щоб вони «звернулися до держав, що відправляють мігрантів, держав, які приймають мігрантів, та інших держав, які є учасниками діаспоральної дипломатії» [5, с. 10]. Дії діаспор об'єднують різні компоненти дипломатії в «діаспоральний асамбляж, де діаспори налагоджують відносини з безліччю соціальних суб'єктів, таких як держава, міжурядові чи наднаціональні організації, громадські організації та інші суб'єкти діаспори» [5, с. 10].

На переконання Е. Хо і Ф. МакКоннела, оскільки діаспори є незалежними акторами, можна розрізняти «дипломатію засобами діаспори» та «дипломатію діаспори» [5,с. 14,15]. Діаспори можуть вести дипломатію незалежно задля досягнення своїх власних цілей – це те, що називається дослідниками «дипломатією діаспори». З іншого боку, те, як держави беруть участь у дипломатії через діаспору з метою просування своїх національних програм, є так званою «дипломатією засобами діаспори» [5,с. 15].

Крім того, можна виділити два типи «дипломатії засобами діаспори»; «дипломатія держави, що приймає, за посередництвом діаспори» і «дипломатію рідної держави за посередництвом дипломатії». Зважаючи на вищевикладене, у світі «нової дипломатії» необхідно враховувати той факт, що діаспори справді є не просто інструментом, а дійовою особою у «багатосторонньому» вимірі, і що держави не мають повного контролю над своєю діаспорою.

Тим не менш, актуальним залишається і питання, що стосується того, як рідна держава все ще може «контролювати», у міру своїх можливостей, нового важливого актора сучасної світової політики – свою діаспору у цьому «багатосторонньому» світі та використовувати її у своїх інтересах.

На сьогоднішній день основне завдання держави полягає у збереженні контактів із новим поколінням діаспори. Це нове покоління включає три групи людей: друге і третє покоління існуючих діаспор, молодих людей, які в основному поїхали під час різноманітних фінансово-економічних та політичних криз у своїх рідних країнах в пошуках навчання або роботи, і діаспору, що складається з людей, які раніше жили в «рідній» країні але вони родом з іншої країни, і відтоді повернулися до країни свого походження. Усі три категорії об'єднує те, що вони часто-густо виходять за рамки стратегій діаспори, особливо у випадку традиційно орієнтованих країн. Тому перші дві категорії поєднуються у категорію «нове покоління діаспори».

Необхідно брати до уваги той факт, що молоді члени діаспори – «нове покоління діаспори» взагалі не пов'язані зі своєю батьківщиною чи не відкриті для неї. Просто вони встановлюють певний зв'язок зі своєю прабатьківщиною іншими способами. Нове покоління не цікавляться титулами та офіційністю, вони швидше обирають способи спілкування, що відповідають їхнім потребам та інтересам. Само собою зрозуміло, що соціальні мережі знову відіграють тут важливу роль, оскільки існує безліч груп у соціальних мережах. Часто групи присвячені певній частині діаспори [4, с. 10]. Роль технологій у сучасній дипломатії діаспори відіграють важливу роль і за винятком використання соціальних мереж та інформаційних технологій загалом, спілкування з представниками «нового покоління діаспори» також потребує певної міри гнучкості та неформальності з боку міністерств закордонних справ.

К. Рана в цьому контексті зазначає, що проблеми діаспор «є туманною областю, в якій відсутні як норми, так і усталена практика» [4, с. 96]. Це підтверджується і є вірним як на міжнародному рівні, так і на внутрішньодержавному рівні у багатьох країнах. У цілому нині, двоїстість діаспори сприймається як перевага, як для приймаючої країни, так й для країни походження діаспори. Однак існує значна різниця в рівнях співробітництва або конфлік-

ту між державою походження та країною, що приймає, і діаспорою. Доречно визнати, що «роль, яку грає діаспора в країні свого перебування, залежить від можливостей, доступних спільнотам мігрантів» [4, с. 103]. Таким чином, діаспора тим більше значуща для рідної країни, коли їм вдається досягти певної влади в країні, що приймає.

Що стосується зовнішньої політики, то отримана влада і вплив діаспор у країні перебування може бути досягненні в політичній, соціальній, фінансово-економічній і навіть культурній сферах. Як тільки буде досягнутий певний рівень влади і впливу діаспори у країні перебування, рідна країна, швидше за все, буде зацікавлена у більш стратегічних та глибоких способах досягнення деяких цілей своєї зовнішньої політики. Проте трапляються випадки, коли ситуація працює навпаки. Коли діаспора отримує впливові позиції в країні, що приймає, вона може використовувати цю владу для зміни зовнішньої політики держави, що приймає, впливаючи на двосторонні відносини.

Хоча не так багато країн намагаються вплинути на зовнішню політику країни, яка приймає діаспору, більшість урядів намагаються використати свої зарубіжні громади для сприяння економічному розвитку. Грошові перекази можуть стати істотним джерелом іноземної валюти і доходу для членів сім'ї, що залишилися на батьківщині. Ностальгічний туризм, великі торгові можливості та можливість інвестицій із боку успішних іммігрантів є додатковими способами підтримки прогресу рідної країни діаспоральними спільнотами.

На переконання аргентинського дослідника і державного діяча, колишнього міністра закордонних справ Аргентини Г. Хоакіна, дипломатія діаспори – це «колективна дія, яка рухається, спрямовується та підтримується енергією та харизмою широкого кола мігрантів, які впливають на культуру, політику та економіку іншої країни взаємно взаємовигідним чином, корисна для старої та нової батьківщини» [12, с. 61].

Г. Хоакін зокрема знаходить визначення та наукове обґрунтування діаспоральної дипломатії проблематичним, оскільки воно не включає роль уряду та його зовнішньополітичних цілей. Тому дипломатією в її традиційному розумінні, на переконання дослідника, це назвати складно. «Для мене дипломатія діаспори – це

взаємодія уряду з діаспоральними спільнотами для досягнення зовнішньополітичної мети, яка може бути настільки ж широкою, як інструмент економічного розвитку, створення м'якої сили для впливу на деякі рішення уряду приймаючої країни» [12, с. 61].

У зв'язку з цим, на думку німецького дослідника Е. Юнуса, основна мета дипломатії діаспори полягає в тому, щоб викликати лояльність до рідної країни і зрештою перетворити її на потужний політичний вплив. За останні кілька років різні країни розвинули адміністративний та дипломатичний потенціал для систематичного встановлення свого впливу та каналів зв'язку з діаспорами. Однак наукове визначення та концепція діаспори не зрозумілі і можуть змінюватись в залежності від кута дослідження. Проте, на думку Е. Юнуса, є три основні особливості. Діаспору можна розглядати як результат тривалої міграції, в ході якої мігранти, які прибувають до країни, що приймає, значною мірою зберігають свою етнокультурну ідентичність і формують ідеалізований образ своєї батьківщини. У той самий час це переважно пов'язано з формуванням діаспоральних організацій всередині приймаючої країни, які сприяють як збереженню колективної ідентичності, і зміцненню легкості, з якою їхні власні групи може бути політично мобілізовані. Останнє включає потенціал впливу на політичних гравців як усередині рідної країни, так і всередині приймаючої країни [13].

Дипломатія діаспори також зазнала змін у результаті цифрової революції. Ізраїльський дослідник І. Менор, автор блогу про цифрову дипломатію, у книзі «Суперечливі тенденції цифрової дипломатії діаспори» вміло пояснює ці протилежні тенденції, які відкривають можливості та одночасно створюють проблеми як для урядів, так і для діаспоральних спільнот. Він вказує, що «хоча країни можуть використовувати цифрові платформи для взаємодії з діаспоральними спільнотами, такі спільноти можуть також самоорганізовуватися, тим самим маргіналізуючи дипломатів [14, с.2].

І. Менор виділяє п'ять основних суперечливих тенденцій, які впливають на діаспори та дипломатичні зусилля уряду по відношенню до них: «Більш слабкі діаспори проти більших діаспор; Міграція влади до посольства проти додаткових обмежень у посольстві; Мережі підтримки діаспори проти самоорганізації діаспори; Віртуальні спільноти проти фрагментованих спільнот; Грошові перекази проти політичної опозиції» [14, с. 9].

Висновки. Поняття діаспоральна дипломатія розглядається з різних точок зору. По-перше, діаспоральна дипломатія є об'єктом вивчення міжнародної політичної соціології. Причини масової міграції людей по всьому світу та їх культурні зв'язки з країнами походження є проблемою і водночас соціальним явищем, яке привертає увагу соціології загалом. По-друге, діаспоральна дипломатія є корисним інструментом щодо зовнішньої політики багатьох сучасних держав, які стикаються з проблемами міграції.

Участь діаспор у міжнародних відносинах не є чимось новим. Проте цифрова революція разом із появою більш дешевих та швидких видів транспорту підвищила зацікавленість уряду у взаємодії з ними у рамках своєї спільної зовнішньої політики. Дипломатія діаспори – це галузь, яка потребує більшого аналізу, особливо в рамках суспільної дипломатії, що стирає межі між внутрішньою і зовнішньою політикою. Дипломатію діаспори можна розглянути з погляду аналізу зовнішньої політики держави.

Держави продовжують розглядати діаспору як засіб просування своїх національних інтересів за кордоном та залучення наявних у діаспори ресурсів у своїх інтересах. Проте тенденція вибудовувати відносини з діаспорою як із незалежним політичним утворенням, що має власні інтереси, набір інструментів та сфери впливу, стає все більш вираженою, що призводить до кристалізації дипломатичної суб'єктності діаспори. Точкою входження діаспори в сучасну дипломатичну конфігурацію є стратегії у межах громадської дипломатії і так званої «нової дипломатії» множинних учасників.

Враховуючи свою специфіку як недержавного суб'єкта, що формується, діаспора робить свій внесок у розширення дипломатичних інструментів для досягнення цілей і заперечує загальновізані практики та поняття в дипломатії та міжнародній політиці, тим самим змінюючи традиційні уявлення про дипломатію. Поєднуючи світ внутрішньої та зовнішньої політики, діаспора є політичною суб'єктністю прикордонного характеру, і це прикордонне становище може стати джерелом інновацій та нових перетворень у міжнародній політиці. Дипломатія діаспори виконує важливу функцію представлення країни іншим країнам та підтримки її зв'язку зі світом. Вона здійснюється за допомогою комунікаційної та посередницької діяльності, а також уявлення національного бренду як у політичній, культурній, так і міжособистісній сферах.

Розробка стратегії взаємодії з діаспорою – це індивідуальний процес у кожній країні. Чинники, що впливають на цей процес включають історичне та культурне походження, історію відносин між державою та діаспорою, узгодженість політичних стратегій діаспори з політикою уряду в рідній країні, а також наявність та ступінь розвитку законних каналів комунікації та взаємодії. Зусилля щодо інституціоналізації дипломатії діаспори показують, що діаспорська спільнота країни набуває все більшого значення у зовнішньополітичній стратегії. Створення інститутів та інфраструктури для зміцнення відносин з діаспорою свідчить як про зміну поглядів на діаспору на місцевому рівні, так і про системні зрушення у глобальному політичному дискурсі.

1. International Organization for Migration. About Migration. United Nations. URL: <https://www.iom.int/about-migration>. 2. The magic of diasporas. The Economist. November 19, 2011. URL: <https://www.economist.com/leaders/2011/11/19/the-magic-of-diasporas>. 3. Cooper A. F., Heine J., Thakur R. C. The Oxford handbook of modern diplomacy. Oxford : Oxford University Press, 2013. 4. Rana K. S. 21st Century Diplomacy: A practitioners Guide, New York : Continuum, 2011. 5. Ho E. L., McConnell F. Conceptualizing diaspora diplomacy: Territory and populations betwixt the domestic and foreign. *Progress in Human Geography*. 2017. Vol. 43(2). P. 235-255. doi:10.1177/0309132517740217. 6. Stone D., Douglas E. Advance diaspora diplomacy in a networked world. *International Journal of Cultural Policy*. 2018. Vol. 24(6). P. 710-723. doi:10.1080/10286632.2018.1495712. 7. Gamlen A., Cummings M. E., Vaaler P. M. Explaining the rise of diaspora institutions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2019. Vol. 45(4). P. 492-516. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1409163>. 8. Constant A. F., Zimmermann K. F. Diaspora Economics: New Perspectives. *SSRN Electronic Journal*. 2016. United Nations University – Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology UNU-MERIT. doi:10.2139/ssrn.2830927. 9. Ancien D., Boyle M., Kitchin R. The Scottish Diaspora and Diaspora Strategy: Insights and Lessons from Ireland. Scottish Government Social Research, 2009. 10. Bryman, A. Social research methods (4th ed.). Oxford : Oxford University Press, 2012. 11. Shain Y., Barth A. Diasporas and International Relations Theory. *International Organization*. 2003. Vol. 57(03). P. 449-479. doi:10.1017/s0020818303573015. 12. Joaquin G. Diaspora Diplomacy: Philippine Migration and its Soft Power Influence. Minneapolis: Mill City Press, 2012. 13. Yunus E. Diaspora-Diplomacy as a Foreign Policy Strategy. *Diplomatisches Magazin*. November 20, 2018. URL: <https://www.diplomatisches-magazin.de/en/article/ifair-diaspora-diplomatie-als-aussenpolitische-strategie/>. 14. Manor I. The Contradictory trends of Digital

Marusynets Marianna. The role of diaspora diplomacy in the foreign policy of the state

A relatively new concept and scientific category in the state's foreign policy – “diaspora diplomacy” has been updated. It was determined that under conditions of global political transformations of the international system, which is globalizing and rapidly developing, within the framework of foreign and domestic policies, states search for to control the mass outflow of migrants, as well as their movement and return to their homeland. The role that diasporas can play in transforming their home countries into powerful centers of socio-economic development has been identified. It has been established that one of the reasons why diasporas are becoming more and more important is not only their significant numerical growth. Other important changes are the opportunities afforded to diasporas by technological development and freedom, which are transforming contemporary diplomatic practice. Taken together, these changes open up opportunities for diasporas that were not possible before.

It has been established that the digital revolution, together with the emergence of cheaper and faster modes of transport, has increased the government's interest in interacting with them as part of its common foreign policy. Diaspora diplomacy is an area that needs more analysis, especially within the framework of public diplomacy that blurs the lines between domestic and foreign policy. Diaspora diplomacy can be considered from the point of view of analyzing the state's foreign policy.

It has been proved that the concept of diaspora diplomacy is considered from different points of view. First, diaspora diplomacy is the object of study of international political sociology. The causes of mass migration of people around the world and their cultural ties with the countries of origin are a problem and at the same time a social phenomenon that attracts the attention of sociology in general. Second, diaspora diplomacy is a useful tool for the foreign policy of many contemporary states that are faced with migration problems.

It has been proven that diasporas acquire the characteristics of independent political entities with their own interests, a set of tools and spheres of influence, which leads to the crystallization of the diplomatic subjectivity of the diaspora. The diaspora contributes to the expansion of diplomatic tools to achieve goals and challenges generally accepted practices and concepts in diplomacy and international politics, thereby changing traditional perceptions of diplomacy.

Key words: diaspora, diaspora diplomacy, foreign policy, state, international relations, migration.

Зміст

Частина I **ЮРИДИЧНІ НАУКИ**

Розділ 1. Теорія держави і права

<i>Тимошенко В. І., Іванчук Н. В.</i> Права людини в контексті національної безпеки України	4
<i>Дзейко Ж. О.</i> Техніко-юридичні правила формулювання додатків до законів: теоретико-правові аспекти	16

Розділ 2. Історія держави і права

<i>Мельник А. І.</i> Українська політико-правова думка в Галичині у міжвоєнний період (1918–1939 рр.): стан і напрями наукових досліджень	25
---	----

Розділ 3. Конституційне право

<i>Юрченко І. І.</i> Поняття та зміст конституційного права на соціальний захист у частині достатнього життєвого рівня для військовослужбовців України та членів їхніх сімей	37
--	----

Розділ 4. Адміністративне право

<i>Ісаєва Н. К.</i> Правове регулювання порядку здійснення податкових перевірок: питання вдосконалення з урахуванням практики судового оскарження	58
<i>Куйбіда А. А.</i> Особливості правового статусу суб'єктів владних повноважень в адміністративному судочинстві.	69

Розділ 5. Цивільне, підприємницьке та господарське право

<i>Короєд С. О.</i> Грошові кошти як об'єкт примусового відчуження в умовах правового режиму воєнного стану	79
---	----

Красовський О. О. Зародження уявлень щодо добросовісності в римському цивільному процесі 89

Лисюк Я. Ю. Вітчизняна доктрина принципів цивільного судочинства: огляд сучасного стану. 98

Хомич І. О. Правові аспекти визначення розміру пенсії у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування в Україні 108

Розділ 6. Міжнародне право та порівняльне правознавство

Полонка І. А. Практика використання обставин форс-мажору в Англії та США: досвід для України на прикладі прецеденту. 123

Розділ 7. Рецензії

Бесчастний В. М. Принцип правової визначеності у системі принципів права: теорія і практика. 134

Частина 2 ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. Теорія і методологія політичної науки

Толкачов О. А. Концепції прав і свобод людини, інтегрованих в розвиток громадянського суспільства. 138

Розділ 2. Політичні інститути та процеси

Горбатенко В. П., Батанова Н. М. Виклики та перспективи соціальної держави в Євросоюзі. 150

Кукуруз О. В. Українсько-польська взаємодія як протидія рашизму 159

Хома Н. М. Вплив пандемії Covid-19 на архітектуру соціальної держави (англійською мовою) 168

Сіленко А. О. Громадське здоров'я як фактор легітимності влади у соціальній державі 182

<i>Дем'яненко Б. Л.</i> Концептуалізація неологізму «рашизм» у вітчизняному науковому дискурсі.	197
<i>Сащук Г. М.</i> Ціннісний вимір реалізації гуманітарної політики України в умовах воєнного часу	213
<i>Семенюк Ю. В., Лисецький Ю. М.</i> Геополітичний трикутник. Нова геометрія	222
<i>Палій О. А.</i> Концептуальні шляхи продовження судової реформи в Україні	233
<i>Гарькавий Є. М., Чумак О. І.</i> Формування стратегічних наративів у системі реалізації державної гуманітарної політики	243
<i>Балан С. В.</i> Інформаційні права як елемент формування інформаційної держави	251
<i>Воротинський В. В.</i> Вплив гібридної війни на формування державного інформаційного суверенітету України	266

Розділ 3. Етнополітологія та конфліктологія

<i>Вітман К. М.</i> Взаємозв'язок політичного режиму та етнополітики: кейс Казахстану	280
<i>Марусинець М. М.</i> Роль діаспоральної дипломатії у зовнішній політиці держави	292

Contents

Part 1 **LEGAL SCIENCES**

Section 1. Theory of State and Law

- Tymoshenko V., Ivanchuk N.* Human rights
in the context of national security of Ukraine. 4
- Dzeiko Zh.* Technical and legal rules for the formulation
of annexes to laws: theoretical and legal aspects 16

Section 2. History of State and Law

- Melnyk A.* Ukrainian political and legal thought
in Galicia in the interwar period (1918-1939):
state and directions of scientific research. 25

Section 3. Constitutional Law

- Yurchenko I.* The concept and content of the constitutional
right to social welfare in terms of an adequate standard of living
for Ukrainian military personnel and their families 37

Section 4. Administrative Law

- Isaieva N.* Legal regulation of the procedure for conducting
tax audits: issues of improvement considering the practice
of juridicial appeals 58
- Kuibida A.* Features of the legal status of subjects
of power in administrative proceedings 69

Section 5. Civil, Business and Commercial Law

- Koroied S.* Money as an object of forced alienation
in the conditions of the legal regime of martial law 79

<i>Krasovskiy O.</i> The emergence of ideas about good faith in the Roman civil process	89
<i>Lysiuk Ya.</i> National Doctrine of Principles of Civil Procedure: a Brief Overview of the Current Status	98
<i>Khomych I.</i> Legal aspects of calculation of the pension in the solidarity system of mandatory state pension insurance in Ukraine	108

Section 6. International Law and Comparative Law

<i>Polonka I.</i> The practice of using circumstances of force majeure in England and the USA: experience for Ukraine on the example of a precedent.	123
--	-----

Section 7. Reviews

<i>Beschastnyy V.</i> The principle of legal determination in the system of principles of law: Theory and practice	134
---	-----

Part 2

POLITICAL SCIENCES

Section 1. Theory and Methodology of Political Science

<i>Tolkachov O.</i> Concepts of human rights and liberties integrated into the development of civil society	138
--	-----

Section 2. Political Institutions and Processes

<i>Horbatenko V., Batanova N.</i> Challenges and Prospects of the Welfare State in the European Union	150
<i>Kukuruz O.</i> Ukrainian-Polish interaction as a counteraction to ruscism.	159
<i>Khoma N.</i> Impact of the Covid-19 pandemic on the architecture of the welfare state	168
<i>Silenko A.</i> Public health as a factor of legitimacy of authority in the welfare state.	182

<i>Demianenko B.</i> Conceptualization of the neologism «ruscism» in domestic scientific discourse	197
<i>Sashchuk H.</i> The Value Dimension of the Implementation of Ukraine's Humanitarian Policy in Wartime	213
<i>Semenyuk Yu., Lysetsyi Yu.</i> Geopolitical triangle. New geometry	222
<i>Palii O.</i> Conceptual ways of ongoing judicial reform in Ukraine	233
<i>Harkavyi Ye., Chumak O.</i> Formation of Strategic Narratives in the System of Implementation of the State Humanitarian Policy	243
<i>Balan S.</i> Information rights as an element of the formation of informational state	251
<i>Vorotynskyy V.</i> The impact of hybrid warfare on the formation of state information sovereignty of Ukraine	266

Section 3. Ethnopolitics and Conflictology

<i>Vitman K.</i> The Interrelation of Political Regime and Ethnopolitics: the Case of Kazakhstan	280
<i>Marusynets M.</i> The role of diaspora diplomacy in the foreign policy of the state	292

До уваги авторів

Вимоги до публікацій

Повний обсяг статті, включно із анотаціями двома мовами (англійською, українською), додатками, таблицями, ілюстраціями, списком літератури, має становити не більше 20 тис. знаків із врахуванням пробілів та знаків пунктуації.

Авторський оригінал необхідно подавати у форматі, сумісному із Microsoft Word (можливі розширення файлів: rtf., doc., docx.); шрифт Times New Roman; розмір шрифту 14; інтервал між рядками 1,5.

Файли необхідно називати латинською абеткою за прізвищем автора статті (якщо авторів кілька – то за прізвищами перших трьох авторів).

Перед основним текстом статті потрібно вказати двома мовами (українською та англійською) наступні дані:

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я та по батькові автора / авторів, місце роботи, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер ORCID, контактний телефон і електронну пошту автора;
- назву статті;
- анотації з ключовими словами.

Анотація українською мовою має складатися із 5-6 речень, які стисло відображають мету та висновки, зроблені в статті, та 5-6 ключових слів. Анотація англійською мовою має бути ідентична українській за змістом. В кінці тексту після транслітерації треба дати розширену англійську анотацію до 2 тис. знаків.

Основний текст статті повинен мати наступну структуру:

- Вступ (вказати актуальність теми, мету і завдання статті).
- Стан розробки проблеми та методи дослідження (дати огляд літератури і попередніх досліджень, зазначити використані методи).
- Виклад основного матеріалу.
- Висновки.
- Список літератури (подавати у порядку цитування, вказувати повні реквізити джерела).
- Транслітерація списку літератури.

У тексті статті посилання позначаються цифрою у квадратних дужках, через кому зазначається номер сторінки (якщо є). Нумерація посилань відповідає порядку їх згадування в тексті статті. Якщо автор посилається на кілька різних джерел, слід розділяти їх крапкою з комою [1, с. 44; 2, с. 35].

Список літератури необхідно подавати у порядку цитування, вказуючи повні вихідні дані джерела відповідно до вимог стандарту бібліографічного опису – автор, назва статті/книжки, назва та номер журналу, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінки тощо.

Транслітерацію прізвища та імені автора, кириличного списку літератури слід здійснювати згідно з офіційними вимогами (постанова КМУ № 55 від 27 січня 2010 року, <https://www.slovnyk.ua/translit.php#pasp>).

Редакція

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Юридичні і політичні науки

Випуск 95

Науковий редактор *І. О. Кресіна*
Художнє оформлення *В. С. Жиборовського*

Підп. до друку 18.06.2024. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 18,14. Наклад 95 прим.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01103, м. Київ, вул. Бойчука Михайла, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
Тел. (044) 405-15-11
E-mail: jurdumka@ukr.net

Віддруковано у ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013
Тел. (044) 424-40-69